

नेपाली भाषा शिक्षणका समस्याहरू

आनन्दा खत्री

नेपाली विभाग

राप्ती बबई क्याम्पस, तुल्सीपुर दाङ

Email: anandakhatri38@gmail.com

(सारसङ्क्षेप : शिक्षण सिकाइमा देखापर्ने समस्या भनेका विद्यार्थी र शिक्षक दुवैमा आइपर्ने समस्या हुन् । शिक्षण सिकाइमा समस्या देखिँदा शिक्षकले आफूमा भएका ज्ञानको भण्डार विद्यार्थीसामु पस्कन सक्दैन भने विद्यार्थीहरूले पनि अपेक्षित ज्ञान प्राप्त गर्न सक्दैनन् । जसकारण विद्यार्थीहरूको उर्वर समय मात्र खेर जान्छ । अङ्ग्रेजी भाषाप्रति मोह राख्ने संस्थागत विद्यालयहरूले नेपाली भाषाको भूमिकाप्रति बेवास्ता गर्न पुगेका छन् । विदेशी भाषाका प्रशंसकहरू नेपाली भाषाप्रति उदासीन देखिएर यसलाई वर्जित गर्दै छन् । जसकारण नेपाली भाषा शिक्षणमा थप चुनौती थपिएको छ । नेपालका सबै ठाउँमा नेपाली भाषा शिक्षणमा सहभागी हुने विद्यार्थी, शिक्षक, वातावरण आदि समान अवस्था उपलब्ध हुने स्थिति देखिँदैन । नेपाली भाषा शिक्षणलाई सबैभन्दा बढी सजिलो विषयका रूपमा हेर्ने र अरू विषय पढाउन नसक्ने शिक्षकलाई नेपाली पढाउन दिनुपर्छ भन्ने सोच राख्ने, नेपाली भाषाशिक्षणलाई साहित्य शिक्षणको रूपमा हेर्ने, नेपाली भाषाशिक्षणमा वर्णविन्यासलाई जोड दिएर सिकाउने परिपाटी बसाल्ने, व्याकरणका नियम र उदाहरण कण्ठस्थ गरेर भन्न नसक्ने नेपाली भाषामा दक्षता नभएको ठान्ने, श्रव्य दृश्य सामग्री प्रयोग गरी शिक्षण गर्नुलाई समय खेर फालेको ठान्ने, सुनाइ, बोलाइ, पढाइ भन्दा लेखाइलाई बढी जोड दिएर शिक्षण गर्ने विद्यार्थीका रुचि क्षमता, स्तरलाई मापन नगरी शिक्षक केन्द्रित विधि अवलम्बन गरी शिक्षण गर्ने तथा पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकविच तालमेल नगराउने, राजनीतिक आडमा शिक्षक नियुक्त गर्ने, शिक्षकको सरुवा तथा बढुवा गर्ने, दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था गर्न नसक्ने जस्ता कुराले गर्दा विभिन्न तहमा नेपाली भाषा शिक्षणका क्षेत्रमा विभिन्न कठिनाइ थपेको छ । शिक्षण कार्यमा कठिनाइ थप्ने कुरालाई नेपाली भाषा शिक्षणका समस्याहरू हुन् भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।)

प्रमुख शब्दावली : नियुक्त, भाषा शिक्षण, शिक्षक केन्द्रित विधि, पाठ्यपुस्तक, मातृभाषा ।

१. विषय परिचय :

विचार विनिमयको सशक्त माध्यम मानिने नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रिय एकताको प्रतीक हो । यसले नेपालमा रहेका विविध जातजाति भाषाभाषीका बिचको विचारको आदानप्रदान गर्ने माध्यम भाषाको काम गर्दै आएको छ । यो भाषा पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म रहेका सरकारी कार्यालय, संघसंस्था, विद्यालय, क्याम्पस आदिमा सिकाइ शिक्षण तथा माध्यम भाषाको रूपमा लोकप्रिय रहेको छ । सरल, सुस्पष्ट र व्यावहारिक नियमले गर्दा नेपाली भाषा नेपाल बाहिर दार्जिलिङ, आसाम, सिक्किम, भुटान, हङकङ, आदि क्षेत्रका जनसमुदायको समेत अभिव्यक्तिको माध्यम बन्न समर्थ भएको छ । विश्वमा विकसित ज्ञानविज्ञान, धर्म, कला, संस्कृति आदिका विषयमा आवश्यक सूचना प्रवाह गर्न सक्षम नेपाली भाषा विद्यालय तहको शिक्षाको माध्यम र उच्च शिक्षाको माध्यम हो । विद्यालय उच्च तहको शैक्षिक गतिविधिको जग हो र शैक्षिक गतिविधिमा गुणात्मकता थप्न जग बलियो बनाउनु पर्दछ । विद्यालय तहमा पढेको नेपाली भाषा भविष्यमा उच्च तहमा गएर विभिन्न विषय पढ्न चाहने विद्यार्थीहरूलाई उपयोगी हुनुपर्दछ । उच्च तहमा गएर विभिन्न क्षेत्रमा नेपाली भाषाको प्रयोगलाई आवश्यकतानुकूल उपयोग गर्न विद्यालयमा सिकेको नेपाली भाषाको क्षमताले मद्दत गर्नुपर्दछ । विद्यालयका कार्यकलापमा भाषा साध्य र साधन दुवै हो । भाषाद्वारा नै विद्यालयका सबै कार्यकलापहरू सञ्चालित हुन्छन् । शिक्षक विद्यार्थीका विद्यालयीय शैक्षणिक गतिविधिलाई भाषाले व्याप्त गरेको

हुन्छ । भाषिक गतिविधिमा सक्षम र सबल बनाउन गरिने नेपाली भाषा शिक्षणमा नीतिगत कमजोरी र राजनीतिलाई आफ्नो स्वार्थअनुकूल बनाउने प्रयासस्वरूप तालिम अप्राप्तलाई शिक्षण सेवामा भित्र्याउने प्रवृत्तिले नेपाली भाषा शिक्षणलाई कुण्ठित बनाएको छ । शुद्ध नेपाली बोल्ने र लेख्ने जिम्मा मुख्य विषय नेपाली लिएर पढ्ने विद्यार्थीको हो भन्ने सोची अशुद्ध प्रयोग प्रचलन लाई बढावा दिने, नेपाली माध्यमको शिक्षणलाई नेपाइग्रेजी बनाउने जस्ता क्षुद्र मनस्थितिले नेपाली शिक्षण पिरोलिएको छ । तसर्थ नेपाली भाषा शिक्षणसँग सम्बन्धित समस्याहरू के कस्ता छन् भन्ने मूल समस्यामा केन्द्रित रहेर उक्त समस्याको पहिचान गरी तिनको विश्लेषण गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

२. अध्ययन विधि :

यस लेखमा पुस्तकालयमा सम्बद्ध विभिन्न कृतिहरूको अध्ययन गरी प्राप्त सामग्रीहरूको वर्णन, व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । भाषा शिक्षणका विभिन्न समस्याका विशेषताहरूसँग सम्बन्धित भएकाले यो गुणात्मक प्रकृतिको अध्ययन हो । यसमा समस्याहरूको सैद्धान्तिक चर्चापछि उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएकाले निगमनात्मक विधिको प्रयोग भएको छ ।

३. विषय क्षेत्र र सीमाङ्कन :

भाषा पाठशालाको स्थापनासँगै सुरुवात भएको नेपाली भाषा शिक्षणले निकै मोडहरू पार गर्दै अहिलेको अवस्थामा आइपुगेको छ । तर पनि वर्तमान अवस्थामा नेपाली शिक्षण गर्ने शिक्षकका लागि सिकाइ शिक्षणका सन्दर्भमा विभिन्न समस्याहरू आइपुग्छन् । तीमध्ये व्यक्तिगत समस्या, दक्ष शिक्षकको कमी, भाषा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक सम्बन्धी समस्या, दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली सिकाउने समस्या, तालिम प्राप्त शिक्षकको कमी, अङ्ग्रेजी भाषालाई प्राथमिकता दिने समस्या, नेपाली भाषाको शैक्षणिक भूमिकाप्रतिको उदासीनता, तालिम प्राप्त शिक्षकमा लगावको कमी, शिक्षण विधि र सामग्री निर्माणसम्बन्धी समस्या, स्तरीय नेपाली सिकाउने समस्या आदि सँग मात्र यो अध्ययन सीमित रहेको छ ।

४. सैद्धान्तिक आधार :

नेपाली भाषा शिक्षणमा आइपर्ने कठिनाइलाई भाषा शिक्षणका समस्या भनिन्छ । शिक्षार्थीहरूमा अपेक्षित भाषिक सीप र क्षमता विकासमा बाधा पुऱ्याउने कारक तत्त्व नै भाषा शिक्षणका समस्या हुन् । नेपाली शिक्षण सिकाइ कार्यमा बाधा उत्पन्न गर्ने पक्षहरू धेरै छन् । (दुङ्गेल र दाहाल, २०७४:१२) । जसका कारणले भाषा शिक्षण र यसको वास्तविक स्वरूप र प्रभावकारी प्रयोजनमा स्पष्ट अवरोध हुन जान्छ । नेपालका सबै ठाउँमा माध्यमिक तहमा नेपाली भाषा शिक्षणमा सहभागी हुने शिक्षार्थी, शिक्षक र वातावरण आदिमा समान अवस्था उपलब्ध भएको देखिँदैन । भाषा पाठ्यक्रम र भाषा पाठ्यपुस्तकविच उचित समन्वय पनि नभएको स्थिति देखिन्छ (भण्डारी र अन्य, २०६८:९) । यी विविध कारणले भाषा शिक्षणमा समस्या देखिएको छ । नेपाली भाषा शिक्षणमा देखापर्ने समस्यालाई विभिन्न भाषाविद्हरूले आफ्नै तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् । अधिकारी (२०६५), पोखरेल र काफ्ले (२०७४), भण्डारी र अन्य (२०६८), दुङ्गेल र दाहाल (२०७४) र प्रधानका (२०६६) अनुसार स्तरीय नेपाली सिकाउने समस्या, भाषा पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकसम्बन्धी समस्या, दक्ष शिक्षकको कमी, नेपाली भाषाको शैक्षणिक भूमिकाप्रतिको दृष्टिकोण, दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली सिकाउने समस्यालाई नेपाली भाषा शिक्षणका समस्या मानिएको छ । वर्तमान सन्दर्भमा यीबाहेक अन्य विविध कारणले पनि नेपाली भाषा शिक्षण प्रभावित बनेको छ । शिक्षकको पेसागत निष्ठाको अभाव, पेशागत दक्ष शिक्षकको अभाव, शिक्षक दरबन्दीको कमी, शिक्षकको अल्छे प्रवृत्ति, मूल्याङ्कन परिपाटी गलत हुनु,

राजनीतिक आडमा शिक्षकको सरुवा, बढुवा हुनु, नेपाली विषयलाई हेप्ने प्रवृत्ति हुनु, अङ्ग्रेजी विषयप्रति मोह हुनु, प्रशासनिक अनुगमनमा कमी हुनु, विद्यालयमा विद्यार्थी संख्या बढी हुनु, कक्षाकोठाको अभाव हुनु, जस्ता कारणले नेपाली भाषा शिक्षणमा समस्या देखिएको छ। खेम कोइराला र नारायणदत्त भण्डारी (२०६७) का अनुसार व्यक्तिगत समस्या, प्रशासनिक र प्राविधिक समस्या, संस्थागत समस्या र प्राज्ञिक समस्यालाई नेपाली भाषा शिक्षणका समस्या मानिएको छ। यसका साथै नेपाली भाषा शिक्षणमा शिक्षण सामग्रीको आवश्यकता नठान्नु, विद्याअनुरूप विधिमा विविधता गरेर शिक्षण नगर्नु, पाठ्यपुस्तकमा कक्षाअनुरूप व्याकरणको सीमाङ्कन नगरिनु, विद्यार्थीको रुचि, क्षमता र स्तरअनुसार सरलदेखि जटिलताको अनुक्रममा व्याकरणका पाठहरू भाषा पाठ्यपुस्तकमा समावेश नहुनु, भाषाका चार सीप सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइमा जोड दिएर शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन नगर्नु जस्ता विविध कारणले नेपाली भाषा शिक्षणमा जटिलता निम्त्याएको छ। तसर्थ यिनै सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा नेपाली भाषा शिक्षणका समस्यालाई उदाहरणसहित विश्लेषण गरिएको छ।

५. भाषाशिक्षणको परिचय

विचार विनिमयको प्रमुख साधन भाषाले मानिसलाई जनावरभन्दा पृथक् तुल्याउने काम गर्छ। मानिसमा रहेको सिर्जनशील, विवेकशील तथा सक्षमताका आधारमा उसले भाषा आर्जन गर्ने भएकाले भाषा मानवको मात्र आर्जित सम्पत्ति हो। मानिसले समाजबाटै भाषा आर्जन गरी त्यसको वृद्धि गरी सामाजिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्दछ (कोइराला र भण्डारी, २०६७ :२)। भाषाका माध्यमबाट मान्छेको जातीय संस्कृति र सभ्यताको जर्गेनामा सहयोग पुग्छ। भाषाका सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ सीपहरूको प्रयोगपरक शिक्षण भाषा शिक्षण हो। भाषिक कौशलको ज्ञान, सीप अभिवृद्धि प्राप्त गर्नुलाई भाषाशिक्षण भनिन्छ (भण्डारी र अन्य, २०६८:२)। भाषाशिक्षणमा मौखिक र लिखित दुवै माध्यमलाई जोड दिइन्छ। भाषा सीपमूलक विषय हो। ग्रहण र अभिव्यक्ति गरी भाषिक सीप दुई प्रकार का हुन्छन्। ग्रहण भनेको आदानात्मक र अभिव्यक्ति भनेको प्रदानात्मक सीप हो। ग्रहण सीपभित्र श्रुति र पठन सीप पर्दछन् भने अभिव्यक्ति सीपभित्र वाक् र लेखन सीप पर्दछन् (पोखल, र काफ्ले, २०७४:२)। यस्ता भाषिक सीपहरू प्रशस्त अभ्यासका माध्यमले परिस्कृत हुँदै जाने भएकाले भाषालाई कलाको रूपमा लिइन्छ। भाषा शिक्षण सीपको शिक्षण हो। भाषा शिक्षण गर्दा विषयवस्तु गौण र भाषिक सीप प्रमुख हुन्छन्। भाषा शिक्षण भनेको विषयवस्तुको शिक्षण नभएर विषयवस्तु व्यक्त गर्ने सीपको शिक्षण हो। भाषा शिक्षणमा अभ्यासको सर्वाधिक महत्त्व हुन्छ। भाषा शिक्षण र अभ्यासलाई एक अर्काको पूरक मानिन्छ (शर्मा र पौडेल, २०७०:२)। यसरी भाषिक कुशलता प्राप्ति का लागि भाषिक सीप र भाषातत्त्वको विविध क्षेत्रसँग सम्बन्धित शिक्षणलाई भाषाशिक्षण भनिन्छ। भाषा शिक्षणमा भाषा नै साधन र साध्य रहेको हुन्छ। भाषिक कुशलता प्राप्ति का लागि सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ सीपलाई मुख्य केन्द्रविन्दु बनाई गरिने व्यावहारिक प्रकृतिको शिक्षणलाई भाषा शिक्षण भनिन्छ। नेपालमा भारोपेली, भोटबर्मेली, आग्नेली र द्रविडेली परिवारका एक सय तेइस भाषा बोलिन्छन्। त्यसमध्ये सबभन्दा बढी जनसंख्याले प्रयोग गर्ने, सामाजिक सम्पर्कको माध्यम भाषा, सरकारी कामकाजको भाषा, देशभित्र र बाहिर बोलिने भाषा भनेकै नेपाली हो। नेपाली भाषा शुद्ध तरिकाले सुन्न, बोल्न, पढ्न र लेख्न सक्षम बनाउन गरिने शिक्षण नेपाली भाषा शिक्षण हो। ज्ञान, विज्ञान र प्रविधि, राष्ट्रिय विकासका विविध पक्षहरू, राष्ट्रियताको भावना जनसमक्ष पुर्‍याउने प्रभावकारी माध्यम नै नेपाली भाषा शिक्षण हो। ज्ञान विज्ञानका विविध पक्षलाई विभिन्न स्तरीय अभिव्यक्ति लेखनबाट अन्य भाषादेखि नेपाली भाषामा ल्याउनका लागि व्यक्ति नेपाली भाषामा सक्षम हुनुपर्दछ। यसरी नेपाली भाषालाई प्रभावकारी र स्तरीय रूप

प्रदान गर्न, अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा चिनाउनु, यसमा रहेका त्रुटि कमजोरी पत्ता लगाई त्यसको निराकरण गर्न, बोध र अभिव्यक्ति क्षमताको विकास गर्न गरिने शिक्षण नै नेपाली भाषा शिक्षण हो ।

अरू विषयको शिक्षणजस्तो नेपाली भाषा शिक्षण हुँदैन । यसमा भाषिक सीपको शिक्षण गराइन्छ । भाषाको मानक रूपको र स्तरीय रूपको सिकाइ हुने हुँदा सिकाइ कठिनाइ हुन्छ । नेपाली भाषा मातृभाषा हुनेहरूका लागि तथा नेपाली भाषा दोस्रो हुनेका लागि नेपाली भाषा शिक्षण एउटा चुनौतीपूर्ण कार्य हो (भण्डारी र अन्य २०६८:८) । नेपाली भाषा शिक्षणका क्रममा आउने समस्याहरूलाई यसरी चर्चा गर्न सकिन्छ -

५.१ व्यक्तिगत समस्या :

नेपाली भाषाशिक्षणको एक प्रमुख समस्याको रूपमा व्यक्तिगत समस्या रहेको छ । भाषा शिक्षणको क्रममा मानक उच्चारण नगर्ने, पेसागत प्रतिबद्धता र कर्तव्यनिष्ठताको अभाव भएका व्यक्तिहरूको प्रभावले शिक्षणमा समस्या देखिएको छ । सक्षमता र दक्षताका आधारमा भन्दा चाकडी , चाप्लुसी र राजनैतिक तरिकाबाट आएका व्यक्तिहरूले शिक्षणलाई व्यवस्थित गर्नुभन्दा चाकडी चाप्लुसी गर्नुपर्ने भएकाले नेपाली भाषा शिक्षणमा समस्या देखिएको छ । यस्ता व्यक्तिहरूले शिक्षणमा असक्षमताको प्रकटीकरण गरेवापत उपयुक्त दण्ड पनि नपाउने व्यवस्थाले गर्दा नेपाली भाषा शिक्षणमा व्यक्तिगत समस्या ज्वलन्त रूपमा रहेको छ । जस्तै: नेपाली भाषा शिक्षकले विद्यालय (विद्यालय), अदक्ष (अध्यक्ष), कुर्ची (कुर्सी) जस्ता अमानक उच्चारण गर्ने प्रवृत्तिका कारण भाषा सिक्न आउने विद्यार्थीहरू मानक उच्चारणमा अभ्यस्त हुन सक्दैनन् । त्यसैले व्यक्तिगत समस्याका कारण नेपाली भाषा शिक्षण प्रभावित हुन पुगेकाले यसलाई एउटा समस्याको रूपमा लिइन्छ ।

५.२ स्तरीय नेपाली सिकाउने समस्या :

नेपाली भाषाका वक्ताहरू पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म छरिएर रहेका छन् । भाषाको बढ्दो फैलावटसँगै नेपाली भाषामा थुप्रै क्षेत्रीय र सामाजिक भाषिकाहरू जन्मिएका छन् । मातृभाषाको रूपमा नेपाली प्रयोग गर्ने भए पनि क्षेत्रीय र स्थानीय भेदका कारणले नेपाली भाषाशिक्षणमा अप्ठ्यारो पर्दछ । भाषिकाका कारण नेपाली भाषाभित्रै शब्दभण्डार, उच्चारण र वाक्यगठनमा भिन्नता पाउन सकिन्छ (पोखरेल र काफ्ले, २०७४ : ९) । अल्प शिक्षित ग्रामीण भेगका व्यक्तिहरू नेपाली भाषाको स्तरीय रूपमा अनभिज्ञ छन् । नेपाली भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा सिक्ने सिकारूहरूमा स्तरीय रूप प्राप्त गर्न भन कठिन छ । पहिलो भाषा नेपाली बोल्ने र दोस्रो भाषा नेपाली बोल्ने विद्यार्थीहरूका समस्या फरक फरक प्रकृतिका हुन्छन् । शिक्षणीय समस्याहरू एउटै प्रकृतिका नहुँदा पनि शिक्षण प्रक्रियामा अरू जटिलता थपिन पुगी स्तरीय नेपाली शिक्षणमा समस्या देखा पर्दछ । यसका अतिरिक्त भाषा पुस्तकका साथै व्याकरणका पुस्तक, शब्दकोश, पत्रपत्रिका तथा लेख्य नेपाली रूपको प्रयोगमा कमी आउनाले पनि स्तरीय नेपाली भाषा सिकाउनु समस्या देखापरेको छ । (भण्डारी र अन्य, २०६८:११) जस्तै : खाया छ (खाएको छ), बरियो (नाम्लो), बाग (बाघ), साँज (साँझ), टारा (टाढा), खाम्ला (खाउँला) जस्ता स्थानीय नेपाली भाषाको प्रयोगमा अभ्यस्त भएका प्रयोक्तालाई स्तरीय नेपाली सिकाउनु समस्या देखिन्छ ।

५.३ दक्ष शिक्षकको कमी :

ज्ञान र सीपमा निपुण व्यक्तिलाई दक्ष मानिन्छ । दक्ष शिक्षकले मात्र शिक्षणलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न सक्छ । विद्यार्थीको स्तर र उपयुक्त विधिका आधारमा शिक्षण कार्यकलाप सञ्चालन गर्न दक्ष शिक्षकको आवश्यकता पर्दछ । विषयवस्तुलाई भन्दा भाषाका चार सीपलाई जोड दिएर शिक्षण गर्ने काम भाषा शिक्षकले गर्दछ । भाषा पढाउने शिक्षक भाषाको शुद्ध र स्तरीय प्रयोगमा सक्षम हुनुपर्दछ । भाषिक सीपभन्दा साहित्य

र व्याकरणलाई जोड दिने शिक्षकले शिक्षण प्रभावकारी तरिकाले सम्पन्न गर्न सक्दैनन् (पोखेल र काफ्ले, २०७४: ११) भाषा शिक्षणको मर्म नबुझी विषयवस्तुको शिक्षणमा जोड दिने, व्याकरणलाई भाषासँगै प्रयोगपरक ढङ्गले नसिकाई सैद्धान्तिक ढाँचाले सिकाउने तथा अशुद्धिपूर्ण भाषा प्रयोग गर्ने, सबभन्दा कमजोर शिक्षकले नेपाली पढाउने जस्ता कारण दक्ष शिक्षकको कमी हुन गई नेपाली भाषा शिक्षण प्रभावित हुन पुगेको छ । त्यसैले दक्ष शिक्षकको कमीलाई नेपाली भाषा शिक्षणको समस्या मानिन्छ ।

५.४ तालिम प्राप्त शिक्षकमा लगावको कमी :

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई उद्देश्यमुखी बनाउन शिक्षण पेसामा आवद्ध शिक्षकहरूमा ज्ञान सीपको पुनर्ताजकी बनाउने काम तालिमले गर्ने भएकाले शिक्षकहरूलाई तालिमको आवश्यकता पर्दछ । विशेषगरी सामुदायिक विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकहरूलाई समय समयमा सरकारले तालिमको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । तालिम प्राप्त शिक्षकमा लगावको कमीका कारण तालिममा सिकेको ज्ञान सीपलाई शिक्षण सिकाइका सन्दर्भमा प्रयोग गरेको पाइँदैन । सरकारी काम कहिले जाला घाम भनेभै विद्यार्थीहरूमा ज्ञान सीपको विकास गराउनु भन्दा आफ्नो जागिरको दिन बिताउन अभ्यस्त शिक्षकहरूका कारण नेपाली भाषा शिक्षण नराम्रोसँग प्रभावित भएको छ । सामग्री छनोट, निर्माण र प्रयोगमा कुशल तालिम प्राप्त शिक्षकहरूमा अल्छी प्रवृत्तिका कारण शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी नहुँदा एकातिर सरकारको लगानी खेर गएको छ भने अर्कातिर विद्यार्थीहरू ज्ञानका भोका छन् । यसरी कर्तव्यनिष्ठ, लगनशील र परिश्रमी शिक्षकको अभावमा तालिम प्राप्त भए पनि नेपाली भाषा शिक्षण प्रभावित हुने हुँदा शिक्षकमा लगावको कमी हुनुलाई एउटा समस्याको रूपमा लिइएको छ ।

५.५ अङ्ग्रेजी भाषालाई प्राथमिकता दिने समस्या :

अङ्ग्रेजी भाषालाई प्राथमिकता दिने समस्या नेपाली भाषा शिक्षणको एउटा समस्या हो । नेपालमा पठनपाठन गरिने नेपालीबाहेकका विभिन्न भाषाहरूमध्ये अङ्ग्रेजी भाषा एक हो । वर्तमान समयमा अधिकांश संस्थागत विद्यालयहरूले अङ्ग्रेजी भाषाको माध्यमबाट दिइने पठनपाठनलाई प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । यस्ता विद्यालयहरूमा नेपाली विषयबाहेक अन्य सम्पूर्ण विषयहरू अङ्ग्रेजी भाषाको माध्यमबाट पठनपाठन गराउने क्रम बढ्दै गएको शिक्षार्थीहरूमा नेपाली भाषा पढ्ने र लेख्ने अभ्यास कम हुँदै गएको देखिन्छ । नेपाली विषय प्राथमिक तहदेखि स्नातक तहसम्म अनिवार्य विषयको रूपमा राखिए तापनि विद्यार्थीहरूले यस विषयलाई अन्य विषयलाई जस्तो महत्त्व नदिएको पाइन्छ । विद्यार्थी मात्र नभएर अधिकांश अभिभावक वर्गसमेत आफ्ना बालबच्चाहरूमा स्तरीय, मानक र शिष्ट नेपाली भाषिक सीपको विकास गराउनेतर्फ कम सचेत रहेको पाइन्छ । आज विद्यार्थीहरूले आफ्ना देशको इतिहास, भूगोल, धर्म, संस्कृति, रहनसहन आदिको अध्ययन पनि अङ्ग्रेजी भाषाको माध्यमबाट गरिरहेकाले नेपाली भाषाको भाषिक क्षमता दिन प्रतिदिन कमजोर हुँदै गएको छ । यसरी अङ्ग्रेजी भाषालाई पठनपाठनमा प्राथमिकता दिनुलाई पनि नेपाली भाषा शिक्षणको क्षेत्रमा देखापरेको समस्याको रूपमा लिन सकिन्छ (प्रधान, २०६६ : ११) । जस्तै : ग्रासर (व्याकरण), क्लास रुम (कक्षा कोठा), होमवर्क (गृहकार्य), बुक (किताब), न्यूज (समाचार) पेन (कलम) जस्ता अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दहरू नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा प्रयोग गर्नाले नेपाली शिक्षण प्रभावित हुन पुगेको छ ।

५.६ नेपाली भाषाका पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकसम्बन्धी समस्या :

नेपाली भाषा शिक्षणको प्रमुख समस्याको रूपमा नेपाली भाषाका पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकसम्बन्धी समस्या पनि हो । भाषा पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तकको आधार मात्र नभई सम्पूर्ण शिक्षण कौशलको योजना हो (भण्डारी र अन्य, २०६८ : ९) । पाठ्यक्रमका आधारमा पाठ्यपुस्तक तयार पारिने भएकाले पाठ्यक्रमका उद्देश्य, विषयवस्तु, शिक्षण

सिकाइ क्रियाकलाप र मूल्याङ्कन जति स्पष्ट र व्यावहारिक हुन्छन्, पाठ्यपुस्तक पनि त्यति नै स्तरीय हुन सक्छन् (प्रधान, २०६६:१२)। भाषा शिक्षणका अपेक्षित उद्देश्यहरू प्राप्त हुने किसिमका पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक निर्माण गरि एनन् भने भाषा शिक्षण उपलब्धमूलक हुन सक्दैन। भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक विद्यार्थीकेन्द्रित हुन नसक्दा नै समस्या देखिएको छ। पाठ्यक्रमले निर्देशन गरेअनुरूप पाठ्यपुस्तक निर्माण नहुनु, विद्यार्थीको शब्दभण्डार र सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य विकासमा कमी हुनु, विद्यार्थीको मनोवैज्ञानिक पक्षमा ध्यान नदिई भाषा पाठ्यपुस्तक तयार पारिनु, प्रायोगिक पक्षमा भन्दा सैद्धान्तिक पक्षमा जोड दिनुजस्ता समस्याले शिक्षण प्रभावित भएको छ। शिक्षणमा अनुभव नभएका वा ज्यादै कम भएका लेखकहरूले आफ्नो ज्ञान र अनुमानका आधारमा छोटो समयावधिमा तयार पारिएका यस्ता पाठ्यपुस्तकमा सिद्धान्त र व्यवहारविच समन्वयको अभाव भएकाले बालसुलभ सरल र सहज भाषा, प्रस्तुति र प्रवाहको उचित प्रयोग नहुँदा शिक्षणमा समस्या देखिन्छ। भाषा पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक अरू विषयका पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकभन्दा नितान्त फरक हुनुपर्ने कुरामा ध्यान नदिँदा पनि टड्कारो समस्या देखिएको छ (भण्डारी र अन्य, २०६८:९)। नेपाली भाषाका पाठ्यपुस्तकमा कक्षाको स्तरअनुरूप विधाको संयोजन गर्न नसक्नु, विधाको प्रकृतिअनुरूपको अभ्यासको कमी हुनु, व्याकरणका अभ्यासहरू सैद्धान्तिक प्रकृतिका हुनुले शिक्षण सिकाइ प्रभावित हुन पुगेको छ (अधिकारी, २०६५:७)। यसरी पाठ्यक्रमका उद्देश्यहरू स्पष्ट नहुँदा तथा पाठ्यक्रमअनुरूप पाठ्यपुस्तक निर्माण नहुँदा भाषा शिक्षण प्रभावित हुने भएकाले पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकसम्बन्धी समस्यालाई पनि नेपाली भाषा शिक्षणको समस्या मानिन्छ।

५.७ तालिम प्राप्त शिक्षकको कमी :

शिक्षकले सिकेको ज्ञान सीपलाई पुनर्ताजकी बनाउने काम तालिमले गर्दछ। शिक्षणलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न तालिम प्राप्त दक्ष शिक्षकको आवश्यकता पर्दछ। भाषा पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक जतिसुकै स्तरीय र सन्तुलित भए पनि योग्य र दक्ष शिक्षकको अभावमा नेपाली भाषा शिक्षण प्रभावकारी बन्न सक्दैन। तालिमले शिक्षकलाई विषयवस्तु विद्यार्थीसामु पस्कने नवीन विधि, सामग्री निर्माणका तरिका र विधाअनुरूप गरिने क्रियाकलापको सम्बन्धमा जानकारी गराउँछ। नेपालको शैक्षिक संस्थामा खासगरी दुर्गम क्षेत्रका शैक्षिक संस्थाहरूमा आवश्यक पर्ने न्यूनतम शिक्षकहरूको दरबन्दी पनि छैन। त्यस्तो परिप्रेक्ष्यमा सञ्चालन भइरहेका शिक्षण संस्थाहरूमा तालिम प्राप्त शिक्षकको अभाव देखिन्छ। शिक्षक तालिम प्राप्त र दक्ष हुनुपर्दछ। तालिम प्राप्त शिक्षकको अभावले गर्दा नेपाली भाषा शिक्षणमा परम्परागत शिक्षण प्रणालीमै कण्ठस्थ पार्ने, घोकाएर पढाउने र निगमनात्मक प्रस्तुति गर्ने देखिन्छ (दुङ्गेल र दाहाल, २०७४ : १४)। कतिपय स्थानमा भाषा शिक्षणकै ज्ञान नभएका शिक्षकहरूद्वारा नेपाली भाषा शिक्षण भइरहेकाले शिक्षण राम्रो र प्रभावकारी हुन सकेको छैन। सबभन्दा कमजोर व्यक्तिले नेपाली पढाउनु, भाषिक सीपभन्दा साहित्य व्याकरणमा जोड दिनु, शिक्षक शिक्षण प्रविधिसँग अनभिज्ञ रहनु, शिक्षकलाई तालिम नदिनु, योग्यता नपुगेको व्यक्तिले शिक्षकका रूपमा काम गर्नु जस्ता कारणले भाषा शिक्षण सिकाइमा समस्या खटिएको छ। त्यसैले तालिम प्राप्त शिक्षकको कमी हुनु पनि नेपाली भाषा शिक्षणको प्रमुख समस्या हो।

५.८ दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिकाउने समस्या :

मातृभाषापछि सिकिने भाषालाई दोस्रो भाषा भनिन्छ। नेपालका सन्दर्भमा अन्य भाषिक पृष्ठभूमि भएका विद्यार्थीले नेपाली भाषा सिक्नु र तिनलाई नेपाली भाषा सिकाउने कार्यकलाप दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण अन्तर्गत पर्छ। नेपालमा नेपालीबाहेक अन्य भाषी वक्ताहरू पनि रहेका छन्। त्यसमा पनि नेपालीलाई दोस्रो भाषाको रूपमा सिक्ने सिकारूको सङ्ख्या अधिक रहेको छ। पहिलो भाषा सिकारूले अनियन्त्रित र सहज वातावरणमा तथा

अनुभवशून्य अवस्थामा स्वतः स्फूर्त रूपमा सिक्दछ तर दोस्रो भाषा सिकने सिकारूले यो अवसर प्राप्त गर्न सक्दैनन् । पहिलो भाषा र दोस्रो भाषाविच उच्चारण, वर्णविन्यास, व्याकरण, शब्दभण्डार, शैली आदिमा भिन्नता भएमा सिकाइ कठिन हुन्छ । नेपालीका भाषिकाका रूपमा रहेका कतिपय उपभेद प्रयोग गर्ने वक्ताका लागि पनि मानक भाषा सिकाइ दोस्रो भाषासरह रहेको हुन्छ (पोखरेल, २०७४ : ११) । नेपाली भाषा शिक्षणमा नेपाली भाषाको भाषिकासँग मात्र परिचित, नेपाली भाषा बुझ्ने तर बोल्न भने थोरै मात्र आउने, नेपाली भाषा बुझ्ने पनि बोल्न नआउने तथा यस भाषाको स्वरूप विद्यालय आउनुपूर्व कहिल्यै नजानेका विद्यार्थी रहन्छन् । यी सबै खालका विद्यार्थीहरूलाई एउटै ठाउँमा राखेर शिक्षण गर्ने प्रणाली भएकाले पनि भाषा सिकाइमा समस्या उत्पन्न भएको छ । जस्तै : इस्थायी (स्थायी), अस्मृति (स्मृति), साहित्य (साहित्य), ठाल (थाल), तपरी (टपरी) जस्ता शब्दहरूमा अभ्यस्त विभिन्न भाषा भाषीका विद्यार्थीहरूलाई दोस्रो भाषाको रूपमा मानक नेपाली सिकाउन समस्या देखिएको छ ।

५.९ शिक्षण विधि र सामग्री निर्माणसम्बन्धी समस्या :

भाषा शिक्षण गर्ने प्रमुख तरिकालाई शिक्षण विधि भनिन्छ । विषयवस्तुअनुसार शिक्षण विधि पनि फरक फरक प्रकृतिका हुन्छन् । शिक्षण कार्यकलापलाई उपयोगी र प्रभावकारी बनाउन प्रयोग गरिने सामग्रीलाई शिक्षण सामग्री भनिन्छ । विषयवस्तु सुहाउँदा शिक्षण विधि र सामग्री निर्माण गरी शिक्षण गरेमा नेपाली भाषा शिक्षण सफल र उद्देश्यमुखी बन्न सक्छ । गाह्रो विषयलाई पनि विद्यार्थीका निम्ति सरल बनाउने कार्य शिक्षण विधि र सामग्रीको प्रयोगबाट हुन्छ (दुङ्गेल र दाहल २०७४ : १६) । विद्यार्थीको रुचि, क्षमता र स्तरअनुसारको शिक्षण विधि र शिक्षण सामग्रीमा विविधता कायम गरेर नेपाली भाषा शिक्षण नगरिने हुँदा समस्या देखिएको छ । हाम्रो जस्तो स्रोतसाधनले विपन्न राष्ट्रमा नेपाली भाषा शिक्षणका सामग्रीहरूको निर्माणमा अभाव देखिन्छ । प्राप्त सामग्रीहरू पनि शिक्षकको हेलचेक्र्याइँले गर्दा प्रयोगमा ल्याइएको देखिँदैन (भण्डारी र अन्य, २०६८ : ९) । यसरी सिकारूको रुचि र क्षमताअनुरूपको उपयुक्त विधि चयन गर्न नसक्ने, सामग्री निर्माण गर्न अल्छी गर्ने, निर्मित सामग्रीको पनि प्रयोग नगर्ने बानीले नेपाली भाषा शिक्षणमा समस्या देखिएको छ । जस्तै : कथा विद्यालाई व्याख्यान विधिबाट सिकाउने, स्वाँ स्वाँ र बुरुक्क शब्दलाई परिभाषा दिएर सिकाउने, तथा हात्तीको धारणा बसाल्न हात्तीको वर्णन गरेर सिकाउने गर्दा नेपाली भाषा शिक्षण प्रभावित भएको छ । अतः विषयवस्तुअनुसारको विधि र सामग्री निर्माण गर्न नसक्नु पनि नेपाली भाषा शिक्षणको समस्या हो ।

५.१० नेपाली भाषाको शैक्षणिक भूमिकाप्रतिको उदासीनतासम्बन्धी समस्या :

नेपाली विद्यालय तहदेखि उच्च तहसम्म अनिवार्य विषयका रूपमा पढाइ हुने विषय हो । नेपाली भाषा शिक्षण गर्न नेपाली मूल विषय लिई उत्तीर्ण गरेका शिक्षक हुनुपर्दछ । तर वर्तमान सन्दर्भमा सबै भन्दा कमजोर र नजान्ने शिक्षकले पढाउने विषयका रूपमा हेरी नेपाली विषय क्षेत्रसँग असक्षम र अदक्ष शिक्षक नियुक्त हुँदा नेपाली शिक्षण प्रणाली लड्गडो हुन पुगेको छ । प्रशासनिक निकायले पनि नेपाली विषयको शैक्षणिक भूमिकाप्रति खासै चासो राखेको पाइँदैन । नेपाली विषय अन्य विषयका शिक्षकले पढाए पनि हुने मान्यता विद्यालय प्रशासन र अभिभावकहरूले राखेको पाइन्छ (पोखरेल र काफ्ले, २०७४ : १२) । विद्यालय तहमा पठनपाठन गर्ने कतिपय शिक्षकहरूमा नेपाली भाषाको शैक्षणिक भूमिका उदासीन भएकाले नेपाली विषय शिक्षण गर्दा अरू विषय जस्तै विषयवस्तुको ज्ञानार्जनमा जोड दिने, भाषातत्त्वलाई पाठ्यवस्तुसँग सम्बन्धित नगरी सैद्धान्तिक रूपमा सिकाउने जस्ता क्रियाकलापले विद्यार्थीहरूलाई भाषिक सीपमा दक्षता प्राप्त गर्न बाधा भएको देखिन्छ (प्रधान, २०६६ : १२) । त्यस्तैगरी संस्थागत विद्यालयहरूमा नेपाली भाषालाई विषय शिक्षणका रूपमा हेरी अरू विषय अङ्ग्रेजी माध्यमबाट शिक्षण गर्दा विद्यार्थीमा नेपाली

भाषाको बोध र अभिव्यक्ति क्षमता कृण्ठित भएको छ । नेपाली भाषा शिक्षणलाई सीप शिक्षणका रूपमा नहेरी ज्ञान प्राप्तिको उद्देश्यका रूपमा व्याख्या विश्लेषण हुँदा पनि यो एउटा ज्वलन्त समस्या बनेको छ ।

५.११ संस्थागत समस्या

संस्थागत समस्यालाई पनि नेपाली भाषा शिक्षणको समस्या मानिन्छ । विद्यालयदेखि मन्त्रालयसम्मका समस्यालाई संस्थागत समस्याको रूपमा लिइन्छ । यी संस्थामा दक्ष शिक्षकको आवश्यक दरबन्दीको अभाव हुनाले पनि शिक्षणमा समस्या देखिएको छ (कोइराला र भण्डारी, २०६७ : २४) । तल्लो दरबन्दीमा रहेका शिक्षकहरूले माथिल्लो कक्षा सञ्चालन गर्नुले पनि समस्या देखिएको छ । विद्यालयमा विद्यार्थीको सङ्ख्या बढी हुँदा पनि समस्या देखिएको छ । पहाडका दुर्गम स्थानमा होस् वा तराईका सुविधासम्पन्न क्षेत्रमा रहेका विद्यालयमा होस् सबैजसो विद्यालयमा विद्यार्थी सङ्ख्या बढी नै छ । अत्यधिक विद्यार्थीको चापमा भाषा शिक्षण गराउँदा सबै विद्यार्थीहरूलाई भाषिक कार्यकलापमा सरिक गराउन कठिनाई हुन्छ । उनीहरूको भाषिक प्रयोग र परीक्षण गर्न पनि सकिँदैन (दुङ्गेल र दाहाल, २०७४ : १७) । कक्षाकोठाको अभाव हुनुलाई पनि नेपाली भाषा शिक्षणको संस्थागत समस्या मानिन्छ । एउटै कक्षामा धेरै विद्यार्थीहरू अव्यवस्थित तरिकाले बस्दा शिक्षण सिकाइमा भन्दा बसाइतिर ध्यान दिँदा सिकाइ प्रभावित हुन पुग्छ । त्यसैले यसलाई पनि संस्थागत समस्याको रूपमा लिइन्छ । पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक उपलब्ध नहुनु पनि एउटा समस्या हो । विद्यालय सञ्चालन भएको केही समय बितिसकदा पनि सबै ठाउँमा पाठ्यपुस्तक उपलब्ध नहुँदा भाषा शिक्षण प्रभावित हुनपुग्छ । मूल्याङ्कन परिपाटी गलत हुनु पनि भाषा शिक्षणको समस्या हो, जसलाई संस्थागत समस्याभित्र लिइन्छ । भाषा शिक्षणका क्रममा भाषाका चार सीप सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सीपहरूको परीक्षण समुचित रूपमा हुन सकेको छैन । विद्यालय तहमा लेखाइ सीपसँग सम्बन्धित पक्षलाई मात्र मूल्याङ्कनमा समेटिएको हुनाले विद्यार्थीहरू भाषाका सम्पूर्ण सीपतर्फ ध्यान नदिई लेखाइ सीपमा मात्र आकर्षित हुन्छन् (दुङ्गेल र दाहाल, २०७४ : १७) । निरन्तर मूल्याङ्कन अनुगमन तथा निरीक्षणमा प्राविधिक व्यक्तिहरू खटाउन नसक्नु, बजेट अभाव हुनु, शैक्षणिक नीति र नियम स्वार्थरहित नहुनु, राष्ट्रसेवक व्यक्तिलाई आफ्नो कार्यक्षेत्रमा नलगाई राजनैतिक भर्तिकेन्द्र बनाइनु (कोइराला र अन्य, २०६७ : २४) जस्ता संस्थागत समस्याले नेपाली भाषा शिक्षण गाँजिएकाले यसको प्रभावकारी शिक्षण हुन सकेको छैन ।

६. निष्कर्ष :

विचार विनिमयको साधन मानिने भाषालाई शुद्ध, स्तरीय र मानक बनाउन शिक्षणको आवश्यकता पर्दछ । भाषा शिक्षणमा सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ गरी चार सीपमा विद्यार्थीहरूलाई सक्षम र सबल बनाउने अपेक्षा गरिन्छ । भाषिक सीपको शिक्षण नै भाषा शिक्षण भएकाले यसमा साधन र साध्य दुवै भाषा रहेको हुन्छ । विषयवस्तुलाई गौण बनाउँदै भाषाको माध्यमबाट भाषिक सीपको विकास गराउनु भाषा शिक्षणको उद्देश्य हो । नेपाली भाषा नेपालको शिक्षाको माध्यम, प्रशासनिक कामकाजको, बहुसङ्ख्याले बोल्ने, ठूलो क्षेत्र ओगटेको, व्याकरण, शब्दकोश र साहित्य लेखिएको सञ्चारका दृष्टिले सम्पन्न र विविध भाषाभाषीको सम्पर्कको माध्यम भाषा हो । यस्तो भाषामा सबैको पहुँच पुऱ्याउनका लागि यसलाई पहिलो भाषा, दोस्रो भाषा र विदेशी भाषाका रूपमा शिक्षण गरिन्छ । नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने सन्दर्भमा विविध प्रकारका कठिनाइहरू देखा पर्दछन्, जसलाई नेपाली भाषा शिक्षणका समस्या भनिन्छ । नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने क्रममा स्थानीय भाषिकामा अभ्यस्त नेपाली हुन् वा दोस्रो भाषी नेपाली हुन्, ती सबैलाई स्तरीय नेपाली सिकाउन कठिनाई हुन्छ । शिक्षक तालिम अप्राप्त र ज्ञान सीपमा

अपूर्ण छ भने पनि नेपाली भाषा शिक्षण प्रभावित हुन पुग्छ । भाषिक सीप सिकाउने उद्देश्यका साथ पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको निर्माण नहुँदा समस्या देखिएको छ । एउटा भाषामा अभ्यस्त व्यक्तिलाई दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली सिकाउँदा पनि समस्या देखिएको छ । नेपाली भाषा शिक्षणलाई साहित्य शिक्षणको रूपमा हेर्ने तथा सजिलो विषयका रूपमा लिई जुनसुकै शिक्षकले पनि पढाउन सक्छ भन्ने मानसिकता बनाउने र नेपाली विषयमा विशिष्टीकरण गरेको व्यक्तिको आवश्यकतामा ध्यान नदिँदा समस्या देखिएको छ । नेपाली भाषा शिक्षणमा शिक्षण सामग्रीको आवश्यकता नदेखी शिक्षण गर्दा तथा विद्यानुरूपका शिक्षण विधिमा विविधता कायम नगरी सबै विद्यालाई एउटै व्याख्यान विधिका रूपमा शिक्षण गर्दा नेपाली शिक्षणमा समस्या देखिएको छ ।

यसरी व्यक्तिको अज्ञानता, कर्तव्यबाट पतित, विद्यार्थीको लापरवाही, अभिभावक र प्रशासक जिम्मेवारी नहुने, मूल्याङ्कन परिपाटी कमजोर हुनाले, विद्यार्थीको चाप अत्यधिक हुनाले, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक यथोचित समयमा उपलब्ध नहुनाले र कक्षा कोठा अपुग हुनाले पनि नेपाली भाषा शिक्षणमा व्यवधान आएकाले यिनै नेपाली भाषा शिक्षणका समस्या हुन् ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६५). *नेपाली भाषा शिक्षण*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- कोइराला, खेम र नारायणदत्त भण्डारी (२०६७). *नेपाली भाषाशिक्षण*, ललितपुर : कृष्ण बुक्स एण्ड स्टेशनरी ।
- ढकाल, शान्तिप्रसाद र तीर्थराज खतिवडा (२०६८). *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, काठमाडौं: शुभकामना प्रकाशन ।
- दुङ्गेल, भोजराज र दुर्गाप्रसाद दाहाल (२०७३). *नेपाली भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धति*, काठमाडौं : एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- प्रधान, मीरा (२०६६). *नेपाली भाषा शिक्षण*, काठमाडौं: अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन ।
- शर्मा केदारप्रसाद र माधवप्रसाद पौडेल (२०७०). *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- भण्डारी, पारसमणि र अन्य (२०६८). *नेपाली भाषा शिक्षण*, काठमाडौं: पिनाकल पब्लिकेसन ।
- पोख्रेल, केशवराज र उमेश काप्ले (२०७४). *नेपाली भाषा शिक्षण*, काठमाडौं : क्याम्ब्रिज पब्लिकेसन ।

अनुसन्धानात्मक लेखमा सन्दर्भाङ्कन र कृतिसूचीको प्रयोग

डा.बाबुराम आचार्य

नेपाली विभाग

Email: baburam01acharya@gmail.com

(सारवस्तु : कुनै समस्यामूलक शीर्षकमा केन्द्रित रहेर निश्चित विधि र प्रक्रियाको अवलम्बन गरी तयार पारिएको लेख नै अनुसन्धानात्मक लेख हो भन्ने कुरा प्रस्तुत गर्दै यसमा अनुसन्धानात्मक लेखमा सन्दर्भ सङ्केत र कृतिसूचीको प्रयोग कसरी गर्ने भन्ने विषयमा स्पष्ट पारिएको छ । अन्य औपचारिक अनुसन्धानमा जस्तै अनुसन्धानात्मक लेखमा पनि लेखकले आफ्ना भनाइहरूलाई पुष्टि गर्नका लागि विद्वान्हरूका भनाइहरू प्रस्तुत गरेपछि तिनको सन्दर्भ स्रोत खुलाउनुपर्ने हुन्छ । सन्दर्भ स्रोतमा सङ्केत गरिएका कृतिहरूलाई नियमबद्ध रूपमा सूचीकृत गर्नुपर्दछ । सन्दर्भ सङ्केत र कृतिसूचीलाई प्रस्तुत गर्ने विभिन्न ढाँचाहरू प्रचलनमा रहेका भए पनि एउटा अनुसन्धानमा कुनै एउटा ढाँचाको मात्र प्रयोग गरी एकरूपता कायम गर्नु आवश्यक हुन्छ । त्यसैले सन्दर्भ सङ्केतमा गर्भे टिप्पणीको ढाँचालाई उपयोग गर्नु सरल र सहज हुन्छ भने कृतिसूचीमा पनि लेखक मिति (एपिए) पद्धतिको उपयोग गर्नु उचित हुन्छ भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।)

प्रमुख शब्दावली : अनुसन्धान, उद्धरण, सन्दर्भाङ्कन, गर्भे टिप्पणी, कृतिसूची ।

१. विषय परिचय

अनुसन्धान समस्यामूलक विषयको समाधानका लागि गरिने व्यवस्थित प्रयास हो । यसमा एकातिर नयाँ तथ्य वा सिद्धान्तको खोजी गरिन्छ, भने अर्कातिर चलिरहेका सिद्धान्त तथा पद्धतिहरूलाई परिमार्जन गरिन्छ । त्यसैले नयाँ कुराको खोजीका साथै पुराना कुराहरूको परिमार्जन पनि अनुसन्धान हो । अनुसन्धानको विषयवस्तु विश्लेषणमा प्राज्ञिक पक्षको जति महत्त्व हुन्छ, त्यसको प्रस्तुतिमा प्राविधिक पक्षको पनि त्यत्तिकै महत्त्व रहन्छ । विषय विश्लेषण जतिसुकै गहन र तार्किक भए पनि त्यसलाई प्रस्तुत गर्ने ढाँचा वा प्रविधि मिलेन भने त्यस्तो अनुसन्धान औचित्यहीन हुन जान्छ । त्यसैले सानो होस् वा ठूलो जुनसुकै अनुसन्धानमा पनि वैज्ञानिक विधिहरूको प्रयोग गरिन्छ ।

लेख विभिन्न प्रकारका हुन्छन् कल्पनामा आधारित लेख, वस्तुपरक निबन्धात्मक लेख, आलङ्कारिक शैलीको साहित्यिक लेख तथा खोजमा आधारित तथ्यपूर्ण लेख । यीमध्ये कुनै समस्यामूलक शीर्षकमा केन्द्रित रहेर निश्चित विधि र प्रक्रियाको अवलम्बन गरी तयार पारिएको खोजमूलक र तथ्यपूर्ण लेख नै अनुसन्धानात्मक लेख हो । यसरी अनुसन्धानात्मक लेख तयार पार्नु पनि एक प्रकारको अल्पावधिको अनुसन्धान नै हो । कुनै उपाधिमूलक तथा परियोजनाकेन्द्रित अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्नका लागि जे जस्ता विधि र पद्धतिहरू अवलम्बन गरिन्छ, तीमध्ये धेरैजसो विधि र पद्धतिहरू एउटा अनुसन्धानात्मक लेखका लागि पनि आवश्यक पर्दछन् । अनुसन्धानका

लागि विभिन्न स्रोतको उपयोग गरेर सामग्री सङ्कलनको कार्य गरिन्छ । यस क्रममा विभिन्न कृतिमा रहेका महत्त्वपूर्ण भनाइहरूलाई पनि लिनुपर्ने हुन्छ । यसरी लिइएका भनाइहरूलाई नै उद्धरण भनिन्छ । लेखमा यस्ता उद्धरणहरू समावेश गरेपछि तिनको सन्दर्भ स्रोत उल्लेख गर्नुपर्ने हुन्छ । उद्धरणको सन्दर्भ स्रोत उल्लेख गर्ने वा अङ्कन गर्ने कार्य नै सन्दर्भाङ्कन हो । सन्दर्भाङ्कनलाई अर्को शब्दमा सन्दर्भ सङ्केत वा टिप्पणी (पादटिप्पणी) पनि भनिन्छ । अनुसन्धानका क्रममा अध्ययन गरिएका र विशेष गरी सन्दर्भाङ्कनमा उल्लेख गरिएका लेखक र तिनका कृतिहरूको विवरण सूचीबद्ध रूपमा उल्लेख गर्नुपर्ने हुन्छ । यस कार्यलाई कृतिसूची भनिन्छ । यसरी अनुसन्धानमा सन्दर्भाङ्कन र कृतिसूचीको प्रयोग प्राविधिक पक्ष भएको हुनाले यिनको प्रयोगमा विषय प्रकृतिअनुसार एउटै ढाँचा र एकरूपता हुनुपर्दछ ।

२. समस्या र उद्देश्य

अनुसन्धानात्मक लेखमा सन्दर्भाङ्कन र कृतिसूचीको प्रयोग कसरी गरिन्छ, भन्ने मूल समस्यामा आधारित रहेर उक्त प्रकारको लेखमा प्रयोग हुन सक्ने सन्दर्भाङ्कन र कृतिसूची प्रयोगका विभिन्न ढाँचाहरूको पहिचान, अध्ययन र विश्लेषण गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

३. अध्ययन विधि

यस लेखमा सम्भावनारहित नमुना छनोट पद्धतिको उपयोग गरी अनुसन्धान विधिका विविध विषयान्तर्गत सन्दर्भाङ्कन र कृतिसूचीलाई छनोट गरी तिनको प्रक्रिया र प्रयोगलाई वर्णन र विश्लेषण गरिएको छ । अनुसन्धानमा प्रयोग हुने उद्धरण र तिनको सन्दर्भाङ्कन अनि कृतिसूची प्रयोगका ढाँचाको प्रकारका साथसाथै तिनका विशेषताहरूको वर्णन विश्लेषणमा केन्द्रित भएको हुनाले यो परिमाणात्मक तथा गुणात्मक दुबैका विशेषता भएको मिश्रित ढाँचाको शोध हो । यसमा उद्धरण, सन्दर्भाङ्कन र कृतिसूची प्रयोगका सम्बन्धमा सैद्धान्तिक चर्चापछि उदाहरणहरू प्रस्तुत गर्ने क्रममा निगमन विधिको पनि उपयोग गरिएको छ । विश्लेषणका लागि विभिन्न शोधपत्र, शोधप्रबन्ध र सम्बद्ध विषयका पुस्तकहरूबाट तथ्यहरू लिई प्रयोगसहित विश्लेषण गरेर प्राप्त निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

४. विषय क्षेत्र र सीमाङ्कन

अनुसन्धानमा उद्धरण र तिनको सन्दर्भाङ्कन अनि कृतिसूची प्रयोगको विषय पनि अनुसन्धान विधि अन्तर्गत पर्दछ । सामान्यतया अनुसन्धान विधिमा अनुसन्धानको परिचयदेखि यसका विधिहरू, तथ्याङ्क सङ्कलन र उपकरण निर्माण, अनुसन्धान प्रस्ताव र यसका अङ्गहरू तथा अनुसन्धान प्रतिवेदनको स्वरूपसम्मका विविध विषयहरू पर्दछन् । तापनि यस लेखलाई अनुसन्धानको प्राविधिक पक्षअन्तर्गत उद्धरणको सन्दर्भाङ्कन र कृतिसूची प्रयोगमा मात्र केन्द्रित गरिएको छ ।

३. विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

ज्ञान र त्यसको प्रयोगको क्षेत्रमा देखिएका समस्याको बारेमा उपयुक्त विधि र पद्धतिसहित गरिने खोज तथा अध्ययन नै अनुसन्धान हो । यसमा विविध क्षेत्रका प्राज्ञिक समस्याहरूको समाधान खोज्न

व्यवस्थित प्रयास गरिन्छ । अनुसन्धान ज्ञान आर्जन गर्ने आफैमा एउटा वैज्ञानिक विधि हो । आयामका हिसाबले लघुदेखि बृहत्तरसम्म विभिन्न प्रकारका अनुसन्धान हुन्छन् । सामान्यतया अनुसन्धानका लागि आवश्यक विधि र पद्धतिको उपयोग गरेर तयार पारिएको लेखलाई नै अनुसन्धानात्मक लेख भनिन्छ । कुनै उपाधिमूलक तथा परियोजना केन्द्रित अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्नका लागि जे जस्ता विधि र पद्धतिहरू अवलम्बन गरिन्छ, ती धेरैजसो अनुसन्धानात्मक लेखका लागि पनि आवश्यक पर्दछन् । अनुसन्धानमा भनाइको ढङ्ग स्पष्ट, सोभो र तर्कसङ्गत हुनुपर्छ । अर्काका विचारलाई सन्दर्भित गर्दा सन्दर्भ सङ्केत गर्नुका साथै आवश्यकतानुसार उद्धृत गर्ने, कृतिसूचीमा राख्ने, पादटिप्पणी दिने पनि गर्नुपर्छ (बन्धु, २०६० : ९७) । सन्दर्भाङ्कन र कृतिसूचीको प्रयोग अनुसन्धानका प्राविधिक पक्ष हुन् । सन्दर्भाङ्कनसँग उद्धरण पनि जोडिएको हुन्छ । उद्धरण मुख्य रूपमा प्रत्यक्ष कथन, सङ्क्षेपीकरण र भावहरणद्वारा तीन प्रकारले लिन सकिन्छ भने ती उद्धरणहरूको सन्दर्भाङ्कन वा सन्दर्भ स्रोत खुलाउँदा मूल पाठमा प्रसङ्ग आएको स्थानमा (गर्भेटिप्पणी), सम्बन्धित पृष्ठको तल्लो भागमा (पादटिप्पणी), सम्बन्धित अध्यायको अन्तमा र सम्बन्धित ग्रन्थकै अन्तमा राख्न सकिने कुरा शार्मा र लुइटेले (२०५२) ले बताएका छन् । तापनि आजभोलि जुनसुकै अनुसन्धान वा अनुसन्धानात्मक लेखका लागि पनि गर्भेटिप्पणी नै उपयुक्त मानिन्छ । कृतिसूचीका सम्बन्धमा पनि लेखकमिति पद्धति (बन्धु, २०६०) बढी प्रचलनमा रहेको हुनाले उपयुक्त भएको तथ्य स्पष्ट हुन्छ । यसरी अनुसन्धानमा सन्दर्भाङ्कन र कृतिसूचीको प्रयोगका सम्बन्धमा लेख तयार पार्नका लागि चूडामणी बन्धु, मोहनराज शर्मा, रामचन्द्र लम्साल, पेशल खनाल ताराप्रसाद पाण्डे, एपिए, एमएलए लगायत विभिन्न विद्वान् तथा संस्थाद्वारा प्रस्तुत गरिएका अनुसन्धान विधिसम्बन्धी कृति र ढाँचालाई सैद्धान्तिक आधार मानिएको छ ।

४. विषय विश्लेषण

अनुसन्धानात्मक लेखका लागि सन्दर्भाङ्कन र कृतिसूचीको प्रयोग प्राविधिक पक्ष हुन् । सन्दर्भाङ्कनको चर्चा गर्दा उद्धरण पनि स्वतः आउने हुनाले यहाँ उद्धरण, सन्दर्भाङ्कन र कृतिसूचीको प्रयोगका सम्बन्धमा क्रमशः चर्चा गरिएको छ ।

४.१ उद्धरण (Citation)

सामान्यतया उद्धरण भन्नाले कुनै लेख वा किताबबाट दृष्टान्त वा प्रमाणका लागि लिइएको अंश भन्ने बुझिन्छ । खास गरी आफ्ना तर्क वा भनाइलाई पुष्टि गर्नका लागि अरू कसैका महत्त्वपूर्ण भनाइलाई साभार गर्नुपर्ने हुन्छ । यस सन्दर्भमा अनुसन्धान कार्यमा कतिपय समस्या समाधान गर्दा त्यसभन्दा पहिले भएगरेका अध्ययन, अनुसन्धान वा कुनै विद्वान्का महत्त्वपूर्ण ग्रन्थभित्रका आवश्यक अंशलाई उद्धृत गर्ने कार्य नै उद्धरण हो । उद्धरणले अनुसन्धानलाई विश्वसनीय, वैध, प्रामाणिक र अर्थपूर्ण बनाउन सघाउँछ । उद्धरणलाई अङ्ग्रेजीमा साइटेशन (Citation) र कोटेसन (Quotation) पनि भनिन्छ । यसरी प्रस्तुत गरिने उद्धरणमा शब्द र भाषा जुन रूपमा दिइएका छन् त्यसैअनुरूप लेख्नुपर्ने नियम छ । उद्धरणको मूल रूपमा अनुसन्धानकर्ताले परिवर्तन र सुधार गर्नु हुँदैन तर पनि उनीहरूको भनाइको आशयलाई व्याख्या, विश्लेषण र टीकाटिप्पणी चाहिँ गर्न सकिन्छ

(खनाल, २०७२ : ३९०) । उद्धरणहरू अरू विद्वान्हरूद्वारा तयार पारिएका विभिन्न कृतिहरू, अनुसन्धान प्रतिवेदन, अभिलेख तथा विभिन्न पत्रपत्रिका आदिबाट लिइएको हुन्छ ।

अरूका विचारलाई आफ्नो अनुसन्धानमा उद्धृत गर्दा पनि निश्चित विधि र पद्धतिको ख्याल गर्नुपर्दछ । जति मन लाग्यो त्यति लिने र जसरी मन लाग्यो त्यसरी राख्न पाइँदैन । यसका केही विधि र पद्धतिहरू पाइन्छन् । शर्मा र लुइटेल् (२०५२) ले उद्धरणलाई प्रस्तुत गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू बताएका छन् -

- (क) तीन-चार हरफसम्मका छोटो प्रत्यक्ष उद्धरण दोहोरो उद्धरण चिन्ह “ ” भित्र राख्नुपर्दछ ।
 - (ख) तीन-चार हरफभन्दा लामा प्रत्यक्ष उद्धरण छुट्टै अनुच्छेदमा देब्रेपट्टि चार स्थान (Space) छोडेर राख्नुपर्छ । यस्ता लामा उद्धरणमा उद्धरणचिन्ह दिनु आवश्यक छैन ।
 - (ग) उद्धरणको केही भाग छोड्नु परेमा पदलोप चिन्ह (Ellipsis) ‘...’ दिनुपर्छ ।
 - (घ) उद्धरित सामग्री यथावत् रूपमा राख्ने नियम भए पनि कुनै अशुद्धि भएर त्यसलाई परिवर्तन गर्नु परेमा मूल रूप लेखेर त्यसको परिवर्तित वा संशोधित रूप कोष्ठ () भित्र दिनुपर्छ ।
 - (ङ) उद्धरणभित्र उद्धरण भएमा त्यस्तो उद्धरण एकोहोरो उद्धरणचिन्ह ‘ ’ भित्र राख्नुपर्छ ।
 - (च) भावानुवाद र सारांश गरिएमा उद्धरण चिन्ह दिनुपर्दैन ।
 - (छ) पादटिप्पणीमा उद्धरण राख्नुपरेमा मूलमा फरक नपारी दोहोरो उद्धरण चिन्हभित्र राख्नुपर्छ ।
- निकै लामो भए परिशिष्टमा पनि राख्न सकिन्छ । (पृ. ८३)

यिनका अतिरिक्त पद्यमा दुई पङ्क्तिभन्दा बढीको उद्धरणलाई छुट्टै राखिन्छ भने गद्यमा पाँच पङ्क्तिभन्दा बढीको उद्धरणलाई छुट्टै पङ्क्तिमा राख्ने प्रचलन छ । छुट्टै पङ्क्तिमा राख्दा उद्धरण चिन्ह दिनुपर्दैन (लम्साल र खनाल, २०७५ : १२३) । गद्यमा पाँच पङ्क्तिभन्दा बढीको उद्धरणलाई छुट्टै राख्ने भनिए तापनि शाब्दिक हिसाबले चालिस शब्दभन्दा बढीको उद्धरणलाई छुट्टै राख्ने नियम चलि सकेको छ । यसरी अनुसन्धानका क्रममा पुस्तक, लेख, शोधप्रबन्ध आदिबाट लिइएका उद्धरणहरूलाई विभिन्न तरिकाले प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । माथि उल्लेख गरिएका छवटा प्रक्रियाहरूलाई एकीकृत रूपमा सङ्क्षेपमा उल्लेख गर्दा उद्धरण (प्रत्यक्ष), सङ्क्षेपण र रूपान्तरण गरी तीनवटा विधिमा समेट्न सकिन्छ । यी तीनवटा विधिहरूमध्ये आवश्यकताअनुसार सबैको उपयोग गर्न सकिन्छ ।

४.२ सन्दर्भाङ्कन (Footnotes)

अनुसन्धानमा प्रस्तुत गरिएका उद्धरणहरूको सन्दर्भ खुलाउने प्रक्रिया नै सन्दर्भाङ्कन हो । विशेष गरी अनुसन्धान प्रतिवेदनको मूल पाठमा प्रस्तुत गरिएको उद्धरण कसको हो, कहिले लेखेको वा प्रकाशन भएको हो अनि सम्बन्धित कृतिको कुन पेजमा छ भन्ने कुराको सङ्क्षेपमा स्रोत खुलाउने कार्यलाई नै सन्दर्भाङ्कन भनिन्छ । यसरी सन्दर्भको अङ्कन नै सन्दर्भाङ्कन हो । यसलाई पादटिप्पणी (Footnotes) तथा सन्दर्भ सङ्केत पनि भनिन्छ ।

अनुसन्धानमा विभिन्न तरिकाले उद्धरणको स्रोत उल्लेख (अङ्कन) गर्न सकिन्छ । यस क्रममा सर्वप्रथम मूल पाठमा प्रसङ्ग आएकै ठाउँमा उल्लेख गर्न सकिन्छ । यस प्रक्रियालाई गर्भेटिप्पणी पनि भनिन्छ । दोस्रो

सम्बन्धित पृष्ठको तल उल्लेख गर्न सकिन्छ । सम्बन्धित पृष्ठको तल राखिने भएको हुनाले पनि पादटिप्पणी शब्दको प्रयोग बढी सार्थक मानिन्छ । तेस्रो सम्बन्धित कृति वा अनुसन्धान प्रतिवेदनको अध्याय वा खण्डको अन्त्यमा पनि स्रोत उल्लेख गर्न सकिन्छ । शर्मा र लुइटेल् (२०५२) ले सम्बन्धित कृति वा शोधपत्रको अन्त्यमा पनि राख्न सकिने बताएका छन् । अनुसन्धानका क्षेत्रमा यी चारमध्ये अधिल्ला तीन प्रकारका उदाहरणहरू बढी पाइन्छन् तापनि आजभोलि सम्बन्धित प्रसङ्ग आएकै ठाउँमा राख्ने गर्भे टिप्पणीको प्रचलन व्यापक रहेको पाइन्छ ।

मूल पाठमा जहाँ उद्धरण राखिन्छ त्यो सकिएपछि कोष्ठक चिन्हभित्र स्रोत खुलाउने प्रक्रिया नै गर्भे टिप्पणी हो । गर्भे टिप्पणीमा लामो विवरण प्रस्तुत नगरी छोटकरीमा उल्लेख गरिन्छ । सन्दर्भ कृतिसूचीमा स्रोतसम्बन्धी सम्पूर्ण विवरण प्रस्तुत गरिने भएकाले गर्भे टिप्पणीमा लेखकको थर, कृति प्रकाशनको साल र कृतिको पृष्ठ (थर, साल : पृ.) मात्र उल्लेख गरिन्छ । जस्तै : माधव घिमिरेको (चारू चर्चा) पुस्तकबाट लिइएको उद्धरणको सन्दर्भाङ्कन (Footnotes) को विवरण देखाउनु परेमा यसलाई (घिमिरे, २०५८ : २७६) लेखिन्छ । यदि लेखकको नाम र कृति प्रकाशनको साल अगाडि आइसकेको छ भने पछाडि कोष्ठमा पृष्ठ सङ्ख्या मात्र दिए पुग्छ । जस्तै : घिमिरेले चारू चर्चा (२०५८) मा कवितालाई संवादको सर्वोत्तम माध्यमका रूपमा अर्थ्याएका छन् (पृ.३०९) । यसलाई यसरी पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ - घिमिरे (२०५८) ले कवितालाई संवादको सर्वोत्तम माध्यमका रूपमा अर्थ्याएका छन् । यदि धेरै उद्धरणबाट आफ्नै शैलीमा भाव मात्र लिइएको छ भने त्यहाँ लेखकको थर र कृतिको साल मात्र दिए पुग्छ । जस्तै : कवितामा कविको निष्कपट भाव प्रकट हुने भएकाले कविको आत्मा नै कविताको पनि आत्मा हो (घिमिरे, २०५८) । यसरी विभिन्न तरिकाले गर्भे टिप्पणीका रूपमा सन्दर्भाङ्कन प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

सम्बन्धित पृष्ठको तल्लो भागमा प्रस्तुत गरिने पादटिप्पणीको ढाँचा भने गर्भे टिप्पणीको भन्दा केही विस्तृत र भिन्न हुन्छ । यस प्रकारको पादटिप्पणीमा हुनै पर्ने आवश्यक कुराहरू लेखकको नाम, थर, कृति प्रकाशन भएको साल, कृति, कृति प्रकाशन भएको स्थान, प्रकाशक र अन्त्यमा पृष्ठ सङ्ख्या हुन् । यिनै कुराहरूमध्ये कसैले साललाई अगाडि कसैले पछाडि राखेको पाइन्छ भने कसैले केही कुरालाई कोष्ठक चिन्हभित्र राखेको पाइन्छ । यसरी पृष्ठको अन्त्यमा राखिने पादटिप्पणीका निम्न लिखित तीन प्रकारका ढाँचाहरू पाइन्छन् -

(१) लेखकको नाम थर, कृति, संस्करण (पहिलोबाहेक) (प्रकाशन स्थान : प्रकाशक, प्रकाशन साल) पृ.। जस्तै - रामचन्द्र लम्साल, **कोशविज्ञान र नेपाली कोश**, दोस्रो संस्करण (काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, (२०५७), पृ.२७५ ।

(२) लेखकको नाम थर, साल. कृति, प्रकाशन स्थान : प्रकाशक, पृ. ।

रामचन्द्र लम्साल, २०५७. **कोशविज्ञान र नेपाली कोश**, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ.२७५ ।

(३) लेखकको नाम थर (साल). कृति, संस्करण (प्रकाशन स्थान : प्रकाशक) पृ. ।

रामचन्द्र लम्साल(२०५७). **कोशविज्ञान र नेपाली कोश**, (काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार), पृ.२७५ ।

पहिलो ढाँचा शर्मा र लुइटेल् (२०५२) को मान्यतामा आधारित छ । यसमा कृतिलाई बोल्ड गरिएको छ र त्यसपछि संस्करण छ भने प्रकाशन स्थान, प्रकाशक र प्रकाशन साललाई कोष्ठमा राखिएको छ । सामान्यतया पहिलोबाहेक अरू संस्करण उल्लेख गर्ने परम्परा पाइन्छ तापनि पछिल्लो समयमा प्रकाशन साल उल्लेख गरिसकेपछि संस्करण उल्लेख गर्नु पर्दैन भन्ने धारणा पाइन्छ ।

दोस्रो ढाँचा खनाल (२०७२) मा आधारित छ । यसमा लेखकको नाम र थरपछि कृतिको प्रकाशन साल राखिएको छ र सालपछि अर्धविराम नदिएर डट (थोप्लो) दिइएको छ अनि कृतिलाई इटालिक गरिएको छ । दोस्रो ढाँचामा कतै पनि कोष्ठक चिह्नको प्रयोग गरिएको छैन । तेस्रो ढाँचा पनि कतै कतै प्रयोग भएको देखिन्छ । यसमा दोस्रामा जस्तै साल अगाडि छ र त्यसलाई कोष्ठभित्र राखी अर्धविराम दिइएको छ, कृतिलाई इटालिक गरिएको छ भने प्रकाशन स्थान, प्रकाशकलाई कोष्ठमा राखिएको छ । कुनै कृतिको अनुवाद, व्याख्या आदि गरिएको छ भने त्यसको पनि उल्लेख गर्नुपर्दछ । जस्तै :

राजशेखर (२०११). *काव्यमीमांसा*, अनु. केदारनाथ शर्मा सारस्वत, (पटना : विहार राष्ट्रभाषा परिषद्) पृ. ५६ ।

यसरी सम्बन्धित पृष्ठको तल्लो भागमा रहने पादटिप्पणीका विभिन्न ढाँचा पाइन्छन् तापनि अनुसन्धानकर्ताले जुन भए पनि एउटै ढाँचा प्रयोग गर्नुपर्दछ । आजभोलि सम्बन्धित पृष्ठको तल्लो भागमा रहने पादटिप्पणीभन्दा गर्भे टिप्पणीकै प्रयोग प्रचलन बढिरहेको छ । यो सन्दर्भ सङ्केतको सबैभन्दा उपयुक्त विधि मानिन्छ ।

गर्भे टिप्पणीबाहेक अन्य ढाँचाका पादटिप्पणी प्रस्तुत गर्दा मूल पाठमा प्रयुक्त उद्धरणमा १, २, ३, ४ अङ्क दिएर सङ्केत गरिन्छ र त्यसैको क्रमअनुसार क्रमशः तिनै साङ्केतिक अङ्क वा चिह्न दिएर टिप्पणी प्रस्तुत गरिन्छ ।

४.३ सन्दर्भ कृतिसूची (References)

सन्दर्भ कृतिसूचीलाई कृतिसूची, सन्दर्भ सूची, सन्दर्भ सामग्री सूची, सन्दर्भ ग्रन्थसूची आदि विभिन्न नामले चिनिन्छ । अनुसन्धानका क्रममा अध्ययनका लागि उपयोग गरिएका पुस्तक, अनुसन्धान प्रतिवेदन, अभिलेख, शिलालेख, पत्रपत्रिका आदिको विवरण दिनुपर्ने हुन्छ । विशेष गरी सन्दर्भमा उपयोग गरिएका कृतिहरूको सूची भएको हुनाले यसलाई सन्दर्भ सूची वा सन्दर्भ कृतिसूची वा सन्दर्भ सामग्री सूची पनि भनिन्छ । कसैले सन्दर्भ ग्रन्थसूची भनेर पनि राख्ने गरेको पाइन्छ, तर पत्रपत्रिका पनि समावेश गरिएको छ भने यसो भन्नु त्यति उपयुक्त मानिँदैन । कृतिसूची अनुसन्धान प्रतिवेदनको अभिन्न अङ्ग नै मानिन्छ । यो सधैं अनुसन्धानमूलक लेखमा उपसंहार वा निष्कर्ष सकिएपछि राखिन्छ भने शोधप्रतिवेदनमा अन्तिम अध्याय वा निष्कर्ष खण्ड सकिएपछि राखिन्छ । सन्दर्भ कृतिसूची लेखकको थरको वर्णानुक्रमका आधारमा राखिन्छ ।

सन्दर्भ कृतिसूचीलाई कसरी राख्ने भन्ने सम्बन्धमा फरक फरक ढाँचा पाइन्छन् । एक जना लेखक भएको, धेरै जना लेखक भएको, सम्पादन गरिएको, अनुवाद गरिएको, व्याख्या गरिएको, टीका गरिएको आदि विभिन्न प्रकारका कृतिहरूलाई समावेश गर्ने निश्चित नियम वा प्रक्रियाहरू पाइन्छन् । प्रक्रिया र ढाँचा जुनसुकै भए पनि सर्वप्रथम लेखकको थर, लेखकको नाम, कृति प्रकाशन भएको साल, कृति, प्रकाशन स्थान र कृति

प्रकाशन गर्ने व्यक्ति वा संस्थाको नाम सन्दर्भ कृतिसूचीका आवश्यक अङ्ग हुन् । खास गरी एपिए (APA) पद्धतिअनुसार कृतिसूचीलाई निम्न ढाँचामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ -

४.३.१. एक जना लेखकको कृति :

थर, नाम (साल). कृति, प्रकाशन स्थान : प्रकाशक ।

जस्तै : त्रिपाठी, वासुदेव (२०६६). साहित्य - सिद्धान्त : शोध तथा सृजनविधि, काठमाडौँ: पाठ्यसामग्री पसल ।

४.३.२ दुई जना लेखकको कृति :

थर, नाम र नाम थर (साल). कृति, प्रकाशन स्थान : प्रकाशक । जस्तै :

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०५२). शोधविधि, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

दुई वा तीन लेखकहरू भएमा पहिलो लेखकको मात्र थर सुरुमा राखिन्छ, दोस्रो र तेस्रो लेखकको भने नाम र थरको क्रम नै रहन्छ (बन्धु, २०६० : १०६) । तर पाण्डेय (२०६९) का अनुसार दुई जना लेखकको कृति भए पनि दुवैको पहिले थर अनि नाम राखिन्छ । जस्तै :

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०५२). शोधविधि, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

कहिलेकाहीँ मूल पाठभित्रै कुनै कुरा सङ्क्षेप वा सारमा प्रस्तुत गरेपछि त्यसको स्रोत खुलाउँदा पछिल्लो पद्धति उपयुक्त हुने देखिन्छ । जस्तै शर्मा र लुइटेल् (२०५२) ले शोधप्रस्तावमा सैद्धान्तिक ढाँचा र शोधविधिलाई अनिवार्य अङ्ग मानेका छन् । उल्लेखनीय पक्ष के छ भने जुनचाहिँ प्रयोग गरे पनि एकरूपता हुनुपर्दछ ।

४.३.३ दुई जनाभन्दा बढी लेखक भएको कृति :

थर, नाम र अन्य/अरू (साल).कृति, प्रकाशन स्थान : प्रकाशक । जस्तै :

त्रिपाठी, वासुदेव र अरू (सम्पा.) (२०५३). नेपाली कविता (भाग ४), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

सामान्यतया दुईभन्दा बढी जतिसुकै लेखकको कृति भए पनि पहिलो लेखकको थर र नाम राखेपछि अरू वा अन्य लेखिन्छ ।

४.३.४ सम्पादित कृति :

थर, नाम (सम्पा.) (साल)./(सम्पा.,साल). कृति, प्रकाशन स्थान : प्रकाशक । जस्तै :

कमलमणि दीक्षित र अरू (सम्पा.) (२०६०). कविवर माधव घिमिरे अभिनन्दन ग्रन्थ, काठमाडौँ : कविवर

श्री माधव घिमिरे राष्ट्रिय अभिनन्दन समारोह समिति । अथवा

कमलमणि दीक्षित र अरू (सम्पा. २०६०). कविवर माधव घिमिरे अभिनन्दन ग्रन्थ, काठमाडौँ : कविवर

श्री माधव घिमिरे राष्ट्रिय अभिनन्दन समारोह समिति ।

बन्धु चूडामणि (सम्पा., २०६७), नेपाली साहित्यको रूपरेखा, काठमाडौँ : ने.प्र.प्र. ।

पाण्डेय, फणीन्द्रप्रसाद (सम्पा. २०५७). संस्कृत-नेपाली बृहत् शब्दकोश, दाङ : ने.सं.वि. ।

४.३.५ अनूदित कृति :

थर, नाम (अनु.) (साल). कृति, प्रकाशन स्थान : प्रकाशक । जस्तै :

भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (अनु.) (२०१८). *भरतको नाट्यशास्त्र*, काठमाडौं : नेराप्रप्र. ।

४.३.६. मूलसहित अनुवाद/व्याख्या/टीका समावेश गरिएको कृति :

थर, नाम (साल), कृति (अनु./व्या./टी.), प्रकाशन स्थान : प्रकाशक । जस्तै :

राजशेखर (२०११). *काव्यमीमांसा*, अनु. केदारनाथ शर्मा सारस्वत, पटना : विहार राष्ट्रभाषा परिषद् ।

आनन्दवर्धन (२०२१). *ध्वन्यालोक* (हिन्दी), टीका. जगन्नाथ पाठक, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन ।

४.३.७. संयोजकत्वमा प्रकाशित कृति :

थर, नाम (संयो.) (साल)/(संयो.,साल), कृति, प्रकाशन स्थान : प्रकाशक । जस्तै :

अर्याल, रामशरण (संयो.) (२०६१). *पण्डित गायत्री गणेश स्मृतिग्रन्थ*, काठमाडौं : स्मृतिग्रन्थ प्रकाशन समिति । अथवा

अर्याल, रामशरण (संयो. २०६१). *पण्डित गायत्री गणेश स्मृतिग्रन्थ*, काठमाडौं : स्मृतिग्रन्थ प्रकाशन समिति ।

४.३.८. विभिन्न भागमा प्रकाशित कृति :

थर, नाम (साल). कृति (भाग/खण्ड) प्रकाशन स्थान : प्रकाशक । जस्तै :

भरतमुनि (सन् १९९८). *नाट्यशास्त्रम्*, सम्पा. रविशंकर नागर, प्रथम भाग (१-७), दिल्ली : परिमल पब्लिकेसन्स ।

भरतमुनि (सन् १९९५). *नाट्यशास्त्रम्*, सम्पा. रविशंकर नागर, द्वितीय भाग (८-१८), दिल्ली : परिमल पब्लिकेसन्स ।

भरतमुनि (सन् १९९४). *नाट्यशास्त्रम्*, सम्पा. रविशंकर नागर, तृतीय भाग (१८-२७), दिल्ली : परिमल पब्लिकेसन्स ।

यसलाई पुनरुक्ति नगरेर यसरी पनि राख्न सकिन्छ -

..... (सन् १९९५),द्वितीय भाग (८-१८),।

..... (सन् १९९४),तृतीय भाग (१९-२७),।

४.३.९ लेखक नभएको कृति

कृति, (साल). प्रकाशन स्थान : प्रकाशक । जस्तै :

नेपालको संविधान (२०७२). काठमाडौं : कानुन, न्याय तथा संसदीय मन्त्रालय ।

सरकारले नै प्रकाशन गरेको भए प्रकाशन स्थान नराखे पनि हुन्छ । जस्तै :

नेपाल सरकार, *नेपालको संविधान* (२०७२). कानुन, न्याय तथा संसदीय मन्त्रालय ।

४.३.१०. शोधपत्र वा शोधप्रबन्ध

थर, नाम (साल), कृति, स्नातक/स्नातकोत्तर/, विद्यावारिधि शोधपत्र/शोधप्रबन्ध, संस्था । जस्तै :

साह, अनिलप्रसाद (२०७०). *बज्जिका भाषा र स्तरीय नेपाली भाषाका वाक्य तत्त्वको व्यतिरेकी अध्ययन*, स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली शिक्षा विभाग, त्रिवि. ।

आचार्य, बाबुराम (२०७३). *नाट्यशिल्पका दृष्टिले माधव घिमिरेका नाटकको अध्ययन*, विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध,

दाड : ने.सं.वि. ।

४.३.११ पत्रपत्रिकमा प्रकाशित लेख

थर, नाम (साल). 'लेखको शीर्षक' पत्रिकाको नाम, वर्ष, अङ्क, प्रकाशन स्थान, प्रकाशक, पृ.। जस्तै :
आचार्य, बाबुराम (२०७७). 'सुलोचना महाकाव्यमा प्रयुक्त छन्द' हैमप्रभा, अङ्क १९, दाड : जनता विद्यापीठ,
पृ. ५२-६३ ।

पत्रिकाको सम्पादकको नाम राख्नुपरेमा पत्रिकाको नामपछि सम्पा. लेखेर सम्पादकको नाम राख्ने । जस्तै-
आचार्य, बाबुराम (सन् २०१८). 'घिमिरेका नाटकमा प्रयुक्त संस्कृतिबोधक शब्द' रिसर्च हाइलाइट्स, सम्पा.

कमलेश कुमार सिंह, भोलुम ५, नं.१ (जनवरी मार्च), वाराणसी : फ्युचर फ्याक्ट सोसाइटी, पृ.१४६-१५४) ।
पथिक, मुकुन्दराज (२०६०). 'कवि माधव घिमिरेका गीतमा हिमाल र फूल', कविवर श्री माधव घिमिरे
अभिनन्दन ग्रन्थ, सम्पा. कमलमणि दीक्षित र अरू, काठमाडौं : कविवर श्री माधव घिमिरे
राष्ट्रिय अभिनन्दन समारोह समिति, पृ. ४४५-४७४ ।

५. निष्कर्ष

कुनै विषयमा समस्या रहेको जनाकारी प्राप्त भएपछि त्यसको समाधानका लागि खोजमूलक अध्ययन गरिन्छ । यसमा विभिन्न सिद्धान्त र प्रविधिको प्रयोग गरेर समस्याको समाधान खोजिन्छ । यही खोजमूलक अध्ययन नै अनुसन्धान हो । अनुसन्धान निश्चित विधि र पद्धतिमा आधारित हुन्छ । सामान्यतया लेख पनि सामान्य र अनुसन्धामूलक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । कुनै समस्यामूलक शीर्षकमा केन्द्रित रहेर निश्चित विधि र प्रक्रियाको अवलम्बन गरी तयार पारिएको लेख नै अनुसन्धानात्मक लेख हो । अनुसन्धानमा विषय विश्लेषणको गहनताले जति महत्त्व राख्दछ त्यसैअनुसारको उपयुक्त विधि र पद्धतिको प्रयोगले पनि त्यत्तिकै महत्त्व राख्दछ । विषय विश्लेषण जतिसुकै गहन र तार्किक भए पनि त्यसलाई प्रस्तुत गर्ने ढाँचा वा प्रविधि मिलेन भने त्यस्तो अनुसन्धान औचित्यहीन हुन जान्छ ।

अनुसन्धानका क्रममा कतिपय भनाइहरूलाई तर्क र प्रमाणद्वारा पुष्टि गर्नका लागि अरूका महत्त्वपूर्ण भनाइहरूलाई पनि उद्धरणका रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । यस्ता उद्धरणहरू पहिलो प्रत्यक्ष कथनका रूपमा, दोस्रो सङ्क्षेपीकरण गरेर र तेस्रो सार खिचेर आवश्यकताअनुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । यसरी प्रस्तुत गरिएका उद्धरणहरूको स्रोत खुलाउनका लागि सन्दर्भाङ्कन गरिन्छ । सन्दर्भाङ्कन गर्दा उपयोग गरिने पादटिप्पणीका विभिन्न ढाँचा भए पनि गर्भे टिप्पणीको प्रयोग बढी सरल र सहज मानिन्छ । पादटिप्पणी र अनुसन्धानका क्रममा अध्ययन गरिएका कृतिहरूको विवरणलाई सूचीबद्ध गरी कृतिसूची प्रस्तुत गरिन्छ । कृतिसूचीका पनि एपिए, एमएलए आदि विभिन्न ढाँचाहरू पाइन्छन् तापनि पछिल्लो समयमा एपिए (लेखक मिति) पद्धतिको प्रयोग गर्ने प्रचलन बढिरहेको देखिन्छ । यसभित्र पनि विभिन्न ढाँचाहरू पाइन्छन् । सामान्यतया लेखकको थर, नाम, कृति प्रकाशनको साल, कृतिको शीर्षक, कृति प्रकाशन भएको स्थान र प्रकाशकको नाम छुटाउनु हुँदैन । पत्रिकाको कृतिसूची राख्दा उद्धरण चिह्नभित्र लेखको शीर्षक, पत्रिकाको वर्ष, अङ्क र अन्तमा लेख रहेको पृष्ठ सङ्ख्या

उल्लेख गरिन्छ । कृतिसूचीका विभिन्न पद्धति र ढाँचा भए पनि अनुसन्धान गराउने संस्थाले तोकेको पद्धति र ढाँचाको प्रयोग गर्नुपर्दछ । सम्बन्धित संस्थाले नतोकेको अवस्थामा जुन भए पनि एउटै ढाँचाको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी अनुसन्धानात्मक लेखमा सन्दर्भाङ्कन र कृतिसूचीको प्रयोग प्राविधिक पक्ष भएको हुनाले यिनको प्रयोगमा विषय प्रकृतिअनुसार एउटै ढाँचा र एकरूपता हुनुपर्दछ ।

सन्दर्भ सूची

- आचार्य, बाबुराम (२०७३). *नाट्यशिल्पका दृष्टिले माधव घिमिरेका नाटकको अध्ययन*, विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, दाङ ने.सं.वि. ।
- खनाल, पेशल (२०७२). *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, काठमाडौँ : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०६६). *साहित्य - सिद्धान्त* : शोध तथा सृजनविधि, काठमाडौँ : पाठ्यसामग्री पसल ।
- पथिक, मुकुन्दराज (२०६०). 'कवि माधव घिमिरेका गीतमा हिमाल र फूल', *कविवर श्री माधव घिमिरे अभिनन्दन ग्रन्थ*, सम्पा. कमलमणि मीक्षित र अरू, काठमाडौँ : कविवर श्री माधव घिमिरे राष्ट्रिय अभिनन्दन समारोह समिति, पृ. ४४५-४७४ ।
- पाण्डेय, ताराप्रसाद (२०७३). 'विद्यावारिधि ढाँचाको शोध प्रबन्धको ढाँचा र प्रायोगिकी', *अनुसन्धान- प्रकाश*, भक्तपुर : ने.सं.वि. अनुसन्धान केन्द्र, पृ. ९९-११५ ।
- बन्धु चूडामणि (२०६०). 'अनुसन्धान-प्रतिवेदनमा उद्धरण, कृतिसूची र पादटिप्पणी', *अनुसन्धान विधिका केही पक्ष*, काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र, पृ. ९७-१११ ।
- भट्टराई, अर्जुनप्रसाद (२०७०). *कक्षा ११ को सबैको नेपालीमा प्रयुक्त पारिभाषिक शब्दहरूको नमुना शैक्षिक शब्दकोश निर्माण*, स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली शिक्षा विभाग, त्रिवि. ।
- मल्ल, कमलप्रकाश (२०६०). 'अनुसन्धान -प्रतिवेदनको संरचना र शैली', *अनुसन्धान विधिका केही पक्ष*, काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र, पृ. ७७-९२ ।
- लम्साल, रामचन्द्र र राजेन्द्र खनाल (२०७५). *अनुसन्धान विधि*, काठमाडौँ : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (२०५२). *शोधविधि*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- साह, अनिलप्रसाद (२०७०). *बज्जिका भाषा र स्तरीय नेपाली भाषाका वाक्य तत्त्वको व्यतिरेकी अध्ययन*, स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली शिक्षा विभाग, त्रिवि. ।

सार्वजनिक प्रशासनको भूमिका र चुनौतीहरू

भूपबहादुर बुढाथोकी

विभाग: मानविकी तथा समाजशास्त्र

ईमेल: bhupbahadurbudhathoki@gmail.com

(सारसङ्क्षेपः) राज्यभित्र बसोवास गर्ने सबै नागरिकहरूको समग्र व्यवस्थापनका लागि सञ्चालन गरिने प्रशासनलाई नै सार्वजनिक प्रशासन भनिन्छ । संविधान लगायत प्रचलित कानूनहरूको आधारमा क्रियाशील हुने सार्वजनिक प्रशासनले नै सार्वजनिक नीतिहरूको कार्यान्वयन गर्दछ । राज्य वा सरकारको कार्यकर्ताको रूपमा रहेको सार्वजनिक प्रशासनले देशको आन्तरिक तथा बाह्य नीतिहरू लागु गर्ने भएकाले यसलाई राजनीतिक प्रणालीको सहायक प्रणालीसमेत मानिन्छ । मानव समुदायको विकाससँगै विकसित सार्वजनिक प्रशासनले विभिन्न चरणहरू पार गरेर आजको अवस्थामा आएको हो । व्यक्ति, समाज र राज्यको समग्र विकास गर्ने एक मात्र निकाय भनेकै सार्वजनिक प्रशासन हो । तथापि समाजको बदलिदो स्वरूपसँगै सार्वजनिक प्रशासनको क्षेत्रमा पनि विभिन्न समस्या तथा चुनौतीहरू देखापरेका छन् । व्यक्तिगत सोच, नीतिगत कमजोरी र बाह्य कारणहरूले यस्ता चुनौतीहरूलाई मलजल गरेका छन् । केन्द्रदेखि स्थानीय स्तरमा भएका आर्थिक अनियमितताले सार्वजनिक वा सरकारी कार्यालयमा छिटोछरितो काम हुँदैन वा पैसा नदिई काम हुँदैन भन्ने आम धारणा बनेको पाइन्छ । यस आलेखमा सार्वजनिक प्रशासनको परिचयसहित यसको विकास तथा भूमिका उल्लेख गर्दै यसमा चुनौतीहरू रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।)

प्रमुख शब्दावली: कर्मचारीतन्त्र, कार्यसम्पादन, कार्यक्षमता, आदर्शपरक, सङ्कटकालीन, विकासशील

१. विषय परिचय

सार्वजनिक प्रशासनको अध्ययन गर्नुपूर्व प्रशासन सम्बन्धमा थाहा पाउन जरुरी छ । जब कुनै काम गर्न दुई वा दुईभन्दा बढी मानिसहरू एक आपसमा सहकार्य गर्दछन्, त्यही प्रशासनको प्रारम्भिक रूप प्रकट हुन्छ । अर्थात् कुनै निश्चित उद्देश्य प्राप्तिका लागि मानिसहरू बिच हुने सहकार्य एवं कार्यगत एकताबाटै प्रशासनको जन्म हुन्छ । यसरी परिवार, कृषि फाराम, व्यापारिक प्रतिष्ठान, उद्योग, कलकारखानालगायत सरकार प्रशासनकै माध्यमद्वारा सञ्चालित हुन्छन् (पोखरेल, २०७० : १) ।

शाब्दिक उत्पत्तिको आधारमा भन्नुपर्दा 'प्रशासन' को अङ्ग्रेजी शब्द Administration ल्याटिन भाषाका Ad र ministrare शब्दहरूको मिश्रणबाट निर्माण भएको हो । जसको अर्थ रेखदेख गर्नु, (to minister) सेवा गर्नु (to serve) वा प्रबन्ध गर्नु (to manage) भन्ने हुन्छ । अर्थात् प्रशासन भनेको कुनै कार्यको रेखदेख गर्नु, लक्षित वर्गको सेवा गर्नु वा कुनै कार्यका लागि आवश्यक प्रबन्ध गर्नु भन्ने हुन्छ । कुनै लक्ष्य प्राप्तिका लागि मानवीय र भौतिक सामग्रीको सङ्गठन र प्रयोग नै प्रशासन हो (निग्रो, १९६५ : ११) । निश्चित उद्देश्यहरूमा

आधारित हुने सहकार्य र समन्वय नै प्रशासन भएकाले यो आवश्यकतामुखी, औचित्यपूर्ण र समसामयिक हुन्छ। तसर्थ यसलाई वाञ्छित लक्ष्यहरू प्राप्त गर्नका लागि मानवीय र भौतिक स्रोतहरूको सङ्गठन र निर्देशन भनी परिभाषित गर्न सकिन्छ। साथै प्रशासनिक कार्य एक कला हो, जसले विशिष्ट लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू प्राप्तिका लागि मानिसहरूको व्यवहारलाई निर्देशन, नियन्त्रण र समन्वय गर्दछ (हुवाइट, १९५५ : ३)।

२. सामग्री सङ्कलन र अध्ययन विधि

पुस्तकालयसँग सम्बद्ध विभिन्न पुस्तकहरूबाट आवश्यक सूचना र तथ्याङ्कहरूको सङ्कलन गरिएको छ। सङ्कलित तथ्यपरक सामग्री तथा सूचनाहरूलाई आवश्यकताअनुसार वर्णन र विश्लेषण गरी प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा सार्वजनिक प्रशासनको भूमिका र चुनौतीका परिमाणभन्दा पनि तिनमा निहित गुण वा विशेषताहरूको व्याख्या विश्लेषण गरिएको हुनाले यो गुणात्मक प्रकृतिको अध्ययन हो।

३. सार्वजनिक प्रशासनको अर्थ

प्रशासनलाई समग्रमा व्यक्तिगत र सार्वजनिक गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ। व्यक्तिगत उद्देश्य र हितका लागि विभिन्न स्रोतहरूको परिचालन गरी सञ्चालन गरिने प्रशासनलाई व्यक्तिगत प्रशासन भनिन्छ। यस्तो प्रशासनद्वारा सम्पन्न गरिने कामको स्वामित्व, फाइदा र जवाफदेहिता व्यक्ति स्वयम् हुन्छ। अर्कोतर्फ सार्वजनिक उद्देश्य र हितका लागि सञ्चालन गरिने प्रशासनलाई सार्वजनिक प्रशासन भनिन्छ। राज्यको संविधान लगायत प्रचलित कानूनहरूको आधारमा सार्वजनिक प्रशासन सञ्चालित हुन्छ। सरकार र यस अन्तर्गतका कार्यालयहरू मार्फत सार्वजनिक हितका लागि यो सञ्चालित हुन्छ। साँघुरो अर्थमा भन्नुपर्दा कार्यापालिकाद्वारा सञ्चालन गरिने गतिविधिलाई र विस्तृत रूपमा भन्नुपर्दा सरकारका सबै अङ्गहरूद्वारा सञ्चालित प्रशासनलाई सार्वजनिक प्रशासन भनिन्छ (पाखेल, २०७० : २)।

प्राचीन समयमा मानिसको सङ्ख्या र आवश्यकताहरू सीमित थिए। ससाना भौगोलिक क्षेत्रहरूमा राज्यहरू खडा भएका थिए। सरकारले पनि सीमित कार्यहरू गर्नु पर्दथ्यो। आफ्नो सिमानाको सुरक्षा गर्ने र राजस्व सङ्कलन गर्ने जस्ता कार्यहरूमा राज्यको ध्यान केन्द्रित हुन्थ्यो। समयको परिवर्तनसँगै विकास भएका अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय सङ्गठनहरूका कारण आज सानादेखि विशाल क्षेत्रफल भएका राज्यहरू समान रूपमा अस्तित्वमा रहेका छन्। विश्वका अधिकांश देशहरूमा लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था स्थापना भएका छन्। फलस्वरूप वर्तमान समयमा सार्वजनिक प्रशासनलाई बहुदलीय लोकतान्त्रिक पद्धतिको आधारस्तम्भको रूपमा लिन थालिएको छ (डिमोक, १९६८ : २-४)।

कुनै पनि राज्यको प्रमुख लक्ष्य भनेकै आफ्ना सम्पूर्ण नागरिकहरूलाई विभिन्न आवश्यक सेवासुविधाहरू उपलब्ध गराएर सुखी तथा समृद्ध गराउनु हो। यसका लागि सरकारले धेरै प्रकारका कार्यहरू सम्पन्न गर्नुपर्ने हुन्छ। अर्कोतर्फ सरकारका लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू व्यावहारिक रूपमा प्राप्त गर्ने माध्यम भनेकै सार्वजनिक प्रशासन हो (१९६२ : ७-१२)। राज्यको स्वरूप अमूर्त हुन्छ। राज्य आफैले कुनै कार्य सम्पन्न गर्न सक्दैन। राज्यको कारिन्दा भनेकै सरकार हो भने सरकारको पनि काम गर्ने निकाय भनेको सार्वजनिक प्रशासन हो। यो सबै जनताको हित र सुखका लागि सञ्चालित हुन्छ (काइडेन, १९८९ : ७-९)। राज्यको सबै भौगोलिक क्षेत्रभित्र सार्वजनिक प्रशासन क्रियाशील हुन्छ। सेवाको भावनाबाट सञ्चालित हुने भएकाले यसले सबै मानिससँग

समान व्यवहार गर्दछ। यसका अधिकांश क्रियाकलापहरू पारदर्शी र जनमुखी हुन्छन्। सार्वजनिक प्रशासनका सङ्गठन र कर्मचारी सबै प्रचलित कानूनको मातहतमा हुन्छन्। सरकारको प्रशासनिक क्षेत्रसँग निकट देखिए पनि यो सार्वजनिक सरोकारका सबै कामहरूप्रति जवाफदेही हुन्छ (ग्यालेडिन, १९६६ : ८)।

सूचना प्रविधिमा आएको उच्चतम विकास र राज्यहरू बिचको बढ्दो अन्तर्सम्बन्धका कारण सार्वजनिक प्रशासनको भूमिका बदलिनुका साथै कार्यक्षेत्र पनि विस्तार भएको छ। शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारलगायत प्रविधिमा आएको भूमण्डलीकरणले गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पनि सार्वजनिक प्रशासनको भूमिका वृद्धि भइरहेको छ। अवसर र सुविधाको खोजीमा मानिस विश्वका अधिकांश देशहरूमा छरिएको अवस्थामा उनीहरूको अवस्थाको अध्ययन तथा नियमन गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ।

४. सार्वजनिक प्रशासनको विकास

प्राचीनकालमा मानिसको जीवन प्राकृतिक अवस्थामै बित्दथ्यो। गास, बास, कपास जस्ता भौतिक आवश्यकताहरूमा मात्रै उनीहरूको सरोकार रहन्थ्यो। मध्यकालको अन्त्यपछिको पुनर्जागरण कालमा मेकियावेलीद्वारा लिखित कृति 'प्रिन्स' मा सरकार र प्रशासनको बारेमा उल्लेख गरेका थिए (टोनवी, १९९८ : १८)। समयको गतिसँगै जव नगर-राज्यहरू अस्तित्वमा आए तब सार्वजनिक प्रशासनको उत्पत्तिसँगै विकास पनि थालनी भएको पाइन्छ। मानव समाजको आवश्यकता र आकाङ्क्षासँगै विभिन्न कालखण्डहरू पार गरी सार्वजनिक प्रशासन आजको अवस्थामा आइपुगेको हो। प्रारम्भिक समयमा सार्वजनिक प्रशासनलाई राजनीतिशास्त्र वा सार्वजनिक कानूनको एउटा विषयवस्तुको रूपमा अध्ययन गरिन्थ्यो। सीमित सरकारी कामकाजका कारण पनि यसको विकास भइसकेको थिएन। तर सरकारी क्रियाकलापको वृद्धिसँगै कार्यकुशलता र जिम्मेवारीप्रतिको बढ्दो चासोका कारणले सार्वजनिक प्रशासनको गहन अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्न थालिएको हो (पोखेल, २०७० : २५)। सार्वजनिक प्रशासनको विकासलाई व्यावहारिक र विधागत गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ (अडामोले कुन, २०८३ : १)। पोखेल (२०७०) ले सार्वजनिक प्रशासनको विकासक्रमलाई पाँच चरणमा विभाजन गरेका छन् -

४.१. प्रथम चरण:

यस चरणलाई प्रशासन र राजनीतिविच दूरत्वको युगको रूपमा पनि लिने गरिन्छ। यस समयमा प्रशासनलाई राजनीतिबाट अलग राखेर व्याख्या विश्लेषण गरिन्थ्यो। किनकि प्रशासनलाई केवल सरकारी नीति वा निर्णय कार्यान्वयन गर्ने निकायको रूपमा लिइन्थ्यो। जे जस्ता सरकारी नीतिहरू हुन्छन्, तिनलाई निरपेक्ष रूपमा प्रशासनले लागु गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राखिन्थ्यो। राजनीतिको चासो राज्यको इच्छालाई नीतिका रूपमा अभिव्यक्त गर्नुसँग छ भने प्रशासनको सरोकार ती नीतिहरूलाई कार्यान्वयन गर्नसँग छ भनी फ्र्याङ्क गुड नाउले औल्याएका थिए। यस समयमा राजनीति र प्रशासनसँग जोडिएका संस्थाहरूको भिन्नताको बारेमा पनि उल्लेख गरिएको थियो। कानून निर्माण गर्ने, राष्ट्रिय राजस्वको बाँडफाँड गर्ने र विभिन्न निर्णयहरू गर्ने सरकारको माथिल्लो तहलाई राजनीतिको रूपमा लिइन्थ्यो भने कार्यपालिका वा कर्मचारीतन्त्रलाई प्रशासनको रूपमा लिने गरिन्थ्यो (पोखेल, २०७० : २५)।

४.२. दोश्रो चरण:

सार्वजनिक प्रशासन विकासको यो चरणमा पनि राजनीति र प्रशासन बिच दूरत्व कायमै थियो। अलग

अलग विधा र क्षेत्रको रूपमा व्याख्या विश्लेषण गरिन्थ्यो । एकआपसमा सहकार्य र अन्तरनिर्भरताको अभाव थियो । यस चरणमा सार्वजनिक प्रशासनको विकसित नयाँ आयाम भनेको मूल्यमुक्त व्यवस्थापनको खोज थियो । सार्वजनिक प्रशासनको सार्वजनिक शब्दलाई छोडेर केवल कार्यकुशलतामाथि अत्यधिक जोड दिन थालियो । प्रशासनिक प्रयोगहरूले निजी क्षेत्रका व्यापार प्रशासनहरूसँग एकाकार भएर प्रभावकारिता र चुस्ततामा मात्र ध्यान दिए । प्रशासनलाई राजनीतिज्ञको पहुँचभन्दा बाहिर राखी मूल्यरहित एवं निरपेक्ष अवधारणाको रूपमा लिएर वैज्ञानिक प्रबन्ध कौशलको अवलम्बन गर्न अग्रसर भए । यसै क्रममा व्यवस्थापनका विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रतिपादन गरिए र तिनको आधारमा प्रशासनिक व्यवहारहरूलाई सञ्चालन गर्ने परिपाटीको थालनी भयो । सार्वजनिक प्रशासन र सामान्य व्यवस्थापन एकाकार हुँदा सार्वजनिक प्रशासनलाई कतिपय पक्षहरूमा फाइदा नै पुगेको थियो । प्रशासनिक सङ्गठनका संरचना र क्रियाबारे गहन विश्लेषण गरियो, तर वैज्ञानिक प्रबन्धको अत्यधिक प्रयोगले गर्दा पारिवारिक, सामाजिक तथा मानवीय मूल्य मान्यताबाट सार्वजनिक प्रशासन विमुख बन्न पुग्यो । मानव जीवनका व्यवहारिक पक्षहरूप्रति उदासीन हुँदा प्रशासनको यस्तो यान्त्रिक धारणाप्रति मानिसहरूले पुनः चिन्तन मनन तथा विश्लेषण गर्न थाले । विभिन्न क्षेत्रहरूबाट फरक फरक प्रतिक्रियाहरू व्यक्त हुन थाले । व्यावसायिक निजी प्रतिष्ठानहरूमा सञ्चालित अध्ययनले नयाँ तथ्याङ्कहरू प्रकाशित गरे जसले सार्वजनिक प्रशासनलाई समेत प्रभावित पाऱ्यो । सन् १९२४ देखि १९३३ सम्म जर्मनीको वेस्टर्न इलेक्ट्रिक्स कम्पनीको हर्थर्न प्लान्टमा जर्ज इल्टन मेयोद्वारा गरिएको प्रसिद्ध प्रयोगले वैज्ञानिक प्रबन्धको सिद्धान्तका धेरै अपर्याप्तताहरूलाई छरपस्ट पारिदियो (वुसे, २०१७ : ११) । यसले सार्वजनिक प्रशासनको अध्ययनलाई समेत नयाँ ढङ्गले अघि बढाउन दबाव सिर्जना गर्‍यो ।

४.३. तेश्रो चरण

उत्पादनमूलक सङ्गठन हर्थर्न प्लान्टमा गरिएको लामो अध्ययनले एक नवीन तथ्यलाई उजागर गर्‍यो । सार्वजनिक प्रशासनमा मानव सम्बन्ध उपागमको स्थान, महत्त्व र भूमिकालाई प्रष्ट पाउँदा राजनीतिज्ञ, प्रशासक, र अध्येताहरूलाई नयाँ शिराबाट सोच्न बाध्य बनायो । जसलाई सार्वजनिक प्रशासनको विकासको तेश्रो चरण भनिन्छ । सार्वजनिक प्रशासनमा विकसित यो धारणाले यान्त्रिक रूपमा चलेको प्रशासनलाई मानवीकरण गरी व्यावहारिक बनाउँदै मानिसका समसामयिक समस्याहरूमा केन्द्रित बनायो । कम्पनीको प्लान्टमा गरिएको अध्ययनले औपचारिक सङ्गठनभित्र सिर्जना हुने अनौपचारिक सङ्गठनको बारेमा गम्भीर रूपमा विश्लेषण गरेको थियो । कुनै पनि औपचारिक सङ्गठनभित्र कुनै न कुनै रूपमा अनौपचारिक सङ्गठन वा समूह हुन्छन्, जसले सङ्गठनको समग्र कार्यक्षमतालाई प्रभावित गर्दछन् । सङ्गठनको कार्य सम्पादनलाई बढाउन यस्ता अनौपचारिक सङ्गठनहरूलाई सन्तुष्ट राख्नुपर्दछ । जसका लागि काम गर्ने क्षेत्रको वा कार्यथलोको अवस्था, कामदारहरूको सामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक पक्षहरूको पनि गहन रूपमा अध्ययन गरी उपयुक्त अवस्था कायम राख्नुपर्दछ, भन्ने उक्त अध्ययनको निष्कर्ष थियो । कार्यरत जनशक्तिको पारिवारिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक एवं मनोवैज्ञानिक समस्याहरूलाई सम्बोधन गरी सन्तुष्टि प्रदान गरिएमा नै सङ्गठनको कार्यसम्पादन वृद्धि हुन्छ भन्दै मनोवैज्ञानिक उपागममा जोड दिइएको थियो । यसरी मेयोले तथ्य र सिद्धान्तमा आधारितभन्दा पनि मनोवैज्ञानिक आधारमा प्रशासनको विश्लेषण गरी मानव सम्बन्धहरूको भूमिकालाई महत्त्व दिएका थिए

(पोखेल, २०७० : २६) ।

४.४. चौथो चरण

सन् १९४० को दशकमा प्रकाशित हर्बर्ट साइमनको पुस्तक Administrative Behaviour रवर्ट डाहलको पुस्तक The Science of Public Administration प्रकाशित भएपछि सार्वजनिक प्रशासनको क्षेत्रमा नयाँ आयाम थपिएको थियो । साइमनले आफ्नो पुस्तकमा पुरानो सार्वजनिक प्रशासनको आलोचना गरेका थिए । उनले तत्कालीन सार्वजनिक प्रशासनका सिद्धान्तहरूलाई अवैज्ञानिक रूपले निष्कर्ष निकालिएको उखानटुक्काको संज्ञा दिएका थिए । प्रशासन र राजनीतिलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा लिने परम्परागत धारणाप्रति पनि व्यापक असन्तुष्टि राख्दै नीति निर्माणको अध्ययनमा तार्किक सकारात्मकताको अवलम्बन गरे । मनोविज्ञान र सामाजिक मनोविज्ञानमा प्रयोग भएको आचरणवादलाई उनले सार्वजनिक प्रशासनमा पनि समावेश गरे । प्रशासनिक सिद्धान्तका साथै तिनको व्यावहारिक पक्षलाई प्रमुख चासो दिई अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नुपर्दछ भन्दै वैज्ञानिक प्रबन्धलाई पनि आत्मसात् गर्नुपर्छ भन्ने उनको निष्कर्ष थियो ।

साइमनले निर्णय निर्माण प्रक्रियालाई केन्द्रमा राखेर सार्वजनिक प्रशासनको अध्ययन गर्दा यसलाई मनोविज्ञान, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र र राजनीतिशास्त्रसँगका विषयवस्तुसँग आवद्ध गर्नुपर्दछ भन्ने उनको मान्यता थियो । जसका कारण सार्वजनिक प्रशासनले व्यापक स्वरूप ग्रहण गर्ने अवसर प्राप्त गर्‍यो ।

त्यसै गरी रवर्ट डाहलले सार्वजनिक प्रशासनमा भएका तत्कालीन समस्याहरूलाई औल्याउँदै कार्यकुशलता वृद्धि गर्न लक्ष्यको स्पष्ट किटान हुनुपर्ने, मानव आचरणका विभिन्न पक्षहरूलाई अध्ययन गर्नुपर्ने, यान्त्रिकभन्दा मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणले अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नुपर्ने जस्ता सुझावहरू उल्लेख गरेका थिए । प्रशासनलाई प्रविधि र प्रक्रियाको आधारमा मात्र व्याख्या गर्दा यो संकीर्ण बन्न पुग्छ । तसर्थ यसलाई ऐतिहासिक, समाजशास्त्रीय, आर्थिक र अन्य नियामक तत्त्वहरूलाई समेत सँगै राखी अध्ययन गर्नुपर्दछ भन्ने उनको निष्कर्ष थियो

(पोखेल, २०७० : २७) ।

४.५. वर्तमान चरण

वर्तमान समयमा सार्वजनिक प्रशासन एक समृद्ध विधाको रूपमा विकसित भइसकेको छ । यसको क्षेत्रमा विभिन्न विधि, प्रणाली र सिद्धान्तको विकास तथा विस्तार भइरहेको छ । सार्वजनिक प्रशासन नीति विश्लेषण गर्ने एक व्यवस्थित विषयको रूपमा स्थापित भइसकेको छ । सार्वजनिक सरोकारका सबै क्षेत्रहरूलाई यसले समेटेको छ । राजनीतिसँगको दूरत्वलाई त्यागेसँगै यसको अवधारणा र क्षेत्र व्यापक हुँदै आएको छ । सार्वजनिक नीतिहरूको बौद्धिक रूपमा व्याख्या विश्लेषण गर्दै आएको छ । कल्याणकारी राज्यको अवधारणा विकास भएसँगै यसले सार्वजनिक नीतिहरूको तर्जुमा, व्याख्या विश्लेषण र पुनरवलोकन गर्ने कार्यमा आफूलाई केन्द्रित गरेको छ । यसरी सार्वजनिक प्रशासन एक अन्तरविषयक विधाको रूपमा विकसित भएको छ (पोखेल, २०७० : २७) । सन् १९८२ मा चार्ल्स जीन योनिनद्वारा प्रकाशित कृति 'सार्वजनिक सिद्धान्त' ले सार्वजनिक प्रशासनको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको थियो । त्यसपछि बेलायत, युरोप महाद्वीप, भारत, चीन, रुस, जापान आदि देशहरूमा पनि सार्वजनिक प्रशासनको महत्त्वमाथि प्रकाश पार्न थालिएको थियो (डिमोक, १९८० : १५) । विश्वका विभिन्न विश्वविद्यालय, कलेज तथा संस्थानमा सार्वजनिक प्रशासनलाई राजनीतिक विज्ञानको 'प्रायोगिक

विज्ञान' को रूपमा छुट्टै पाठ्यक्रम तर्जुमा गरी लागु गरिएको पाइन्छ (डा.रत्नकमल, २०५० : ५) । छिमेकी राज्य भारतमा सन् १९५४ मा भारतीय सार्वजनिक प्रशासन संस्थान स्थापना भएको हो । जसको मूल लक्ष्य प्रशासनका विषयवस्तुहरूबारे गहन अनुसन्धान गर्नु थियो (डिमोक, १९८० : २०-२८) ।

५. सार्वजनिक प्रशासनको क्षेत्र

सार्वजनिक प्रशासन एक गतिशील एवं व्यावहारिक विषय हो । मानवीय आवश्यकता र राज्यहरूको प्राथमिकतासँगै यसको क्षेत्र पनि परिवर्तन भइरहन्छ । विद्वानहरू बिच यसको क्षेत्र सम्बन्धमा मतभेद रहेको छ । एकथरीले यसलाई सरकारी प्रबन्धसँग मात्र सीमित राख्छन् भने अर्काथरीले यसलाई सरकारका सबै अङ्गहरूसँग सम्बन्धित रहेको बताउँछन् । समग्रमा यसको क्षेत्रलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ (फाडिया, २००२ : ९) ।

५.१. सङ्कुचित दृष्टिकोण

सार्वजनिक प्रशासनको क्षेत्रसम्बन्धी यस दृष्टिकोणलाई सबैभन्दा पुरानो एवं परम्परागत मानिन्छ । प्रशासनिक ज्ञाताहरू साइमन, लुथर गुलिक आदिले सार्वजनिक प्रशासनको सङ्कुचित क्षेत्रबारे आफ्नो धारणा व्यक्त गरेका छन् । उनीहरूले सार्वजनिक प्रशासन सरकारको केवल कार्यपालिकासँग मात्र सम्बन्धित हुने कुरा बताएका छन् । कानुन कार्यान्वयनलाई नै सार्वजनिक प्रशासनको रूपमा लिएका छन् । सरकारले सञ्चालन गर्ने समान्य प्रशासनसँग मात्र सरोकार राख्छ भन्ने उनीहरूको निष्कर्ष रहेको छ । यसलाई उनीहरूले सरकारको एउटा प्रशासकीय शाखाको रूपमा मात्र लिएका छन् । जसले नियमनकारी भूमिका निर्वाह गर्दै जनताका क्रियाकलापहरूको निरीक्षण तथा नियन्त्रण गर्दछ । त्यसै गरी उनीहरूले प्रशासनिक सङ्गठन वा कार्यालयहरूको बाह्य स्वरूप र त्यसको कार्यात्मक पक्षको अध्ययनमा जोड दिएका थिए । यसका साथै उनीहरूले सङ्गठनमा आवद्ध जनशक्ति वा कर्मचारीहरूको भर्ना, तालिम र पारिश्रमिक जस्ता पक्षहरूलाई बढी महत्त्व दिएका थिए ।

५.२. व्यापक दृष्टिकोण

सार्वजनिक प्रशासनको क्षेत्र सम्बन्धमा एल.डि.ह्वाइट, मार्क्स, विलोवी, निग्रो, साइमन आदि विद्वानहरूले यसको व्यापक दृष्टिकोणको वकालत गरेका छन् । जसअनुसार सार्वजनिक प्रशासन सरकारका तीनवटै अङ्गहरू व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकासँग सम्बन्धित हुन्छ । सार्वजनिक प्रशासनअन्तर्गत ती सबै क्रियाकलापहरू पर्दछन्, जो सार्वजनिक नीतिको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित हुन्छन् । अर्थात् सार्वजनिक प्रशासनअन्तर्गत ती सबै कार्यहरू पर्दछन्, जसको उद्देश्य सार्वजनिक नीति पूरा गर्नु वा लागु गर्नु रहेको हुन्छ (ह्वाइट, सन् १९५५ : १) । यस दृष्टिकोणका समर्थक निग्रोले सार्वजनिक प्रशासनको क्षेत्रलाई व्यापक रूपमा व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् । सार्वजनिक प्रशासन भनेको समाजका लागि गरिने सामूहिक प्रयत्न हो । यसले व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकासँग परस्पर सम्बन्ध राख्छ । सार्वजनिक नीति निर्धारणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने भएकोले यसलाई राजनीतिक प्रणालीको एक उप प्रणालीसमेत मान्न सकिन्छ । सेवा प्रदान गर्ने क्रममा यो विभिन्न समूह र व्यक्तिहरूसँग घनिष्ठ रूपमा जोडिएको हुन्छ (निग्रो, १९६५ : २५) ।

५.३. पोष्टकर्व दृष्टिकोण

व्यापारिक र औद्योगिक प्रशासनसँग सम्बन्धित प्रशासकहरूले सार्वजनिक प्रशासनको क्षेत्रलाई पनि सोही रूपमा व्याख्या गरेका छन् । खास गरी अमेरिकी लेखकहरू हेनरी फोयल, उर्विक, मुनी, रेले आदिले

प्रशासनलाई प्रबन्धकीय कोणबाट अध्ययन गरेका छन् । अग्रजहरूको प्रबन्धकीय मतलाई विस्तार गर्दै लुथर गुलिकले सार्वजनिक प्रशासनको क्षेत्रसम्बन्धी निम्न सूत्र प्रस्तुत गरेका छन् -

P (Planning) योजना:- विभिन्न क्षेत्रहरूमा कामको घोषित लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न सरकारद्वारा तयार पारिने सम्पूर्ण कामको पूर्व खाका वा योजनाहरू यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

O (Organization) सङ्गठन:- सम्पूर्ण क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न तयार पारिएका सरकारी संरचना वा सङ्गठनहरू यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

S (Staffing) कर्मचारी:- सङ्गठन सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण मानव स्रोत वा कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन यसअन्तर्गत पर्दछ ।

D (Direction) निर्देशन:- कार्यरत कर्मचारी लगायत माथिल्लो निकायले तल्लो निकायलाई गर्ने सम्पूर्ण निर्देशन पनि यस अन्तर्गत पर्दछ ।

CO (Co-ordination) समन्वय:- कामको प्रभावकारिताका लागि विभिन्न निकायमा आवद्ध कर्मचारी लगायत सरकारी निकायहरू बिच गरिने समन्वय पनि यसअन्तर्गत पर्दछ ।

R (Reporting) प्रतिवेदन:- सरकारी काम, योजना तथा परियोजनाको समाप्ती पश्चात सम्बन्धित निकायमा पेस गर्नुपर्ने सम्पूर्ण लिखित विवरण वा प्रतिवेदनहरू यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

B (Budgeting) बजेट:- सरकारले आफ्ना क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न विनियोजन गरेको खर्च रकमलगायत विभिन्न स्रोतहरूबाट प्राप्त हुने आम्दानीसम्बन्धी वार्षिक विवरण बजेट पनि सार्वजनिक प्रशासनको क्षेत्रअन्तर्गत पर्दछ ।

५.४. आदर्शपरक दृष्टिकोण

सार्वजनिक प्रशासनको क्षेत्र सम्बन्धमा अर्को एक आदर्शपरक दृष्टिकोण पनि रहेको छ । जसलाई लोक कल्याणकारी वा विषयवस्तुपरक दृष्टिकोण पनि भनिन्छ । यसले राज्य र सार्वजनिक प्रशासनलाई एकै रूपमा लिएको छ । हरेक राज्यले आफूलाई लोक कल्याणकारी बनाउन चाहन्छन् । जसका लागि उसले बढीभन्दा बढी कामहरू गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यो कार्यहरू गर्ने भनेकै सार्वजनिक प्रशासनले हो । अतः सार्वजनिक प्रशासनले जनताको समग्र क्षेत्रको विकासका लागि धेरै काम गर्नुपर्ने हुन्छ । किनकि आजभोलि सार्वजनिक प्रशासनलाई सभ्य जीवनको रक्षकका साथै सामाजिक न्यायको प्रवर्तक र सामाजिक परिवर्तनको साधकको रूपमा लिने गरिन्छ । अर्थात् यो असल जिन्दगी प्राप्त गर्ने एक साधन हो (ह्वाइट, १९५५ : १३) । यसका लागि शान्ति, सुरक्षा, स्थिरता, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार, विमा, बैंक, कृषि तथा सिंचाई, भौतिक निर्माण, न्याय, सामाजिक सुरक्षा, रक्षा आदि विषयवस्तुहरू पनि सार्वजनिक प्रशासनको क्षेत्रअन्तर्गत पर्दछन् (पोखेल, २०७० : १३) ।

६. सार्वजनिक प्रशासनको महत्त्व

सार्वजनिक प्रशासनको महत्त्व हाम्रो दैनिक जीवनलगायत सामाजिक र राष्ट्रिय स्तरमा दिन प्रतिदिन बढि रहेको छ । १९ औं शताब्दीमा 'पुलिस राज्य' को अवधारणाले गर्दा राज्यहरूका क्रियाकलापहरू सीमित थिए । निषेधात्मक कार्यहरू मात्र राज्यद्वारा निरूपण हुन्थे । शान्ति सुरक्षा कायम राख्ने, न्याय प्रदान गर्ने, सम्पत्तिको रेखदेख गर्ने, वैधानिक सम्झौताहरू लागु गर्ने जस्ता कार्यमा राज्यहरू केन्द्रित थिए । तर २०

औं शताब्दीमा राज्यहरूको भूमिकामा वृद्धि आएको थियो । लोक कल्याणकारी राज्यको अवधारणासँगै राज्यका भूमिकाहरू वृद्धि भएका हुन् (फाडिया, २००२ : १३) ।

बिसौं शताब्दीको उत्तरार्धसँगै सूचना र यातायातको क्षेत्रमा हासिल भएको उच्चतम विकास, सोभियत सङ्घको विघटन, अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय सङ्गठनहरूको सक्रियता, खुला व्यापार, बजारमुखी अर्थतन्त्र जस्ता परिस्थितिले गर्दा 'प्रशासकिय राज्य' को अवधारणा विकसित भएको छ । फलस्वरूप सार्वजनिक प्रशासन राज्यको एक महत्वपूर्ण साधनको रूपमा रहेको छ । मानिसको जन्मदेखि मृत्युसम्म सार्वजनिक प्रशासनको विभिन्न भूमिका रही आएको छ । समग्रमा सार्वजनिक प्रशासनको भूमिकालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ

६.१. सार्वजनिक नीति कार्यान्वयन गर्ने:

व्यक्ति, समाज र राज्यको समग्र विकासका लागि सरकारद्वारा निर्धारण गरिएका नीतिहरूलाई नै सार्वजनिक नीति भनिन्छ । यस्ता नीतिहरू कार्यान्वयन गर्ने निकाय भने कै सार्वजनिक प्रशासन हो । किनकी सार्वजनिक प्रशासन जनताका लागि काम गर्ने जनताको सेवक हो ।

६.२. शान्ति, सु-व्यवस्था कायम राख्ने:

आफ्ना नागरिकको जीउ, धनको सुरक्षा गर्ने राज्यको प्रमुख दायित्व हो । साथै मानिसको आधारभूत एवं भौतिक आवश्यकता पनि हो । जसका लागि सार्वजनिक प्रशासनले नै सामान्य प्रशासन, पुलिस, सेना, गुप्तचर आदि निकायको सहयोग र सहकार्यमा यो कार्य गर्दछ ।

६.३. विभिन्न वस्तु तथा सेवाहरू वितरण गर्ने:

राज्यको तर्फबाट वितरण गर्नुपर्ने विभिन्न वस्तु तथा सेवाहरू सरकारले सार्वजनिक प्रशासन मार्फत वितरण गर्दछ । शिक्षा, स्वास्थ्य लगायत दैनिक जीवनसँग सम्बन्धित विभिन्न वस्तु लगायत सेवाहरू सार्वजनिक प्रशासनकै संयन्त्र र आवद्ध जनशक्तिद्वारा जनतालाई वितरण गरिन्छ ।

६.४. राजनीतिक लक्ष्य तथा उद्देश्य हासिल गर्ने:

हरेक राजनीतिक पार्टीका आफ्नै सिद्धान्त र बिचारधारा हुन्छन् । जसलाई सम्बन्धित पार्टीको मार्गचित्र एवं निर्देशक सिद्धान्त मानिन्छ । यस्ता सिद्धान्तलाई सत्तामा पुगे पछि लागु गर्ने भनी निर्वाचनका घोषणापत्रमा लक्ष्य तथा उद्देश्यको रूपमा उल्लेख गरिएको हुन्छ । जव पार्टी सरकारमा पुग्दछ, तब सार्वजनिक प्रशासन मार्फत पार्टीले आफ्ना लक्ष्य तथा उद्देश्य हासिल गर्दछ ।

६.५. जनमतको सम्मान गर्ने:

जनताले सुनौलो भविष्य र असल दिनको चाहना राखेर आफ्ना प्रतिनिधिहरू सरकारमा पठाएका हुन्छन् । यस्तो जनमतको सम्मान र सम्बोधन त्यतिखेर हुन्छ, जतिखेर सार्वजनिक प्रशासनले ईमान्दारीका साथ काम गर्दछ । अर्थात जनचाहना अनुसार काम गरेर जनमतको सम्मान गर्ने कार्य सार्वजनिक प्रशासनले गर्दछ ।

६.६. जन उत्तरदायित्व निर्वाह गर्ने:

जन उत्तरदायित्व वा जवाफहितालाई असल सरकारको एक आधारभूत तत्व मानिन्छ । यसका लागि कार्यसञ्चालन स्तरमा रहेको सार्वजनिक प्रशासननै जनता प्रति उत्तरदायी हुनुपर्दछ । किनकी जन उत्तरदायी हुने कार्य पनि सार्वजनिक प्रशासनको हो ।

६.७. दोहरो सञ्चार कायम राख्ने:

सूचना तथा संचारको सहि व्यवस्थापनलेनै सरकारको कार्यसम्पादन बढाउदछ। सञ्चारलेनै पारदर्शिता कायम राख्न सघाउदछ। जसबाट सुशासन कायम राख्न मद्दत पुग्दछ। जनस्तरका सुचनाहरू निर्णय निर्माण तहमा र सरकारका निर्णयहरू जनस्तरमा पुग्ने अवस्थानै दोहरो सञ्चार हो। जसको सञ्चालन र व्यवस्थापन पनि सार्वजनिक प्रशासनलेनै गर्दछ।

६.८. सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने:

लोकतन्त्रलाई सार्थक बनाउन समाजमा भएका विपन्न वर्ग, असहाय बालबालिका, वृद्ध-वृद्धा, शारीरिक अपङ्गता भएका, सिमान्तिकृत एवं सुविधाविहिन मानिसहरूका लागि विभिन्न वस्तु, सेवा, अवसर तथा सुविधाहरू प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्ता सामाजिक सुरक्षाहरू वितरण गर्ने कार्य पनि सार्वजनिक प्रशासनलेनै गर्दछ।

६.९. संकटकालीन अवस्थाहरूको सामना गर्ने:

विभिन्न प्राकृतिक विपत्ति, महामारी, युद्ध तथा विद्रोहका कारण श्रृजित संकटकालिन अवस्थाको संवोधन गर्ने कार्य पनि सार्वजनिक प्रशासनले गर्दछ। अर्थात् यस्तो अवस्थाको उचित व्यवस्थापनका लागि आवश्यक नीति निर्माण गरी काम गर्ने कार्य पनि सार्वजनिक प्रशासनले गर्दछ।

६.१०. अराजकताको नियन्त्रण गर्ने:

समाजमा खराब मानसिकता भएका मानिसहरूका कारण सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक एवं नैतिक अराजकता देखापर्दछ। यस्तो अवस्थामा उक्त अराजकता नियन्त्रणका लागि उचित कारवाहि गर्ने काम सार्वजनिक प्रशासनलेनै गर्दछ।

६.११. जन आकांक्षाको सम्बोधन गर्ने:

जनताले सरकारबाट शान्ति, सुव्यवस्था, विकास निर्माण, विभिन्न अधिकारहरूको प्राप्ति, रोजगारीका अवसर आदिको आकांक्षा राखेका हुन्छन्। यस्ता आकांक्षाहरूको परिपूर्ति गर्ने कार्य सार्वजनिक प्रशासनले गर्दछ।

६.१२. विकेन्द्रीकरणको अवधारणा लागु गर्ने:

लोकतन्त्रको अर्को रूप भनेकै विकेन्द्रित व्यवस्था हो। यस्तो विकेन्द्रित प्रणाली वा जनताको स्वःशासन प्राप्त गर्ने आधार भनेकै सार्वजनिक प्रशासन हो। जव सार्वजनिक प्रशासनले जनतालाई नजिकैबाट छिटो छरितो आफ्नो सेवा प्रवाह गर्दछन्, तब विकेन्द्रिकरणलाई आत्मसाथ गर्न सम्भव हुन्छ।

६.१३. लोकतन्त्रलाई सार्थक बनाउने:

शासन सञ्चालन गर्ने उत्कृष्ट व्यवस्थानै लोकतन्त्र मानिन्छ। अर्कोतर्फ लोकतन्त्र भनेकै जनतालाई राज्यका कुनै न कुनै गतिविधिमा संलग्न गराई बढीभन्दा बढी सेवा सुविधा र अधिकारहरू प्रयोग गर्ने अवसर प्रदान गर्नु हो। यस्तो कार्य सार्वजनिक प्रशासनबाट मात्र सम्भव हुन्छ। (पोखेल, २०७० : १२-१३)।

७. सार्वजनिक प्रशासनका चुनौतीहरू

सार्वजनिक प्रशासन राज्य र सरकार दुवैको कार्यकर्ता हो। राज्य वा सरकारले जतिसुकै लोककल्याणकारी नीतिहरू निर्धारण गरी घोषणा गरे तापनि सार्वजनिक प्रशासनको प्रभावकारिताविना ती कार्यान्वयन हुन

सकदैन् । तसर्थ सार्वजनिक प्रशासनलाई राजनीति प्रणालीको एक सहायक प्रणाली मानिन्छ । राजनीतिक लक्ष्यहरू प्राप्त गर्ने प्रमुख साधन नै सार्वजनिक प्रशासन भएकोले यसको राजनीतिसँग गहिरो अन्तर्सम्बन्ध हुन्छ । साथै व्यक्तिलगायत समाजका सबै पक्षहरूसँग जोडिएका कारण यसका चुनौतीहरू पनि विभिन्न प्रकारका छन् (फाडिया, २००२ : २०) । जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

७.१. प्रशासनिक संरचनाहरूको अभाव:

खास गरी विकासशील देशहरूमा राजनीतिक दूरदर्शिताको कमी, आवश्यक स्रोत साधनको अभाव र नीतिगत व्यवस्थाको अभावका कारण उपयुक्त मात्रामा प्रशासनिक संरचनाहरू स्थापना हुन सकिरहेका छैनन् । यसले गर्दा एकातर्फ जनताले छिटो छरितो सेवा पाउन सकिरहेका छैनन् भने अर्कातर्फ खडा गरिएका संरचनाहरूको कायबबोभ अधिक रहेको छ ।

७.२. कार्यक्षमतामा कमी :

परम्परागत शिक्षा हासिल गरेका, प्रविधिलाई आत्मसात् गर्न नसकेका, आवश्यक तालिम लिन नपाएका कर्मचारीहरूमा कार्यक्षमताको अभाव रहेको छ । जसले गर्दा सार्वजनिक प्रशासनलाई प्रभावकारी एवं जनमुखी बनाउन सकिएको छैन ।

७.३. परिवर्तनलाई आत्मसात् गर्न नसक्नु:

मानव समाजको चाहना र अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशअनुसार देशको राजनीतिक प्रणाली पनि परिवर्तन भइरहन्छ, तर सार्वजनिक प्रशासनमा आवद्ध कतिपय कर्मचारीहरू पुरातनवादी सोचबाट चलिरहेका हुन्छन् । राजनीतिक सिद्धान्त, सङ्घीयता वा विकेन्द्रीकरणको मर्मअनुसार काम गर्ने ईच्छाशक्ति देखाएको पाइदैन । यसले गर्दा जनमानसमा प्रशासनप्रति नै वितृष्णा पैदा भएको पाइन्छ ।

७.४. व्यावसायिक मानकको अभाव:

सार्वजनिक प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउन यसका स्पष्ट र सही सूचक वा मानकहरू निर्धारण गर्नुपर्दछ, जसले कार्यक्षमतालाई मूल्यांकन गर्न सघाउँछन् । अधिकांश देशहरूमा निश्चित व्यावसायिक मानकविना आयातित प्रशासनिक सिद्धान्त, विधि र प्रक्रियालाई अवलम्बन गरेका कारण प्रशासनको यथार्थ मूल्याङ्कन गरी सुधारका लागि आवश्यक प्रयत्न भएको पाइँदैन ।

७.५. अनावश्यक राजनीतिक हस्तक्षेप:

अधिकांश विकासशील देशहरूमा प्रशासनमाथि राजनीतिको अनावश्यक हस्तक्षेप भइरहेको हुन्छ । राजनीतिक नेतृत्वले प्रशासनलाई स्वस्फूर्त चल्ने निकायभन्दा पनि आफूपरस्त बनाउने र राजनीतिक अभिष्ट पूरा गर्ने साधनको रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ । प्रशासनलाई पूर्ण अधिकार दिन नचाहने, आस्थाको आधारमा आफू निकटकालाई महत्वपूर्ण मन्त्रालय वा विभागको जिम्मेवारी दिने, आर्थिक लेनदेनमा राजनीतिक नियुक्ति गर्ने, आफूइतरकालाई जगेडामा राखेर भूमिकाविहीन बनाउने, विपक्षीलगायत आफ्नो विरोध गर्ने जो कोहीलाई पनि तह लगाउन राज्य शक्तिको प्रयोग गर्ने र गोप्य सूचनाको दुरुपयोग गरेको पाइन्छ (खनाल, २०७६) ।

७.६. भ्रष्टाचारमा संलग्नता:

विश्वका सबै देशहरूको सार्वजनिक प्रशासन भ्रष्टाचारमुक्त हुन सहिरहेका छैनन्। नेपाल जस्ता कम विकसित देशहरूमा यसको दायरा र दर दुवै भयावह रहेको पाइन्छ। राजनीतिक शक्तिको आडमा जघन्य भ्रष्टाचारका घटनाहरू भइरहेका छन्। राजनीतिक नेतृत्वले नै अकूत सम्पत्ति आर्जनका लागि कर्मचारीको मिलोमतोमा नीतिगत भ्रष्टाचारलाई संस्थागत गरेका समाचारहरू प्रकाशित भइरहेका छन्। राजनीतिक नेतृत्व र कर्मचारी दुवैले आफ्नो अधिकार र पदलाई अर्थ सङ्कलन गर्ने कार्यमा उपयोग गरेको पाइन्छ। यसले गर्दा प्रशासनप्रति जनताको विश्वास घटिरहेको छ।

७.७. भेदभावपूर्ण आचरण:

सार्वजनिक प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूबाट अभै पनि भेदभावपूर्ण व्यवहार भएको पाइन्छ। राजनीतिक आस्था, वर्ग, जाति, समुदाय, लिङ्ग आदिको आधारमा दुर्व्यवहार गरेको पाइन्छ। चिनेको वा आर्थिक लाभका कारण काम छिटो वा ढिलो गर्ने गरेको पाइन्छ।

७.८. जनताको सेवकभन्दा मालिकको व्यवहार:

सार्वजनिक प्रशासनमा आवद्ध कतिपय कर्मचारीहरूले आफूलाई जनताको सेवकभन्दा पनि मालिक ठान्ने गरेको पाइन्छ। जागिरे मानसिकता भएका यस्ता कर्मचारीहरूले आफ्नो जिम्मेवारीलाई वेवास्ता गरी सेवाग्राहीसँग रिसाउने र भर्कने गरेको पाइन्छ।

७.९. प्रशासनिक नैतिकताको अभाव:

हरेक पेसाका निश्चित नैतिक मूल्य-मान्यता र आधारहरू हुन्छन्। त्यसरी नै प्रशासनिक नैतिकता भनेको नीति-नियम, पदिय अधिकार र जनचाहना अनुसार काम गर्नु हो। तर विकासशील देशहरूमा प्रशासनमा आवद्ध कतिपय कर्मचारीहरू 'कमाउ' मानसिकताबाट ग्रसित हुन्छन्। उनीहरूका लागि पैसा नै सबथोक हुन्छ। आर्थिक लाभकै आधारमा सेवाग्राहीसँग व्यवहार गर्दछन्। त्यति मात्र हैन मातहतका कर्मचारीलाई दुर्व्यवहार गर्ने, महिला कर्मचारीलाई गलत दृष्टिले हेर्ने, कानुनले दिएको अधिकार प्रयोग नगर्ने, पाएकोभन्दा बढी अधिकार प्रयोग गर्ने, राजनीतिक नेतृत्वको चाकडी गर्ने जस्ता अमर्यादित कार्यहरू गर्दछन्।

७.१०. अव्यावहारिक आयातित नमुना:

विकसित देशमा प्रतिपादन भएका प्रशासनका नम्स वा सिद्धान्तहरूलाई हुबहु लागु गर्दा त्यसले काममा गतिरोध ल्याएको छ। किनकि विकसित र विकासशील देशको परिवेशमा धेरै भिन्नता रहेको पाइन्छ। जनचेतनामा कमी र नेतृत्वको अदूरदर्शीताले गर्दा यस्ता आयातित नमूनाहरूले सार्वजनिक प्रशासनलाई समस्या केन्द्रित बनाउन सकेको छैन (फडिया, २००२ : २१)।

७.११. आर्थिक तथा भौतिक स्रोतको कमी:

विकासशील देशहरूमा पर्याप्त आर्थिक तथा भौतिक स्रोतको अभावका कारण सार्वजनिक प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउन सकेको छैन। आर्थिक अभावका कारण नयाँ प्रविधिलाई आत्मसात् गरी सोहीअनुसार कर्मचारीहरूलाई तालिमको व्यवस्था र आवश्यक फर्निचर तथा उपकरण खरिद गर्न कठिन हुन्छ। यसले गर्दा प्रशासनको कार्यसम्पादनमा ह्रास आउँछ।

७.१२. नवउदारवादी पूँजीवादी अर्थनीति:

बिसौ शताब्दिको अन्त्यदेखि अधिकांश विकासशील देशहरूले उदारवादी अर्थनीति अवलम्बन गरेका थिए। यसबाट सरकारको कार्यक्षेत्र सिमित हुँदै निजी क्षेत्रको कार्यक्षेत्रमा विस्तार आयो। विभिन्न वस्तु तथा सेवाको उत्पादन गरी वितरण गर्ने कार्यबाट पछि हट्दै अनुगमन एवं नियमनकारी भूमिकामा मात्र सरकार संकुचित भइरहेका छन्। यसले एकातर्फ सार्वजनिक प्रशासनको भूमिका र कार्यक्षेत्रलाई घटाएको छ, भने अर्कोतर्फ सिमान्तीकृत वर्गलाई विभिन्न सेवासुविधाबाट वञ्चित गरेको छ (खनाल, २०७६)।

७.१३. बाह्य संस्कृतिको अवलम्बन:

यातायात तथा सञ्चारमा आएको विकाससँगै सृजित विश्वव्यापीकरणले बाह्य संस्कृतिलाई निर्वाध रूमा प्रवेश गराएको छ। पश्चिमा संचार माध्यमको आक्रामक विज्ञापन शैलीका कारण उपभोक्तावादी संस्कृति विस्तार भएको छ। खानपान, भेषभूषा, भाषा, मनोरञ्जन, पारिवारिक तथा सामाजिक मूल्य मान्यता, धर्म, संस्कृति, विचारधारा आदिमा भोगवादी संस्कृतिले जरा गाडिसकेको छ। यसले गर्दा समाजमा एकल परिवारको निर्माण, नशालु पदार्थको सेवनमा वृद्धि, छाडा सिनेमा, पुस्तक, पत्र पत्रिकाको उपयोग आदि बढिराखेको छ। यसले पैसा नै सबथोक हो भन्ने मान्यता, शारीरिक सुख, बालविवाह, बहुविवाह, संचार अपराध, बलात्कार, हत्या-हिंसा, डकैती, अपहरण, देह व्यापार, आतङ्क, अश्लील डान्स बार, जुवा आदिलाई प्रश्रय दिएको छ। जसले गर्दा सार्वजनिक प्रशासनको भूमिकामा गम्भीर चुनौती खडा गरेको छ (खनाल, २०७६)।

७.१४. न्यून पारिश्रमिक:

विकसित देशहरूको तुलनामा विकासशील देशमा सार्वजनिक प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूको पारिश्रमिक ज्यादै न्यून छ। जसले गर्दा सामान्य जीवन निर्वाह गर्न पनि कर्मचारीहरूलाई ज्यादै कठिन भइरहेको छ। जसले गर्दा एकतर्फ उच्च मनोबलका साथ काम गर्न सक्ने अवस्था छैन भने अर्कोतर्फ आर्थिक प्रलोभनमा परेर पदको दुरुपयोग गर्न सक्ने सम्भावना बढी रहेको छ। आकासिंदो महङ्गीमा स्तर कायम राख्न नसकी कतिपय उच्च ओहदामा पुगेका अनुभवी कर्मचारीहरूसमेत विदेश पलायन भइरहेका छन्।

७.१५. कर्मचारी युनियनका गतिविधि:

लक्ष्य तथा उद्देश्य एउटै भए पनि सार्वजनिक प्रशासनमा आबद्ध कर्मचारीहरू राजनीतिक आस्थाको कारण विभिन्न युनियनमा विभाजन भएको पाइन्छ। यस्ता युनियनहरूले आस्थाकै आधारबाट सरकारका कामहरूको समर्थन र विरोध गरेको पाइन्छ। युनियनको नेतृत्वमा रहेका कर्मचारीहरू पदकै कारण महत्वपूर्ण कार्यालयको जिम्मेवारी लिने, आफ्ना मान्छेको सरुवा र बढुवाका लागि दबाबमूलक गतिविधि सञ्चालन गर्ने, दबाब र प्रभावमा पारी राजनीतिक नियुक्ति पर्ने, पदीय जिम्मेवारीभन्दा पनि राजनीतिक नेतृत्वको चाकडी र चाप्लुसी गर्ने जस्ता कार्यहरूले सार्वजनिक प्रशासनलाई बर्दनाम बनाउने काम भइरहेको छ (खनाल, २०७६)।

निष्कर्ष: (Conclusion)

राजनीतिक विकाससँगै उत्पत्ति भएको सार्वजनिक प्रशासनलाई प्रारम्भिक समयमा राजनीतिशास्त्र वा सार्वजनिक कानूनको एक विषयवस्तुको रूपमा अध्ययन गरिन्थ्यो। प्राचीन ग्रीक दार्शनिक अरस्तुद्वारा

लिखित 'पोलिटिक्स' र मध्यकालको समाप्तीसँगै पुनर्जागरणकालमा मेकियावेलीद्वारा लिखित 'प्रिन्स'मा पनि सरकार र प्रशासनको बारेमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । राजनीतिक प्रणालीको एक उपप्रणालीको रूपमा रहेको सार्वजनिक प्रशासन सरकारको पनि कार्यकर्ता हो । व्यक्ति, समाज र राज्यको समग्र विकास सार्वजनिक प्रशासनको क्षमतामा निर्भर हुन्छ । स्थायी सरकारको रूपमा रहेको सार्वजनिक प्रशासनले नै शान्ति सुरक्षा, विकास निर्माण, जनकल्याण, अपराध नियन्त्रण, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध विस्तार जस्ता कार्यहरू सम्पादन गर्दछ, तथा पि सार्वजनिक प्रशासनको क्षेत्रमा धेरै समस्या तथा चुनौतीहरू रहेका छन् । कतिपय चुनौतीहरूका कारणहरू विश्वव्यापी रहेका छन्, कतिपय नीतिगत रहेका छन् र कतिपय चुनौतीहरूका कारण व्यक्तिका सोच तथा व्यवहारहरू रहेका छन् । यातायात र सञ्चारको विकासबाट सृजित विश्वव्यापीकरणले निम्त्याएका परसंस्कृति अवलम्बन, नवउदारवादी अर्थनीति अन्तर्राष्ट्रिय कारणहरू हुन् । कानुनी छिद्रहरूको प्रयोग गरी नीतिगत भ्रष्टाचारमार्फत नाजायज लाभ प्राप्त गर्नु नीतिगत कारणहरू हुन् भने जागिरे मानसिकता, कमाउ धन्दा, पक्षपात, दुर्व्यवहार, सामन्ती सोच आदि व्यवहारजन्य कारणहरू हुन् ।

सन्दर्भ सूची

- अडामोलेकुन, लाडिपो (१९८३), *सार्वजनिक प्रशासन*, लण्डन : लंगम्यान ।
 क्याडेन, इ. (१९८९), *सार्वजनिक प्रशासनको गतिशीलता*, न्यु दिल्ली : नेशनल बुक सेन्टर ।
 ग्यालेडिन, इ. एन. (१९८१), *सार्वजनिक प्रशासनको परिचय*, लण्डन : मार्टिन रोवर्सन एण्ड को. लिमिटेड ।
 टोनवी, डि. ए. (१९९८), *सार्वजनिक प्रशासन : एक परिचय*, बेनिन : एम्फिटप ।
 डिमोक, मार्शल, इ.ए. (१९६८), *प्रशासनको दर्शन*, न्यूयोर्क : हर्वर एण्ड ब्रोस ।
 निग्रो, फिलिक्स ए. (१९७०), *आधुनिक सार्वजनिक प्रशासन*, न्यूयोर्क : हापर एण्ड रो ।
 पोख्रेल, कृष्ण (२०५८), *जनप्रशासनको सिद्धान्त*, विराटनगर : श्याम पुस्तक भण्डार ।
 प्रेम कुमार (२०७६ साउन), *सार्वजनिक प्रशासनका चुनौती*, राजधानी दैनिक, साउन १२ गते ।
 फाडिया, बि.एल. (२००२), *लोक प्रशासन*, आगरा : साहित्य भवण ।
 वैद्य, डा. रत्नकमल (२०५०), *सार्वजनिक प्रशासनका सिद्धान्तहरू*, भोटाहिटी, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
 विलोवी, डब्लु. एफ. (१९६२), *सार्वजनिक प्रशासनका सिद्धान्तहरू*, ईलाहावाद : सेन्टर बुक डिपोट ।
 ह्वाइट, डा. एल. डि. (१९५५), *सार्वजनिक प्रशासन अध्ययनको परिचय*, न्यूयोर्क : म्याक मिलान को. लिमिटेड ।

भारतवर्षमा सामाजिक विचार जातीय एवम् लैङ्गिक विषमता

बुद्धिराम भण्डारी

तुलसीपुर ६, दाङ

१. परिचय

मानिस सामाजिक प्राणी हो । समाजमा अरू सदस्यहरूसँग मिलेर बस्ने स्वभाव भएको हुनाले नै मानिसलाई सामाजिक प्राणी भनिएको हो । मानवीय समाजका गतिविधि, मानवीय आचारविचार र स्वभावको अध्ययन समाजशास्त्रमा गरिन्छ । समाजशास्त्र एक विज्ञान हो । समाजशास्त्रको अध्ययनबाट हामी यो निष्कर्षमा पुग्दछौं कि यस भूमिमा यसको जग अत्यन्त प्राचीन छ । भारतवर्षका प्राचीन समाजशास्त्रीहरू - मनु, भृगु, चाणक्य आदिले समाजको विभिन्न पक्षको विषयमा आफ्नो विचार व्यक्त गरिनुको साथै ग्रन्थको रूपमा पनि लेखेर प्रस्तुत गरेका छन् । जस्तो मनुबाट रचित मनुस्मृति, चाणक्यबाट रचित कौटल्यको अर्थशास्त्र यी ज्वलन्त प्रमाणहरू हुन् । यस्तै अरू ऋषिमुनिहरूबाट लेखिएका वेद, उपनिषद्, पुराण, धर्मसूत्र, रामायण, महाभारत गीता हुन् । यी ग्रन्थहरूबाट प्राचीन भारतवर्षका निवासीहरूको जीवनयापन सम्बन्धी विस्तृत कुरा लेखिएको पाइन्छ । यी ग्रन्थहरूमा धर्म र धार्मिक पृष्ठभूमिको अत्यन्त राम्रो विवेचना गरिएको छ । वेदमा बताइएअनुसार प्राचीन भारतवर्षको सामाजिक व्यवस्थापनको मुख्य आधार वर्ण व्यवस्था नै थियो । ऋग्वेदमा पुरुषसुक्त एउटा मन्त्रमा वर्णको बारेमा उद्धृत गरिएको पाइन्छ । पुरुष (ब्रह्मा) का मुखबाट ब्राह्मण, बाहुबाट क्षत्री, जाँघबाट वैश्य, बाहुबाट शुद्र उत्पत्ति भएको हो । यसै वैदिक सिद्धान्तका आधारबाट मनुले प्रत्येक वर्णको काम निर्धारण गरिदिए । ब्राह्मणको काम शिक्षा दिनु, पूजापाठ, यज्ञ गर्नु गराउनु वेदको रक्षा गर्नु, क्षत्रीको काम अस्त्रशस्त्रको प्रयोग गर्नु, सेनामा काम गर्नु, धन र देशको सीमाको रक्षा गर्नु, समुचित राज्य व्यवस्था कायम गरिराख्ने, वैश्यको काम कृषि व्यापार गर्नु, सुद्रको काम माथि उल्लेखित तिनै वर्णको सेवा गर्नु (सक्सौना र भट्नागर, सन् २०१० : १६२) । यी चारै वर्ण सामाजिक कल्याणको लागि बनाइएका थियो ।

२. सामाजिक व्यवस्थापनमा समाजशास्त्रीय चिन्तन

धर्मशास्त्र तथा महाकाव्यहरूमा त जातिप्रथाको उत्पत्तिको बारेमा अनेक सिद्धान्तको विवेचना गरिएको छ । महाभारतमा भृगु ऋषिले बताए अनुसार ब्रह्माले सबैभन्दा पहिले ब्राह्मण मात्र बनाए, पछि त्यसैबाट क्षत्री, वैश्य शुद्र आफैँ बनिहाले । भारद्वाज ऋषिले यो व्याख्याप्रति प्रश्न गर्दछन् । रङ्गको आधार बाट वर्ण बनेको हो भने रङ्गको त कैयौँ भेद हुन्छ र किन चारवटा मात्र वर्ण समाजमा बनाइयो भन्ने प्रश्नको उत्तरमा भृगुले भनेका छन् - पहिले त द्विज वर्ण मात्र थियो । पछि आफ्नो काम र गुणको आधारमा द्विज विभिन्न वर्णमा विभाजन भए । महाभारतमा पनि वर्णबाट जातिको उत्पत्ति भएको कुरा बताइएको छ । प्रारम्भमा ब्रह्माले चार वर्ण स्वयम् बनाउनुभयो । पहिले त विहावारीको समस्या थिएन । आआफ्नै वर्णमा

विवाह हुन्थ्यो । पछाडि गएर प्रतिलोम विवाह (उचा वर्णकी केटी, निचा वर्णका केटासँग विवाहित हुँदा) विवाहबाट उत्पन्न भएका सन्तान आमा बाबु कसैको वर्ण मिल्दैन थियो । त्यसैले उनीहरूलाई नवोत्पन्न जातिमा राखियो । अनुलोम विवाह (एक उचा वर्ण ब्राह्मणले वैश्य, क्षेत्रीसँग विवाह) गरी जन्मिएका सन्तानलाई मनुले वर्णशङ्कर जातिमा राखिदिनुभयो । यिनीहरू आपसमा बाँडिएर अनेक जाति उपजातिमा विभाजित भए । प्राचीन कालमा परिवारलाई समाजको एउटा महत्त्वपूर्ण संस्थाको रूपमा लिइन्थ्यो । वैदिक युगमा शिक्षा समाप्त (स्नातक) गरिसकेपछि आचार्यको पदवी दिइन्थ्यो । हिन्दू समाजमा मनुष्यको विकास तबसम्म पूरा हुन सक्दैनथ्यो, जबसम्म विवाह गरेर उसको सन्तान हुँदैनथ्यो । स्त्री पुरुष दुवै परिवारका स्रोत मानिन्थे । दुबैको बिचबाट जीवनको धारा प्रवाहित हुन्छ । वैदिक साहित्यमा भनिएको छ, स्त्री-पुरुष सम्मिलनको उपमा पृथ्वी र स्वर्गलोकबाट दिइएको हो । बीज माटो पानीको मिलनबाट विरुवा अङ्कुरित हुन्छ । यस्तै स्त्री पुरुषको समागमबाट सन्तति प्राप्त हुन्छन् । आकाश पृथ्वी एउटै संस्थाका परस्पर पूरक हुन् । आकाशचरी मेघ वृष्टिद्वारा पृथ्वीले गर्भधारण गरेर वृक्ष वनस्पतिको जन्म हुन्छ । यही स्थिति पति पत्नीको हो । यिनी दुई भएर पनि एक हुन् । यो दुईको अभेद मिलन विवाह संस्कार हो । तत्सम्बन्धी कुरा मन्त्रमा लेखिएको छ ।

महाभारतमा हिन्दू समाजलाई आदर्श परिवारको प्रमुख आधारको सम्बन्धमा स्पष्ट लेखिएको छ । विदुरले युधिष्ठिरलाई भनेका छन्- असत्य र बलबाट धन प्राप्त गर्न सकिन्छ, परन्तु महाकुलको जो आचरण छ, त्यो धन र बलबाट प्राप्त गर्न सकिँदैन । त्यसपछि धृतराष्ट्रको महाकुल कसरी बन्दछ, भन्ने जिज्ञासामा विदुरले जसले तप, यज्ञ, ब्रह्मज्ञान, अन्नदान, युद्ध, विवाह र सम्यक विचार गर्दछ, जसले विवाह व्रतबन्ध ठिक प्रकारले गर्दछ, जसले भुटो मार्गलाई त्यागेर धर्मको आचरण गर्दछ, र जसले आफ्नो कुलको राम्रो कृति उपार्जित गरेर माथि उठाउने प्रयास गर्दछ, त्यस्तो कुललाई महाकुल भन्दछन् । जो आचरणहीन छ, त्यसले जति पैसा कमाए तापनि कुलको प्रतिष्ठा कमाउन सक्दैन (सक्सेना, सन् २०१० : १६३) ।

मनुस्मृतिको उद्योग पर्वमा बताएअनुसार माता बन्नको लागि स्त्री, पिता बन्नको लागि पुरुषको सृष्टि गरिएको हो । धार्मिक क्रिया गर्दा पुरुषले आफ्नी पत्नीसँग गर्नुपर्दछ । विवाहपश्चात् स्त्रीपुरुषको कार्यक्षेत्र अलग राख्न हुँदैन । तीर्थ, जप, व्रत सबैमा स्त्रीको सहकार्य आवश्यक तथा अनिवार्य हुनुपर्दछ । पुरुषको जीवनमा पत्नीको यस्तो धार्मिक महत्त्वको कारणले नै स्त्रीलाई धर्मपत्नीको नामले सम्बोधित गरिएको हो ।

भारतवर्षमा जति पनि सामाजिक संस्था छन् हिन्दू विवाहको बारेमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । उत्तर वैदिक कालदेखि नै हिन्दूहरूको जीवनमा गृहस्थ आश्रमलाई धेरै महत्त्व दिइएको छ । व्यासस्मृतिमा पनि गृहस्थ आश्रमलाई ठूलो महत्त्व दिइएको छ । यसमा भनिएको छ - जसजसले राम्रोसँग गृहस्थ आश्रमको पालना गर्दछ, उनीहरूको लागि घरमा नै कुरुक्षेत्र, हरिद्वार, केदारनाथ तीर्थको फल मिल्दछ । सबै पापबाट मुक्त हुन्छ । महाभारतमा यहाँसम्म भनिएको छ । अविवाहित कन्याले पुण्य कार्य तप-तपस्या तीर्थ, व्रत जति गरे पनि स्वर्ग जाने बाटो मिल्दैन । कणिगर्गकी कन्याले आजीवन घोर तपस्या गरेर तपोबलको आधारमा स्वर्ग जान खोज्दा,

नारदजीले भन्नुभयो अविवाहित कन्यालाई स्वर्ग जाने बाटो बन्द हुन्छ। तिमी जान सक्दैनौ भनेर रोके। त्यसपछि ती कन्याले तपस्याको आधा फल दिएर, शृङ्गारसँग विवाह गरिन्, त्यसपछि मात्र स्वर्ग गइन्। यसकारण परम्परागत हिन्दूहरूमा विवाहको ठूलो महत्त्व छ। विवाहद्वारा नै सन्तान प्राप्ति हुन्छ। पुत्रले नै पिण्ड दान तर्पण दिएर पितृको उद्धार गर्दछ। विवाहलाई धार्मिक संस्कार मानिएको छ। हिन्दूहरूको मान्यता छ कि, विवाह संस्कारपछि मानिसमा नियम पालना गर्नमा जागृति आउँछ। त्यसपछि घर गृहस्थीको सुरुवात हुन्छ। गृहस्थाश्रम भनेको स्वर्ग समान मानिन्छ। हिन्दूविवाह धार्मिक कर्तव्यको पूर्तिको लागि सन्तान प्राप्ति, पारिवारिक सुख सामाजिक एकता, पितृऋणबाट मुक्त परमार्थको पूर्ति आदि उद्देश्यको लागि गरिन्छ।

त्यतिखेर स्त्रीको सम्बन्धमा वैदिक साहित्यको अध्ययनबाट यो थाहा हुन्छ कि उनीहरूको आत्मविकास शिक्षा, सम्पत्तिमाथिको अधिकार आदि विषयमा पुरुष समान थियो। पत्नीको रूपमा उनको स्थिति धेरै माथि थियो। ऋग्वेदमा भनिएको छ- पत्नी नै घर हो। महाभारतका कथाअनुसार घर घर नै हैन, जो घरमा पत्नी छैन। त्यसैले पतिपत्नी सम्पत्तिका मालिक हुन्। उनीहरूले यज्ञ, धार्मिक कार्य संयुक्त रूपमा गर्नुपर्दछ। ऋग्वेदमा वीर पुत्र प्राप्तिको कामना गरिएको छ। पुत्रीलाई दुर्व्यवहार गरेको कतै पनि लेखिएको छैन। सौताहरूको उल्लेख भएको हुँदा बहुपत्नी विवाह भएको कुरा ज्ञान हुन जान्छ। विधवाले पुनः विवाह गरेको सम्बन्धमा कतै प्रतिबन्ध थिएन। विधवाले देवर वा अन्य कुनैसँग विवाह गर्न सक्थिन्। पछि आएर स्मृति युगमा स्त्रीहरूको समस्त अधिकार खोसियो। स्मृतिकारहरूले यो अर्थ लगाए, स्त्रीहरू कर्मठ हुँदैनन् र अज्ञानी हुन्छन्। त्यसैले उनीहरूलाई स्वतन्त्र रहन दिन हुँदैन। स्त्रीहरूलाई बाल्यकालमा पिता र दाइभाइको संरक्षण युवामा पतिको संरक्षण, वृद्धावस्थामा पुत्रको संरक्षणमा राखिनुपर्दछ, भनेर सबै उन्मुक्तिमाथि प्रतिबन्ध लगाइयो।

भारतवर्षमा वेद उपनिषद् धर्मग्रन्थहरूको अध्ययनबाट यो ज्ञात हुन्छ कि त्यतिखेरको सामाजिक रीतिस्थिति, परम्परा साह्रै वैज्ञानिक, नियमबद्ध, सामाजिक आचरणको पालना भएको पाइन्छ। यदाकदा समाज, समूह, व्यक्तिबाट अमर्यादित भई सामाजिक रीतिरिवाजमा उल्लङ्घन भएमा दण्डसजायभन्दा मानिसलाई सचेतना, धार्मिक यथार्थताको बोध गराई पुनः राम्रो संस्कारको स्थापना गरी एउटा असल सामाजिक व्यवस्थाको स्थापना गर्नु रहेको पाइन्छ।

कालान्तरमा आएर प्राचीन कुरालाई पछि पाउँ नयाँ कुराको थालनी भएको छ। हाम्रो भाषा संस्कृति सभ्यता आचार विचार धरापमा पारिएका छन्। मानिसले आफ्नो धरोहर मौलिकता र पहिचानलाई छाडी अरूको सभ्यता संस्कृति, धर्म अँगालेका छन्।

समाजशास्त्र विषयगत हिसाबले कहिलेदेखि सुरुवात भएको हो, भन्ने कुरा थाहा पाउन अत्यन्त सान्दर्भिक र आवश्यक हुन जान्छ। समाजशास्त्र एउटा पृथक विषयको रूपमा आएको इतिहास १६० वर्षभन्दा पुरानो छैन। समाजशास्त्र विषयमा समाजको वैज्ञानिक अध्ययन गरिन्छ। प्राचीन समयमा समाज, सामाजिक सङ्गठन, विवाह, परिवार, सामाजिक संस्थामा धर्मको स्पष्ट प्रभाव थियो। ई.सं. भन्दा पूर्व भारत, चीन अरब, रोम, ग्रीस

आदि देशहरूमा जीवनका विभिन्न सामाजिक पक्षमा दार्शनिक दृष्टिकोणबाट चिन्तनको सुरुवात भयो । त्यस समयमा मनु, कौटिल्य, प्लेटो, अरस्तु प्रसिद्ध सामाजिक दार्शनिक थिए । सुरुमा उनीहरूले समाज र सामाजिक जीवनको बारेमा धर्म र दार्शनिक आधारमा बुझ्ने चेष्टा गरे (सक्सेना, पृ.३) ।

कालान्तरमा आएर इतिहासको सहायताले समाज र सामाजिक जीवनको विभिन्न पक्षको बारेमा बुझ्ने प्रयास गरियो । १८औं शताब्दीको अन्तिमतिर र १९ शताब्दीको सुरुतिर इतिहास एवं दर्शनमा अध्ययन विधिहरूको समान रूप देखियो । यस प्रकारको विश्लेषण पद्धतिमा जर्मन दार्शनिक हिगलको विशेष योगदान थियो । त्यस समयमा युरोपमा सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक पक्षको विश्लेषणको लागि राजनैतिक अर्थतन्त्र नामक विषयले अत्यधिक महत्त्व दिइयो । यस विषयको अध्ययनले समाजशास्त्र विषयको विकासको लागि महत्त्वपूर्ण योगदान मिल्‍यो ।

१९औं शताब्दीमा समाजशास्त्र विषयको विकास आँगस्ट काँम्टे, कार्ल-मार्क्स, हरवर्ट स्पेसरको यो गदान प्रमुख रहेको छ । त्यतिखेर समाजशास्त्रीहरू समाजको वैज्ञानिक विश्लेषणप्रति जागरुक थिए । काँम्टेले वैज्ञानिक दर्शनको सिद्धान्त प्रतिपादित गरे भने कार्ल मार्क्सले वैज्ञानिक समाजवाद नामक सिद्धान्त ल्याए । यो समयमा सामाजिक विकास उन्नति एवं प्रगति सिद्धान्तको पत्ता लगाउने प्रयास गरिनुका साथै काँम्टे, मार्क्स, स्पेसर यी तीनै विचारले सामाजिक विकासप्रति प्रकाश पारे । कार्ल-मार्क्सले त आदिम साम्यवादबाट सुरु गरेर नयाँ साम्यवादको सामाजिक स्थितिको विश्लेषण इतिहासको भौतिक व्याख्याको सिद्धान्तको आधारमा गरे ।

१९औं शताब्दीको अन्त्यतिर जर्मन समाजशास्त्री टानिज जर्जसिमेल फेन्च समाजशास्त्री इमाइल दुर खिमहरूले समाजशास्त्रीय सिद्धान्त प्रतिपादन गर्नलाई योगदान गरेका छन् । टानिजले त समाजलाई समुदाय र समितिको रूपमा वर्गीकरण गरेका थिए । जर्मन समाजशास्त्री मेक्स वेबरको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तको विकासमा अत्यधिक योगदान रहेको पाइन्छ ।

समाजशास्त्रको विकासमा १८औं शताब्दीपश्चात् युरोपियन देशका विचारक एवं चिन्तकहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन गयो । १९औं शताब्दीमा युरोपमा क्रान्तिकारी परिवर्तन भयो । त्यसको परिणामस्वरूप एउटा नयाँ सामाजिक दर्शनको विकास भयो । यही नै सामाजिक दर्शको समाजशास्त्री विकासको आधारस्तम्भ हुन गयो । साधारणतया यो मान्न सकिन्छ कि समाजशास्त्र विकासको प्रारम्भ युरोपियन देशहरूबाट नै भएको हो । इङ्गल्याण्डका चिन्तक एवं विद्वान् हरवर्टलेस्पेसर, चार्ल्सबुथ, हॉनहाउस, वेष्टमार्क, मानहिम आदि विद्वान् को उल्लेखनीय योगदान छ । यिनीहरूले इङ्गल्याण्डमा समाजशास्त्र विषयको विकासमा सहायनीय कार्य गरेका छन् । त्यहाँ सन् १९०७ मा अध्ययन अध्यापन भएको थियो । २०औं शताब्दीमा आएर समाजशास्त्र विषयको विकास अमेरिकामा पनि भयो । त्यहाँका केही विश्वविद्यालयहरूमा समाजशास्त्र विषयको अध्ययन अध्यापनको सुरुवात भएको थियो । त्यस समयमा त्यहाँ थर्स्टन वेबलन फ्रोकोवार्ड तथा इ.ए. राँस जस्ता प्रसिद्ध समाजशास्त्री चिन्तकहरू भए । यिनीहरूले समाजशास्त्र विषयलाई औपचारिक पठनपाठनको लागि दिशा निर्देशन

गर्नमा सहयोग पुगाएका थिए ।

परन्तु भारतका केही विचारकहरूको मान्यता छ कि सामाजिक जीवनको सम्बन्धमा अनेक महत्त्वपूर्ण कुरा वेद उपनिषद्, पुराण, महाकाव्य र स्मृतिबाट आएका हुन् । प्राचीन वर्णाश्रम व्यवस्था यस कुराको स्पष्ट प्रमाण हो । भारतीय विद्वान् एवं चिन्तकहरूले पाश्चात्य देशमा समाजशास्त्र विकासको कुराको थालनी हुनुभन्दा धेरै पूर्व कालमा नै सामाजिक जीवनको व्यापक व्यवस्था गरिसकेका थिए । तत्कालीन समाजसम्बन्धी विचार, धर्म, राजनीति एवं अर्थसँग अत्यधिक प्रभाव थियो ।

पश्चिमी देशहरूको समाजशास्त्र विकासको तुलनामा भारतमा समाजशास्त्र विषयको उदय केही वर्ष अगाडि मात्र भएको पाइन्छ । किन भने भारतमा यस विषयको प्रारम्भ भएको ९० वर्ष मात्र भएको पुष्टि हुन्छ । सर्वप्रथम समाजशास्त्र पठनपाठन कलकत्ता विश्वविद्यालयमा इ.सं. १९१७ मा सुरु भएको थियो । यसका संस्थापक प्रो.विर्जनाथ सिंह थिए । त्यसपछि मुम्बई विश्वविद्यालयका प्रोफेसर पौट्रिक गिड्डसको रेखदेखमा समाजशास्त्र विषयको पढाइ प्रारम्भ भयो । कर्नाटक विश्वविद्यालयमा सन् १९२० मा एम.ए.को कक्षा पढाइ हुन थाल्यो । आन्ध्र विश्वविद्यालयमा १९२३ मा समाजशास्त्र विषयलाई आफ्नो पाठ्यक्रममा सम्मिलित गराइयो । सन् १९४७ पश्चात् यस विज्ञानको विस्तार गुजरात, चेन्नई, बडौडा, मैसुर, राजस्थान, जोधपुर, उदयपुर, अजमेर, अबध, गडवाल, कुमाउ, गोरखपुर, कानपुर, पटना, नागपुर, भागलपुर, लखनौ लगभग भारतका धेरै जसो विश्वविद्यालय एवं डिग्री कलेजहरूमा बी.ए. र एम.ए. का कक्षाहरूमा समाजशास्त्रलाई पृथक विषयको रूपमा पढाउन थालियो ।

भारतमा समाजशास्त्रको प्रतिस्थापन सन् १९१७ मा त भयो, अनौपचारिक संस्थापन युग यसभन्दा पूर्व काल नै हो । यस समयमा औपचारिक रूपमा समाजशास्त्रको प्रारम्भ भारत भूमिमा भएको थिएन । तापनि समाजशास्त्रको अध्ययन अनेक रूपबाट गरिएको थियो । यस युगमा भारतका प्राचीन ग्रन्थ वेद उपनिषद्, रामायण, महाभारत, स्मृति आदिमा रहेका अन्तरनिहित विचार सामाजिक मूल्य आदर्श, मान्यता, सामाजिक संस्थाको विषयमा सुव्यवस्थित अध्ययन भइरहेको थियो । यस दिशामा अध्ययनको ठोस कार्य पनि धेरै भएका थिए । त्यस कालमा यस कुरालाई पनि स्वीकार गरिएको थियो, केवल धार्मिक ग्रन्थहरूमा मात्र नभएर कौटिल्यको अर्थशास्त्र, शुक्राचार्यद्वारा रचित नीतिशास्त्र, मुगलकालमा रचित आईजे अकबरी आदि जस्ता ग्रन्थ छन्, जसको पुनरवलोकन र विश्लेषण गरेमा तत्कालीन समयको विद्यमान सामाजिक संस्था, प्रथा, परम्परा, आदर्श तथा मूल्यको विषयमा धेरै जानकारी हासिल गर्न सकिन्छ ।

यसै विषयलाई लिएर भारतीय विद्वान् प्रोफेसर भगवान दासले आफ्नो प्रसिद्ध पुस्तक The Science या Social Organizeution (1909) मा लेखेका छन् । मनुको सामाजिक व्यवस्थामा वर्णाश्रम व्यवस्थाको व्याख्या र विवेचना यस प्रकार गरिएको छ कि, आधुनिक समयमा बिग्रेको सामाजिक व्यवस्था फेरि उसै प्रकार सङ्गठित गर्न सकिन्छ ।

प्रो.केवलमोटवानीले पनि आफ्नो पुस्तक (Indes Ancient Literature बल Introductory Survey) मा प्रचलित परम्पराको सन्दर्भमा हिन्दूत्वको वैज्ञानिक व्याख्या गरिएको छ । बिचमा आएर केही विद्वानहरूको उपयुक्त कृतिहरूलाई भुलिदिएका छन् । अब फेरि आएर प्राचीन सामाजिक व्यवस्थाको अध्ययनको महत्त्व स्वीकार्दै आजका समाजशास्त्रीहरू एकपटक पुनः प्राचीन अध्ययनप्रति सजक भएर लागेका छन् । सामाजिक विचारको उत्थानबाट उद्भव भएको जातीय व्यवस्था जान्ने, जातीय विकासले समाजमा पार्ने प्रभावमा पर्ने आवश्यक कुरा प्रस्तुत गरिँदा, हाम्रो सामाजिक संरचना विभिन्न जाति, धर्म, सम्प्रदाय, वर्ण, लिङ्ग आदि भिन्नताबाट बनेको छ । जाति व्यवस्थाको तात्पर्य त्यस व्यवस्थासँग हुन्छ, जसमा समाज अनेक पृथक एकाइमा विभाजित भएको हुन्छ । ती सबैको पारस्परिक सम्बन्ध तल्लो जात र माथिल्लो जात धर्म, कर्मको आधारमा सुनिश्चित गरिएको हुन्छ । केतकरले जाति यस्तो सामाजिक व्यवस्था हो, जसको सदस्यता लिनलाई त्यसलाई मात्र मिल्दछ, जसको जन्म त्यही जातमा भएको हुनुपर्दछ । एउटा सामाजिक नियमद्वारा आफ्नै जाति समाजसँग विवाह गर्नुपर्दछ । विजातिसँग विवाह भएमा दण्डको भागीदारी हुनुपर्ने कुरा बताएका छन् ।

जाति व्यवस्थामा उच्चनिचको एउटा स्पष्ट स्तर हुन्छ । एउटै समुदायका सम्बन्धितहरू पनि विभिन्न जाति उपजातिमा बाँडिएर एक अर्काभन्दा आफूलाई श्रेष्ठ एवं उच्च जाति सम्झन्छन् । जो आफूलाई रक्त वंश र व्यवसायको दृष्टिले पवित्र या माथिल्लो जातको ठान्दछन् ।

जाति एक सामाजिक व्यवस्था हो । पवित्र र अपवित्र कामको आधारमा जातीय विभाजन गरिएको हुन्छ । पवित्र काम गर्नेभएको हुनाले ब्राह्मणलाई उच्च स्थान दिइएको हुन्छ । तल्लो स्तरको काम गर्ने समूहलाई न्यून स्तर दिइएको हुन्छ । ब्राह्मणलाई पहिलो भेटमा पाउलागी पण्डितजी, भनेर अभिवादन गर्दछन्, या हातगोडा पकडेर ढोक्दछन् । ग्रामीण समुदायमा त जातिजातिमा आफ्नो आफ्नो नियम, चलन, संस्कार, संस्कृति, कसरी निर्वाह गर्नुपर्दछ । कोसँग बसेर खानपिन गर्न सकिन्छ । कोसँग खानपान गर्न सकिँदैन । के चिज खाने हो, के चिज नखाने हो, सबै जातिमा आ-आफ्नो भिन्नताका कुरा हुन्छन् । विवाह पनि कुन जातिसँग गर्ने कुनसँग नगर्ने आफ्नै परम्परा हुन्छ । यी कुराहरूलाई मिचाइ गरियो भने दण्डको भागीदारी हुनुपर्दछ ।

जातिका सम्बन्धमा सामाजिक विचारकहरूका केही विचार यस प्रकार छन् - विद्वान् आन्द्रे बिताइको भनाइअनुसार जाति व्यवस्था लामो समयदेखि सामाजिक संरचनाका आधारमा आधारित छ, यो व्यवस्था अपरि वर्तनशील समूहको पारस्परिक सम्बन्धका केही प्रमुख सिद्धान्तका आधारमा नियन्त्रण गर्ने व्यवस्था हो । वर्तमान समयमा गाउँको जनजीवन आज पनि जातीय समूहमा बाँडिएको छ । यसमा कुनै परिवर्तन आउन सकेको छैन । विद्वान् लुइड्युसाको भनाइअनुसार जातीय व्यवस्था असमानतामा आधारित एउटा विशेष प्रणाली हो । सबै जातिको स्थिति एक अर्कासँग तुलना गर्दा तलमाथि देखिन्छ । ब्राह्मणको स्थिति सबै जातिभन्दा माथि छ । तल्लो स्तरको काम गर्ने मानिसको स्तर तल छ । विचारका आधारमा र पवित्र अपवित्रसम्बन्धी धारणाबाट नै त्यस नियमको विकास भएको हो । जसको आधारबाट विभिन्न जातिको बिचमा खानपान, बसउठ, व्यवसाय र

विवाहसम्बन्धी कार्यक्रमसमेत भेदभाव छ ।

जाति व्यवस्था विश्वव्यापी व्यवस्था हो । सबै जातीय सञ्जालमा बाँधिएका छन् । यसबाट अछुतो कुनै धर्म सम्प्रदाय चाहे त्यो हिन्दू, बौद्ध, जैन, पारसी, सिख, आ-आफ्नो सम्प्रदाय, जाति वर्णमा विभाजित छन् । विवाह संस्कार मृत्यु संस्कार, पुण्य संस्कार सबै आआफ्नो चलनअनुसार गर्दछन् । जाति व्यवस्था यसरी भाँगिएको छ कि एउटै स्थान र समूहमा रहेका समाजलाई खण्ड खण्डमा विभाजित गरिदिएको छ । जाति विखण्डनबाट जाति विषमता मौलाएको छ । जसको परिणाम सामाजिक एकतामा खलल वैमनस्यता, असहयोगको भावना बृद्धि गराई मानिसमा हेराइ र गराइको दृष्टिमा भिन्नता ल्याई समाजलाई विखण्डनतिर अग्रसर बनाएको छ ।

३.जातीय विषमता

जातको नामले समाजलाई ठूलो र सानो भनेर जो भेदभावपूर्ण रूपले व्यवहार गरिन्छ । त्यही नै जातीय विषमता हो । विषमतासँग हाम्रो अभिप्राय त्यस असमानतासँग हुन्छ, जातिको नामबाट जुन दुर्व्यवहारपूर्ण क्रियाकलाप छुवाछुतसम्बन्धी व्यवहार, मन्दिर प्रवेशमा निषेधको रेखाङ्कन, सार्वजनिक स्थल या जातीय समूहमा खान पिनसम्बन्धी भेदभावपूर्ण क्रियाकलाप गरिनु, नोकरी र चुनावमा आरक्षणको कोटा बुद्धि र हुर्मतभन्दा चुनावमा जाति प्रभावमा परेर कुन जातको वर्चस्व छ, त्यसलाई टिकट दिने परिपाटी आफ्नो जातको मानिसले आफ्नै जातको उम्मेदवारलाई मात्रै भोट हाल्ने मानसिकता जुनसुकै व्यक्तिले पनि अर्को जातिलाई प्रभाव नगरेर आफ्नो जातिको मानिसलाई सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक हितका लागि ध्यान दिने परिपाटी, अन्य जाति समूहको हितको अवहेलना व्यवस्था पक्षपातपूर्ण व्यवहारमा आधारित हुने, यो नै जाति असमानताको विषमता हो । यो विषमता हाम्रो समाजमा गम्भीर समस्याको रूपमा रहेको छ ।

३.१ जातीय विषमताका कारणहरू

जातीय विषमता समाजको लागि दुभाग्य हो । विषमताको कारणबाट हाम्रो समाज यति कुँजिएको छ, कुनै विकास पथमा हिड्नु त के वामे सर्न पनि सक्दैन । उसका हातपाउ यसरी जकडिएका छन्, जति कोसिस गरे तापनि फुत्कन सक्दैन । असमानताको कारणबाट समाजमा बेचैनी अशान्ति पूर्वाग्रही बनाएको छ । राष्ट्रिय प्रगतिमा पनि जातीय विषमताको कारणबाट वा भनेजति प्रगति हुन गएको देखिन्न । यस विषयमा विवेचना गर्दा जातीय विषमतालाई प्रभाव पार्ने धेरै कुरा छन्, जसबाट विषमतालाई हुर्काउन अत्यधिक बल मिलेको छ । जस्तै: अशिक्षाका कारणले व्यक्तिले यो सोच्छ कि मेरो जन्म ठूलो जातिमा भएको छ, सानो जातिसँग सम्मानजनक व्यवहार नगर्नु मेरो जन्मसिद्ध अधिकार हो ।

३.१.१ रुढिवादी

उनीहरूले परम्परामा आस्था राख्दछन् । परम्पराको पालना गर्नुपर्ने आफ्नो धर्म सम्झन्छन् । त्यसैले खानपान सम्बन्धमा प्रतिबन्धको पालना गर्दछन् । सबै जातका व्यक्तिहरूलाई यो विश्वास छ कि परम्पराको

पालना गर्नु नै हामीहरूको हितमा हुन्छ ।

३.१.२ सामाजिक कारण

जातीय विखण्डताको लागि सामाजिक कारणको पहिलो भूमिका छ । जाति जातिमा खानपान रहनसहन उठबस अलग अलग हुन्छ । साथैमा बसेर गर्दा उचनिच पवित्र अपवित्र अज्ञानताको धर्मको जालोले समाजलाई सदैव रोमलिरहनु जातीय असमानताको प्रमुख कारण हो ।

३.१.३ धार्मिक कारण

धार्मिक कारणले पनि जातीय विषमतालाई प्रभावमा पारेको छ । वर्ण व्यवस्थाको नियमको पालना ठूलो जात, समूहका व्यक्तिले मात्र गर्न पाउने अरू सुडल काष्ठका (दलित अछुत) जातिले गर्न नपाउने व्यवस्थाका कारण जातीय विषमतामा ठूलो उत्पीडन थपिएको छ । धार्मिक आधारका कारणले केही जातिलाई छुत भनी धार्मिक कार्यमा मठ मन्दिरमा भाग लिन नदिने त्यसले पनि जातीय असमानता ल्याएको छ ।

यस्तै कारणहरूमध्ये मनौवैज्ञानिक कारण, भौगोलिक कारण, ऐतिहासिक कारण, सहरी कारणहरू आदि विषमताका कारक हुन् । हाम्रो समाजमा प्राचीनकालबाट चलिआएको प्रत्येक जातिले आफ्नो उपजाति बनाइएको छ । त्यसमा असमानताको विम्ब छरिएको छ । यस्तैबाट असमानताको भावना जागृत भई जातीयता विभाजनले उत्पीडन थपिदिएको छ । जाति विशेषताको यदि हामीले गहिरिएर अध्ययन गर्छौं भने विषमताको कारण नै जातीय व्यवस्था हो ।

३.१.४ जातीय विषमताको दुष्प्रभाव

जातीय विषमताका धेरै दुस्परिणाम छन् । यसले समाजको विकासको गतिलाई अवरुद्ध गरिएको छ । आपसमा कलह, वैमनस्य सृजना गर्दछ । उच्च र निचको भावनाले ग्रस्त भएको समाजलाई एकरूपतामा कहिलै पनि ल्याउन दिदैन । एकरूपतामा नपुग्नको परिणाम समाजलाई विपरित सोचको कार्य गर्न प्रोत्साहन दिने गर्दछ । जातीय विषमताका कारण एउटै जाती वर्ग समाजका व्यक्तिहरूमा तनावपूर्ण वातावरण सृजना गरी विघटनतिर ढकेलिदिन्छ । कानुनको हिसाबले सबै समान छन् तापनि हाम्रो समाजमा जातीय विषमताको व्यापकता छ । यसबाट छुटकरा पाउन धेरै गाह्रो छ । यसका कारणबाट पार्ने जस्तै: सामाजिक एकतामा बाधक, विकासमा बाधक, जातीयताको नाउमा बुद्धि, नैतिक मूल्य र मान्यतामा ह्रास, गलत काममा प्रोत्साहन, जातीय समस्याको निराकरण नहुनु, निराकरणको साटो उल्टो उल्फनमा ल्याउनु, एक जातिले अर्को जातिलाई तनावमा ल्याउनु यी सब जातीय विषमताका दुष्प्रभाव हुन् ।

३.१.५ विषमताको हालको अवस्था

स्थितिलाई केलाउँदा वर्तमान समयमा जातीय व्यवस्थामा अनेक परिवर्तन आएका छन् । पहिले जातिको नियम तोड्नेलाई दण्ड दिइन्थ्यो । आज त्यो कुरामा परिवर्तन आएको छ । औद्योगिकीकरण, सहरीकरण, संचार एवं यातायातका सुविधा, शैक्षिक कारण, चेतनाको विकास अन्तर्राष्ट्रिय आवागमनमा बृद्धि

यावत कुराले जाति प्रथाको स्थितिमा परिवर्तन आएको छ। कुनै पनि जातिले आफूलाई श्रेष्ठ मान्दैन, कुनै निम्न जातिको मानिस कुशल र योग्य छ भने समाजमा उसलाई सम्मानित दृष्टिले हेरिन्छ। सामाजिक विचारधारामा परिवर्तन आएको कारणबाट खानपिन बसउठसम्बन्धी प्रतिबन्धमा परिवर्तन आएको छ। पहिले छोइछिटो अलग अलग भात भान्साको कुरो हुन्थ्यो। अहिले होटल, रेष्टुरा सबैका लागि समान छन्। उहिले जातीय विवाह अनिवार्य थियो। अहिले जुनसकै जातिमा विवाह गर्न सकिन्छ। अन्तर्जातीय विवाहको लागि कानूनी मान्यता प्राप्त छ। प्रोत्साहनको लागि नगद उपहार दिइन्छ। जन्मको आधारमा कसैलाई सानो ठूलो भन्न मिल्दैन। व्यक्तिलाई सम्मान उसको शिक्षा योग्यता एवं आर्थिक उन्नतिको आधारमा गरिन्छ। संविधानले सबै धर्म सम्प्रदायलाई समान रूपमा लिइएको छ। धर्म र जातिको आधारमा सबै समान छन्। तलमाथि कोही छैनन्।

यति हुँदा पनि जातीय विभाजनका धार्मिक विश्वासका कारण, कर्मको पुण्य प्राप्तिमा अथाहा अस्थिका कारण व्यक्तिले कुनै न कुनै रूपबाट जातिको पुरानो नियमको पालना गर्दैछन्। त्यसैले पनि जातीय विषमता बनिरहेको छ। अबै हेर्नेहो भने ग्रामीण क्षेत्रमा ठूलो जातिले सानो जातिलाई दबाउने समग्रमा छँदैछ। मध्यम जाति र न्यून जातिमा पनि आफ्नो राजनितिक र सामाजिक प्रतिष्ठामाथि उठाउन मथेल्लो जातीसँग सङ्घर्षरत छन्। भनिन्छ, जातीय असमानतामा केही परिवर्तन आयो तर विषमता र उत्पीडन समाप्त भएको छैन।

३.१.६ लैङ्गिक विषमता

लैङ्गिक विषमता समाजको एउटा संवेदनशील अवस्था हो। समाजको कलङ्क पनि हो। यसको अध्ययन मूल्याङ्कन सामाजिक आर्थिक राजनैतिक आधारमा गर्नुपर्दछ। कुनै पनि देशको राजनैतिक आर्थिक सामाजिक निर्माण र परिवर्तन त्यस ठाउँको समाजले पार्दछ। विषमता एक सामाजिक तथ्य हो। परस्पर एक सामाजिक मान्यता, रीतिरिवाज, धर्म विषमताको जन्म हो। जाति जन्म व्यवसाय र सम्पत्तिका आधारमा कसैलाई भेदभाव गरिन्छ, भने त्यो विषमता हो। वास्तविक विषमतासँग हाम्रो अभिप्राय के हो भने स्त्रीपुरुषलाई लिङ्गको आधारमा जुन भेदभाव गरिन्छ, भने त्यो नै लैङ्गिक विषमता हो।

हाम्रो समाज दुई लिङ्गको योगबाट बनेको छ। दुईटै समान दृष्टिकोणबाट समाजमा उत्पत्ति भएका हुन्। महिला पुरुष एक रथका दुई पाङ्गा हुन्, एक अर्काको अभावमा रथ चल्न सक्दैन। त्यस्तै स्त्री पुरुषविना सामाजिक सृष्टिको कल्पना पनि गर्न सकिँदैन। कालान्तरमा आएर सुस्त सुस्त पुरुषले स्त्रीमाथि आफ्नो आधिपत्य कायम गरी स्त्रीलाई दोस्रो दर्जाको मान्छेमा हेर्न थाले र पुरुषलाई माथिल्लो दर्जाको रूपमा हेर्न थाल्यो। त्यहीबाट नै लैङ्गिक विषमताको थालनी भयो। अनि विषमताले उच्च दर्जा पायो।

विभिन्न समयमा पुरुषको लागि नारी कहिले त अर्धाङ्गिनी, कहिले धर्मपत्नी, कहिले त सहयोगी, कहिले त भोग्या कहिले त विलासी र वासनी हुन पुगिन्। समाज पुरुषप्रधान भइसकेपछि स्त्रीलाई बच्चा उत्पादन गर्ने मेसिन, बच्चाको स्याहार सुसार गर्ने सुसारेको रूपमा चित्रण गरिनुका साथै महिलालाई सम्पत्तिको रूपमा पनि हेर्न थालियो। जस्तै: मेरो ५ विगाह जग्गा छ, २ वटा दुध खाने भैंसी छन्, एक हल गोरु छन्,

तीन वटी श्रीमती छन् एउटी रामपुरको घर सम्हाली बसेकी छ, दुई वटी मसँग लक्ष्मणपुरको गाउँको घरमा बस्दछिन् । एउटी अलि मुखाले भई र चित्त बुझेन र मारपिट गरी खेदिदिएँ । पछि पोइल गई १ लाख रूपैयाँ जारी बुझें । यस रूपबाट नारीलाई हेर्ने र साधनको रूपमा प्रयोग गर्ने गरियो । यस्तै असमान लैङ्गिक भिन्नता नै विषमताका मुख्य आधारको रूपमा हाम्रो सामाजिक परिवेशमा विद्यमान छ ।

लैङ्गिक विषमतामाथि अलग अलग विषयका विद्वान्हरूले विभिन्न धारणा राखेका छन् । जीवन शास्त्रीहरू स्त्रीको पुरुषभन्दा कम शक्ति हुन्छ, जैविक रूपमा, त्यसैले स्त्रीलाई पुरुषभन्दा तल राखिएको कुरा बताउँछन् भने मानवशास्त्रीहरू समाजको प्रारम्भिक स्वरूप बित्तसत्तापरक भएको हुनाले पहिलेदेखि नै स्त्री पुरुषमा श्रम विभाजन लिङ्गमाथि नै आधारित थियो । स्त्रीले घरभित्रको काम गर्दथे भने पुरुषले बाहिरको कठिन काम गर्दथे । त्यसैले पुरुषमा शक्ति बढी आएको कुरा बताउँछन् । मनोवैज्ञानिकका अनुसार पुरुषभन्दा स्त्रीहरू कमजोर हुन्छन्, त्यसैले स्त्रीलाई सानो सम्झिएको हो । समाजशास्त्रीय धारणाअनुसार लैङ्गिक विषमताको एउटा मुख्य कारण हाम्रो संस्कृति परम्परा सामाजिक व्यवस्थापन यस्तो छ कि पुरुषभन्दा स्त्रीलाई तल्लो स्तरमा राखिएको छ । लगभग सबै समाजमा संस्थागत र सामाजिक मूल्यको आधारमा स्त्रीको तुलनामा पुरुषलाई धेरै महत्त्व दिइन्छ । यसै कारणबाट समाज लैङ्गिक विषमताको उत्पत्ति भएको हो ।

लिङ्गको आधारमा स्त्रीपुरुषको बिचमा जुन अलग अलग व्यवहार गरिन्छ । त्यो नै लैङ्गिक विषमताको कारण हो । जसले गर्दा स्त्री पुरुषमा असमानताको जन्म दिन्छ । लैङ्गिक विषमताको तात्पर्य यो हो । सांस्कृतिक परम्पराका आधारमा स्त्रीभन्दा पुरुषलाई समाजका हरेक क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण रूपले अगाडि हेरिन्छ । यसैमा पनि जीवनशास्त्री के भन्छन् भने जैविक रूपमा पुरुष भन्दा स्त्रीमा कम शक्ति हुन्छ । केही पुरुषहरूको भनाइ छ कि पुरुषभन्दा स्त्रीहरू मानसिक रूपले संवेगात्मक हुन्छन् । त्यसैले लोग्ने मान्छे र स्वास्नी मान्छेमा पूर्ण समानता हुन सक्दैन । संसारका केही जनजातिलाई छाडेर सबैलाई पुरुष प्रधान समाज छ । समाज सदैव यो गराउन चाहन्छ कि पुरुषको भन्दा स्त्रीको अवस्था सधैं तल रहोस् । मानिसको भनाइ छ कि स्त्री पुरुषमा समानता भने को सामाजिक मूल्य मान्यताको विरुद्धमा हुनु हो । केही बुद्धिजीवीहरू ऊभै पनि महिलालाई समान अधिकार दिने पक्षमा देखिँदैनन् ।

३.१.७ लैङ्गिक विषमताको प्रभाव

क) बालविवाह :- महिनावारी नहुँदै छोरीको लागि राम्रो बहर खोजी कन्यादान दिँदा पुण्य कमाउने जुन सनातनिक धार्मिक आस्था बोकेको हाम्रो धार्मिक मान्यता छ । त्यसले बालविवाह गराउँदछ । बालविवाहबाट कन्याको शारीरिक विकास भएको हुँदैन, असमयमा नै बच्चा जन्माउनु र घरको कामकाजको अपरिपक्वको समयमा नै बोझ पर्नु लैङ्गिक विषमताको प्रमुख कारणको रूपमा लिन सकिन्छ ।

ख) प्रदाप्रथा :- हाम्रो तराईका महिलालाई घरदेखि बाहिर जान दिइँदैन । आफ्नै खेत खलियानमा जान हिच किचाउँछन् । पहाडी समाजका महिला पनि ससुरा, जेठाजु मान्यजन्यको अगाडि पर्न चाहँदैनन् । कपालमा मुरेटो

हाल्लु धोतीको सफ्कोले कपाल छोप्नु, कसैको अगाडि पर्दा अत्यन्त समाउनु, लैङ्गिक विषमताका परिदृश्य हुन् ।
ग) वैवाहिक असमानता :- विवाहको बारेमा पनि स्त्री पुरुषमा धेरै असमानता छ । केटाले केटी रोजेर विवाह गर्न पाउँछ भने केटीले दुलाहा रोज्न पाउने मान्यताभित्र पर्दैन, त्यसैले पनि लैङ्गिक विषमतालाई प्रोत्साहन दिन पुगेको छ ।

घ) अधीनता:- अहिले पनि महिलालाई पुरुषको अधीनमा रहनुपर्दछ । आफूले स्वतः निर्णय गर्न पाउँदैनन् । पुरुषले आफुखुसी निर्णय गर्न पाउँछन् ।

ङ) आर्थिक कारण :- हाम्रो समाज पुरुषप्रधान भएको हुँदा पुरुष सदैव आर्थिक कारोबारमा क्रियाशील हुन्छन् । धनसम्पत्तिमा आफ्नो आधिपत्यता कायम गर्दछन् । यदि कही कतैबाट स्त्रीले पैसा आर्जन गर्दा त्यो पैसामा पनि पुरुषले आफ्नो नियन्त्रणमा राख्दछन् ।

यस्ता धेरै कारण छन्, जसले लैङ्गिक विषमताको पोषक भएर असमानताको जगलाई अझ्याई राखेको छ । आज पनि महिलाहरूको पहिचान एक स्वतन्त्र आत्मनिर्भर व्यक्ति नभएर कसैको आमा कसैको बहिनी कसैको पत्नीको रूपमा हेरिन्छ । महिला कुनै पनि काममा सहभागी हुनुभनेको पुरुषबाट निर्देशित हुनु हो । सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजनैतिक क्षेत्रमा पनि पुरुषको मान्यता सर्वोपरी हुन्छ । यी सबै यथार्थ कुरा लैङ्गिक विषमताका कारक हुन् ।

३.१.८ वर्तमान अवस्थामा स्त्रीहरूको स्थिति:-

महिलाहरूको स्थिति सुधारको लागि समाज सुधारकहरूले निकै प्रयास गरिराखेका छन् । आज स्त्रीहरूका लागि पुरुषको समान सामाजिक जीवन जिउनको लागि, सामाजिक संघसंस्था, महिला सङ्गठन, सामाजिक कार्यकर्ता, राजनीतिज्ञहरूले दाइजो, बलात्कार, यौनशोषण तथा महिला हिंसा निर्मूल एवं न्यूनीकरण गर्न लागिपर्नुको साथै महिलाहरूमा सचेतनामूलक र सशक्तीकरण कार्य गर्नका लागि लागिपरेका छन् ।

वर्तमान समयमा सरकारले बालविवाह, सम्बन्ध बिच्छेद, पुरुषहरूले एकभन्दा अरु विवाह गर्न नपाउनु जस्ता कानुनी दण्ड सजाय जस्ता प्रावधान राखिएका छन् । समाजमा जुनसुकै समूह समिति गठन गर्दा २०% अनिवार्य महिलाहरूलाई सहभागिता गराउने कानुनी बाध्यता छ । राजनीतिमा सबै दलले महिला उम्मेदवारको सहभागिता ३३% अनिवार्य उम्मेदवारी गराउने संवैधानिक व्यवस्था छ । नगरपालिका, गाउँपालिकाको निर्वाचन गराउँदा मेयर उपमेयर, अध्यक्ष उपाध्यक्षमा एकअर्कोमा विपरीत लिंगको उम्मेदवार दलबाट दिन लगाउने अनिवार्य बनाइएको छ । ज्याला मजदुरी गराउँदा पुरुष सरहको ज्याला पाउने व्यवस्था गरिएको छ । जग्गा खरिदमा रजिष्ट्रेसन दस्तुर स्त्रीको लागि २५% राज्यले छुट गरेको छ । सम्पत्तिसम्बन्धी हकमा आमा, स्वास्नी, छोरीबहिनीहरूलाई पनि परिवारका पुरुष सरहको भागबन्डा मुलुकी ऐन अंशबन्डाको महलमा व्यवस्था गरिएको छ ।

महिलाहरूको हकअधिकार उनीहरूमाथि गरिने थिचोमिचोबाट जोगाउन महिला सशक्तीकरणतिर लैजान राष्ट्रिय महिला आयोगको व्यवस्था २०७२ को संविधानले गरेको छ । स्त्रीहरूलाई समानता र उनको

विकासको लागि विश्वका धेरैजसो देशमा विश्व महिला दिवसको आयोजना गरिन्छ। यो दिवस हाम्रो देशमा पनि मनाइन्छ।

४. उपसंहार

सबैतिर अध्ययन गर्दा प्राचीन कालदेखि समाजलाई व्यवस्थापन गर्न धर्म र उचित कर्मको आधारमा एक न्यायोचित आर्थिक, राजनैतिक, सामावेशी समाजको व्यवस्था हाम्रो वेदव्यास ऋषिमहर्षि जस्ता महान विद्वान्बाट मनुष्य समाजको उत्कृष्ट सामाजिक व्यवस्थापन सुचारु गराउन उपयुक्त धर्मग्रन्थ हामीमाभएको पाउँछौं। आधुनिक भारतमा विद्वान् प्रोफेसरले समाजशास्त्रको उद्भवका विषयमा र समाजमा सामाजिक जीवनका विभिन्न पक्ष सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक धार्मिक विषयमा अध्ययन गर्नुको साथै भारतका विभिन्न विश्वविद्यालयहरूमा यस विषयलाई पृथक विषयको रूपमा अध्ययन अध्यापन गर्न लगाएका छन्। अहिले २१औं शताब्दीका सन्दर्भमा, विभिन्न प्रयासको बावजुद पनि अपेक्षित स्थान महिलाहरूलाई मिलेको छैन। लैङ्गिक असमानता हाम्रो समाजमा पनि विद्यमान छ। यसको ज्वलन्त उदाहरण गर्भमा नै लिङ्ग जाँच गरिनु, भ्रूण यदि स्त्रीलिङ्ग भएमा गर्भपतन गराइनु। यो सामाजिक र कानुनी रूपले जघन्य अपराध हो तर पनि हाम्रो समाजमा यो प्रचलनले प्रश्रय पाएको छ। महिलाहरूलाई बलात्कार गरी मारेर वनजङ्गल, खोला किनारमा फालेको कुरा हाम्रो पत्रपत्रिकाको समाचार मा दिनप्रतिदिन आउने गर्दछन्।

हाम्रो समाजमा स्त्रीहरूको आर्थिक परतन्त्रता तथा धार्मिक अन्धविश्वास नै लैङ्गिक विषमताको प्रमुख कारण हो। जब महिलाहरूमा आत्मनिर्भरता बढ्ला शिक्षाको प्रभावले तार्किक विचारको वृद्धि होला तब स्त्रीपुरुषको असमानता स्वयम् हटेर जानेछ।

सन्दर्भ सूची

खत्री, प्रेम (२०४८). *नेपालको सामाजिक एतिहास र धार्मिक धार्मिक मतहरू*, काठमाडौं : एम.के.

पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स।

पाण्डेय, राजवली (१९८८), *हिन्दू धर्मकोश*, लखनउ : उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान।

प्रपन्नाचार्य, स्वामी (२०५०). *वेदमा के छ?* काठमाडौं : साभाप्रकाशन।

बराल, बासु (२०५०). *हिन्दू सामाजिक सङ्गठनको प्रारूप*, काठमाडौं : साभाप्रकाशन।

शर्मा, जनकलाल (२०४९). *हाम्रो समाज एक अध्ययन*, काठमाडौं : साभाप्रकाशन।

श्रेष्ठ, केशवकुमार र बलराम आचार्य, (२०६८). *सामाजिक संस्था र प्रक्रियाको विश्लेषण*, काठमाडौं :

नेसनल बुक सेन्टर।

सक्सौना, उदयवीर र शरद भट्टनागर (सन् २०१०), *समाशास्त्र*, आगरा : रंगना प्रकाशन मन्दिर।

The Value of Sub-conscious Mind

Ganesh Pardhe

Lecturer: Department of English

Email: pardheganesh123@gmail.com

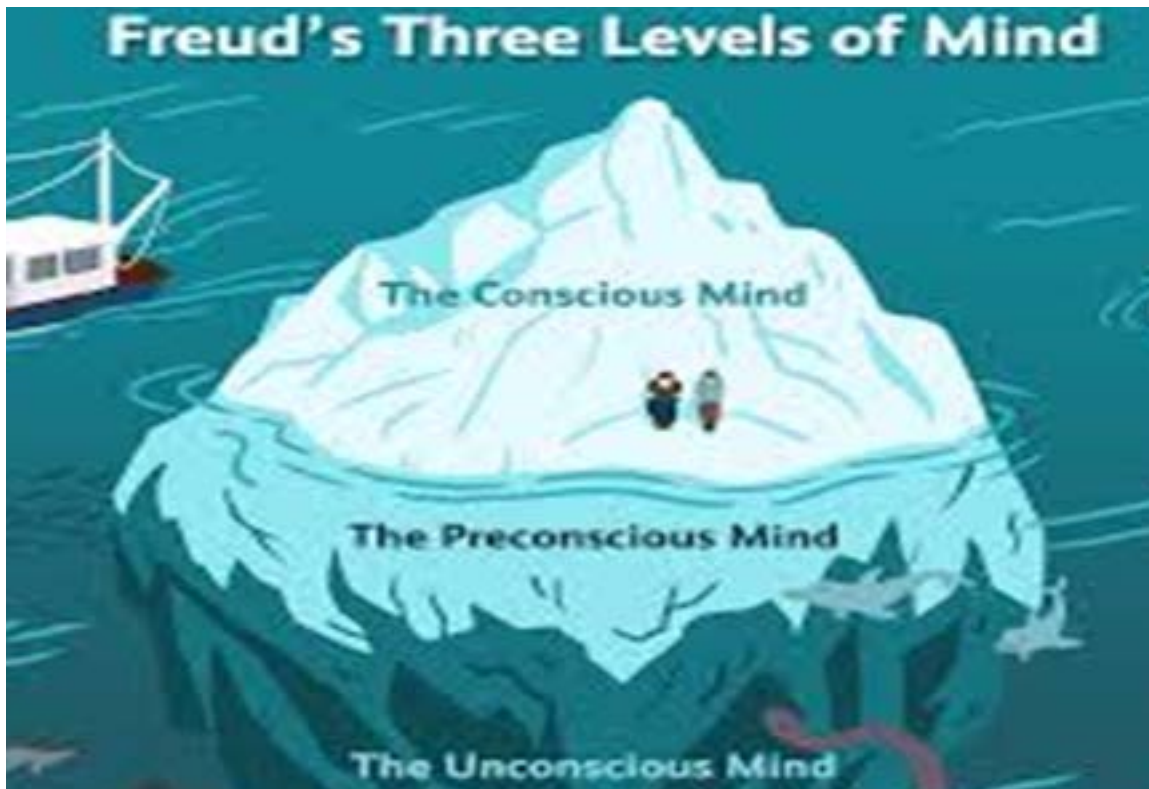
(Abstract: The main purpose of writing this article 'The Value of Sub-conscious Mind' is related about the motivational study in our life. One should be quite strong enough in one's goal in life. The reader can achieve some ideas on how our sub-conscious mind functions. The sub-conscious mind is quite free and destructive as well if we don't use it properly. So, we should be quite careful to give positive information in our sub-conscious mind. We should be benefited from the proper use of the sub-conscious mind because it is a great resource for our life. Even we should control it if it is misguiding, our conscious mind controls and guides it properly.)

Keywords: Crucial, Life-force, invention, inertia, devastated, gravitational force, campaign, quest, conquer, onboard.

1. Introduction:

When we read literature or even the pure science, we are quite unknown about the human psychology but it is quite valuable when we try to know something about it. According to the Oxford Dictionary, the sub-conscious mind is that mind which is connected with the feelings that influence our behavior even though we are not aware of them. When we read about the stages of mind: conscious mind, sub-conscious mind and unconscious mind, we go on reading about the famous author of the 20th century, he is Sigmund Freud. Sigmund Freud is known as the father of human psychology. Freud distinguishes himself as an intellectual giant. He pioneered the new techniques for understanding the human behavior and his efforts resulted as the most comprehensive theory of personality and psychotherapy ever developed. Freud, one of the most famous intellectual person was born on the 6th May, 1856 at Freudberg in the family of Jews in Czechoslovakia but he was migrated to Vienna and spent his remaining life there. Freud's theory of psycho analysis is quite essential in the present time, especially in the field of Arts, Literature and Social Science as well as in the field of Medical Science. As I have already mentioned that Freud is known as the father of psycho analysis, he regularly modified his theory over a period of nearly half a century. According to him, the human mind is like an iceberg.

Freud has described his construction of Id, ego and super-ego. The Id is the most primitive part of our personality. It operates according to the pleasure principle and it simply finds out the immediate gratification. Freud believed that every human has a life and death instinct.

The life instinct is known as eros while the death instinct is known as thanatos. Both are the integral parts of Id. The ego is quite different than Id as it is quite objective. It functions according to the reality principle and deals with the demands of the environment. The super ego on the other hand represents the values and standards of an individual's personality.

2. Methodology

This research article 'The value of Sub-conscious Mind' is written through the collection of different books and ideas from the collage library. Various books including Oxford dictionary, Glossary of Literary Terms, Rhonda Byrne's 'The Secret, The Power', Lois Tyson's 'Critical Theory Today', Sigmund Freud's 'A General Introduction To Psycho Analysis' and so on. The research article is related on the foundation of library study method. It is a quite qualitative method of study. The facts have been derived from the various books and they are properly analyzed.

3. Developing the ideas:

As I have chosen the title about 'The value of subconscious mind', people in general

don't know that our sub-conscious mind is the great resource of our desire. Whatever we wish, it fulfills. If I want to become a great poet, I will become a great poet, if I imagine and do the hard labor. To become a great poet, one should make a program in one's mind. What we program in our mind, we will get the result of our programming. Our programming is related with our imagination. If we don't imagine about anything, we can't achieve anything. Our programming in our mind or imagination is quite crucial for our achievement. Man imagined "How the birds are flying in the sky?" He wished to fly in the sky. He imagined time and again about flying in the sky because of which the idea of the invention of airplane came into the mind of two American brothers Orvil and Wilver Wrights, even though they were just working in the cycle store.

The modern famous English novelist, H.G. Wells has written, two famous novels: 'Kipps (1905) and 'The history of Mr. Polly (1910)' Thornley and Roberts 'An Outline of English Literature (P.145) 1994. These both deal with men working in the shops who find that the things they thought would change their lives (Money in the first case, running away in the second), do not bring them what they hoped for but at the end of the novels, they know better what they needed to be happy. In the same way, another famous book by HG Wells is "The First Man On The Moon" (1901) ' Thornley and Roberts 'An Outline of English Literature (P.146) 1994 which shows men flying into the moon about 68 years before this actually happened (1969).

Christopher Columbus liked finding out the new land India but instead of it, he found out the new island America which was quite dangerous and adventurous, even the crew onboard his ship would like to kill him if he couldn't find the new land within few days. Sir Issac Newton, an English scientist saw the apple falling from a tree and because of his curiosity about falling down the apple and his imagination why it did not go up rather than falling down? Thinking for a long time came to his goal that the earth has the power to attract anything towards her centre. In this way, he invented the principle of motion, inertia, gravity and even the gravitational force. Our late king Prithivi Narayan Shah, while returning from Makwanpur to Gorkha, came on the top of the Chandragiri Hill he liked the beautiful Kathmandu Valley, and wished to conquer and rule over the beautiful valley. To fulfill his goal, he started his campaign to conquer the surrounding states like Nuwakot, Makwanpur etc. and even the Sen Kingdoms of the east. Whatever he wished and dreamed was fulfilled slowly and gradually. The goddess Manakamana had told him that the place where he put his feet would be his own kingdom. The same path followed by his son Bahadur

Shah and was able to enlarge our country's area towards Satlaj in the west to the Tista river in the east. The same Gorkha Kingdom became hundred times bigger after conquering Nepal Valley. It was named Nepal after Gorkha. Nepal became a big country. Even the word 'Gorkha' had become global slowly and gradually, especially after the World War II.

4. Developing the content:

When we talk about the 'Value of Sub-conscious Mind' our sub-conscious mind controls all the vital process of our body and knows the answer to all the problems. Whatever we think, it gives the same type of result. If we think positive, it follows in the same way and gives the good result. It does not distinguish what is good and what is evil. As we think so it happens, as the famous English, playwright and poet William Shakespeare said, "Nothing is good and nothing is bad, our thinking makes it so." 'Quotes from Shakespeare'

According to the famous writer, Dr. Joseph Murphy, the infinite intelligence within our sub-conscious mind can reveal to us everything we need to know at every moment of time and point of space provided that we are open minded and receptive. Whatever we impress on our sub-conscious mind is expressed on the screen of space and thoughts entertained in our conscious mind. So, we should change our thoughts and we will change our destiny. We should be quite careful before we speak. So, there is a saying that one should speak after one thinks it well or it is also called, 'Think before you leap.' So, we should never say the pessimistic things like, "I will lose my job" "I cannot afford the money", "I will not be success." etc instead of it we should always say "I can win", 'I will be successful', 'I am quite strong enough', 'I am an intelligent person etc. Dr Murphy's 'The Power of Your Sub-conscious mind'(1963). If we keep on thinking positive in our conscious mind, it is quite busy with the best expectation then our sub-conscious mind will faithfully reproduce our habitual thinking. So, one should personally say that one can do all things through the power of one's sub-conscious mind. Our sub-conscious mind has all the solutions of any problem. George Barnard Shaw, the most famous Irish dramatist has developed his theory of 'life-force' which means the power that drives people to value the life as a great gift and fight for a better world and that leads women in particular, to want to have children so that the human life can be continued. The Pygmalion study method also can be connected with the value of sub-conscious mind. In the Pygmalion play the hero Professor Henry Higgins has the great will power in his teaching. He has the strong determination that even a layman can be the great intellectual person. In the play 'Pygmalion' (1912) a flower selling girl Eliza becomes like a royal family member. She becomes quite attractive in her fashion and polite

in her speech. This is due to the strong determination of a Professor Henry Higgins. If a teacher has the strong will power and determination in his teaching it is quite fruitful for the sake of any student's life. Shaw's theory the 'life force' is quite properly used in his other plays including 'The Saint Joan'(1924).

As we are talking about 'The Value of our Sub-conscious mind', there are many relevant statements cited by the famous scholars. "Imagination is the beginning of creation, you imagine what you desire, you will what you imagine and at last you create what you will'.

- GB Shaw

(Rhonda byrnes 'Secret the power')

By reading the above statements by G.B. Shaw what we can say is that if we imagine about anything and we go on to achieve it, we can easily achieve it. Because our sub-conscious mind gives us what we give it (think about). We also imagine what we desire/like to achieve. These all things depend upon the power of our sub-conscious mind. In the same way another famous scholar Navil Godard said, " Through your ability to think and feel, you have dominion over all creation".

- (Rhonda byrnes 'Secret the power')

All our creation depends within us if we think and tell quite heartily. We can create anything whatever we want to create. But if we have much doubt in our imagination and feeling, it affects our creation and we can't become success in anything that we imagine doubtfully.

As Shakespeare said, "Our doubts are our traitors and make us lose that we often might win". According to Einstein, our imagination is more valuable than knowledge.

Knowledge is limited but the imagination encircles the world. According to Christ, if we believe in ourselves everything is possible for us. "It is not how much we give but how much love we put in giving."

-Mother Teresa (N.P winner) (Rhonda Byrne's 'Secret the power')

5. Comparing and contrasting techniques:

As we are talking about our title, "The Value of Sub-conscious Mind, ' we should be quite careful about how the sub-conscious mind functions. If we have the positive imagination, we achieve the positive results. Such as: if one likes to be a good political leader, one will become a good political leader one day. As a poor boy Abraham Lincoln became a famous political leader. Lal Bahadur Shastri, a poor boy who was unable to pay the boat fee, he used to swim in the big Ganga river to cross over to get his study and he became a worldly recognized personality 'Man of Peace'. As we see that people are fighting

for the sake of political power they imagine to climb the top of their imagination but fortunately or unfortunately they become even unsuccessful because of their selfishness. But if we see the life of Gautam Buddha, he did not care about the political power which was easily possible for him but he struggled for the sake of the spiritual power. His aim was how to find the peace? Why do people suffer? Why do they die? At last he was enlightened to Buddha, he left his kingdom, family love, on the quest for truth. He had imagined about the truth so he could fulfill it. A young French lady, Joan of Arc had imagined that France shouldn't be colonized. It should be free in its language, religion, culture and even in the political system. She fought against the English rulers and even the French rulers and even with the Bishops. She was quite brave, strong and an honest young lady. But unfortunately, due to the selfishness of the then Medieval society, she was burnt alive in France (G.B. Shaw's Saint Joan 1924). Any way she is remembered till now. Even Jhamak Ghimire the weak long Nepalese girl who was not given chance to read and write did the great struggle and she had the great confidence to write. And her powerful imagination became a model picture in the Nepalese literature. (Jivan Kanda Ki Phool), though she did not study about the value of sub-conscious mind. The famous Greek philosopher and an author Isocratus did not lose his confidence to speak the truth. He did not lose his confidence to speak due to which he has become the pioneer of truth in Greek and Western literature. He had the strong imagination about the truth and the ideal state.

As we are discussing our sub-conscious mind doesn't know what is good and what is bad. It is like a car wherever a driver takes, it goes according to the driver's will or it also can be compared with a free horse. The horse also needs to be controlled over, otherwise it may be destructive. So, our sub-conscious mind is like a horse or a car for which the driver or the rider is needed to control. So, for the sub-conscious mind, our conscious mind is the controller. It has to control from the misguiding. The conscious mind should give the direction to the sub-conscious mind so that it works like our friend and it is quite valuable for us.

Though the concept of human psychology is developed in the 20th century by Frued but people knowingly or unknowing have been using it often thousands of years. Even Adolf Hitlor of Germany might have used the sub-conscious mind and he became cruel and successful to kill the millions of people in the gas chambers. The World War II was caused due to him. It caused the huge damage and even two Japanese cities: Hiroshima and Nagashaki were badly devastated. The huge amount of money and

uncountable innocent human faces were burnt alive in no minutes. It was also the power of sub-conscious mind but was not properly guided or controlled.

While talking about the topic 'The value of Sub-conscious Mind' we have some ideas about the structure and functions of human brain. We are quite different than any other animals due to the use of our mind. We have the feelings, emotions, sympathy, empathy, reasons etc. since we are using the various ideas from our mind as well as from our heart, we have the conscience due to which we think a lot and we imagine. We make the various plans and set goals in our mind as a result we go ahead to function. We read the different books, observe the various incidents. At first we think for 'I' after that we should think for our family, society, nations as well as for the whole universe. Since a man lives in the society, he knows the value of social life and even the social works. To develop oneself one has to do a lot of struggle. For instance lord Gautam Buddha thought a lot through his meditation for the sake of human kind that how people were suffering? Why do people die? Mahatma Gandhi fought for the sake of Indian peoples freedom from the British colonization. Martin Luther king Jr. fought for the American non-whites' access and right in USA. Isocrates fought for truth in Greek and even for the whole globe. William Shakespeare wrote many poems and plays for the interest of the English and the European literature as well as for the global readers and audience. Charles Darwin studied a lot about the origin of people and the other species. American astronaut Neil Armstrong went to the moon at the first time to show the human development in the world, Leonardo Da Vinci created the arts for the sake of humanity so did Michael Angelo.

Lord Krishna played the very crucial role in the Mahabharata to create the religiosity because if Kauravas won the battle, there might be the great destruction of humanity. The people might be suffering a lot due to the injustice of Kauravas. The Kauravas used their sub-conscious mind in their own way and the Pandavas also used their sub-conscious in their own way. People in the side of Kauravas were not weak but they could not guide their sub-conscious mind properly. The sub-conscious mind might have been quite free like a bull or horse which was quite dangerous. On the other side, Pandavas used their sub-conscious mind very carefully. They might have controlled their sub-conscious according to the consciousness. They used their super ego (family background, morality, social rules, spirituality, sympathy and empathy etc)

-Mahabharata

6. Conclusion :

When we read about literature, science, and even the social sciences, many of us are quite unknown about the value of sub-conscious mind. The sub-conscious mind is that mind which is connected with the feelings which influence our behaviors. Sigmund Frued was the pioneer of human psychology. He is the famous intellectual personality and was born on the 6th May, 1856 at Fred Berg in Chekoslovika. According to Frued the human mind is like an iceberg.

It is mostly hidden in the unconscious. The conscious level of human mind is similar to the tip of the iceberg which can be seen but the unconscious mind is quite unseen and hidden. On the other hand the conscious mind is within our awareness. The preconscious mind consists of that which is not in immediate awareness but it is easily possible.

Our Sub-conscious mind controls all the vital process of our body and knows the answer to all the problems. Whatever we think, it gives the same types of result. If we think about goodness it gives the good result and if we think about the evil thing, it gives the bad result. That is why our sub-conscious mind is the great resource for our life and knowledge. We always should have the positive feelings and emotions. As it is told nothing is good or nothing is bad but our thinking makes it so. The sub-conscious mind does not know properly what is good and what is evil. It is just like a car wherever a driver takes, it goes according to the will of the driver. The sub-conscious mind also can be compared with a free horse. The horse also needs to be controlled and guided by its master, otherwise it is quite destructive. So, for the sub-conscious mind the conscious mind is the master to control it.

References

- Abrams, M.H. (1989). *A Glossary of Literary Terms*, Bangalore : Orient Longman Pvt.Ltd .
- Thorney and Roberts (1994). *An Outline of English Literature*, Hyderabad: Orient Longman Pvt. Ltd.
- Dr. Morphy, Jesoph (1963). *The power of Sub-conscious Mind*, Dover Pvt.Ltd .
- Hornby, (2015). *Advance Learns Dictionary*, Landon : Oxford University Press.
- Frued, Sigmund (1918). *A General Introduction Psychoanalysis*, Liveright Pvt.Ltd .
- Byrne, Rhonda (2006). *The Secret The Power*, Atria books Pvt.Ltd.
- Tyson, Lois (2006). *Critical Theory Today*, Rotledge Pvt.Ltd.
- Shaw, G.B (1912). *Pygmalion*, Orient Longman .
- Shaw G.B. (1924). *The Saint Joan*, Orient Longman .

Interdisciplinary Courses: Today's need in Academic Ocean

Hemanta Kandel

Asst. Lecturer: Department of English

Abstract: Today, interdisciplinary is a hot topic. It is widely used in educational content. It assumes that knowledge from diverse discipline is more effective for long-term achievement. Interdisciplinary thought manipulates novice and energetic ideas for the betterment of social, political, economic, religious, geographic as well as academic areas. Who dive into the various waves of learning may encounter each hardship in faithful manner. One who enjoys peripheral learning slips all along the paths of learning communities. Interdisciplinary courses help every learner to boost- up the learning capacity by grasping globally required area. This area pin-pointed the crucial contents which interlinked with contemporary generation. It helps to raise greater motivation in students to solve educational complications and always seeks betterment in them. Multi or versatile is the basic theme of this course. After having being knowledgeable of different fields, it aims; the learners should execute the activities as accordingly needed in everyday conduction. It is not only decisive for learners but equally significant for guiders or teachers. Teachers familiar with interdisciplinary courses feel easy to deliver content as required in classroom teaching. They may not only focus on theoretical approaches rather they do practical deeds too.

Key words: Interdisciplinary, academic ocean, accumulate, paradigm, quantum, Interdisciplinarity

Introduction

The most important course of postmodern academic field is Interdisciplinary. It basically rejects the idea of learning singular subject. As we know that today's beings are globally demanded so it is necessary to accept each dimension of learning. Human becomes powerful when they are fully skilled and knowledgeable in any sorts of discipline. Here, interdisciplinary relates to more than one branch of knowledge. It draws knowledge from several other fields like sociology, anthropology, psychology, economics etc. It is about creating something by thinking across boundaries. This generation is in such moment or time where there are fast changes in the societies. They need to play each type of roles to address the human feelings. Any one of us must be aware of above mentioned areas even should generate new ideas to perform multi-task in a same time. Many psychologists, educationists, academicians contributed a lot in different matter of content but today's need is to accumulate all subject matters in a single frame to make ease for the conduction of everyday activities.

Collecting all type of information by sighting a book is today's need. Most possibly, this type of courses may provide access opportunity to motivate learners for searching better ideas of solving education related problems. Similarly, it empowers them to interact and energize them to learning through practical basis. In such situation teacher must use multi-pedagogical ways to let learners broaden their mind. Every topic/ issue is a novel field which lies enormous mountain of knowledge. Interdisciplinary courses trigger the readers mind, teachers and students both. It emphasizes on more hard work in comparison to students to teachers as well as might play a role in the defense of academic freedom.

Interdisciplinarity or interdisciplinary courses involves the combining of two or more academic disciplines into one activity (e.g., a research project). It draws knowledge from several other fields like sociology, anthropology, psychology, economics etc. It is about creating something by thinking across boundaries. It is related to an interdisciplinary or an interdisciplinary field, which is an organizational unit that crosses traditional boundaries between academic disciplines or schools of thought, as new needs and professions emerge. Large engineering teams are usually interdisciplinary, as a power station or mobile phone or other project requires the melding of several specialties. However, the term "interdisciplinary" is sometimes confined to academic settings. (<https://en.wikipedia.org/wiki/Interdisciplinarity#>)

The term interdisciplinary is applied within education and training pedagogies to describe studies that use methods and insights of several established disciplines or traditional fields of study. Interdisciplinary involves researchers, students, and teachers in the goals of connecting and integrating several academic schools of thought, professions, or technologies—along with their specific perspectives—in the pursuit of a common task. The epidemiology of HIV/AIDS or global warming requires understanding of diverse disciplines to solve complex problems. Interdisciplinary may be applied where the subject is felt to have been neglected or even misrepresented in the traditional disciplinary structure of research institutions, for example, women's studies or ethnic area studies. Interdisciplinary can likewise be applied to complex subjects that can only be understood by combining the perspectives of two or more fields.

Interdisciplinary is most often used in educational circles when researchers from two or more disciplines pool their approaches and modify them so that they are better suited to the problem at hand, including the case of the team-taught course where students are required to understand a given subject in terms of multiple traditional disciplines. For example, the subject of land use may appear differently when examined by different

disciplines, for instance ,biology, chemistry, economics, geography, and politics.

Statement of the problem:

These courses allow the student to learn by making connections between ideas and concepts across different discipline. It is a new area in which every learners stock their mind to generate some more content based knowledge on different headings. Interdisciplinarity suggests establishing connections across or the hybridization of techniques, tools, or theories from, different disciplines in order to advance understanding beyond the scope of a single discipline. It can also suggest creating “undisciplined” spaces between disciplines, or working to transcend disciplinary boundaries altogether. Interdisciplinary approaches take on issues, problems, or creative projects that cannot be adequately addressed within a single discipline or even multi disciplines. How Nepalese students perceive it and respond it as an uncovered fact. Interdisciplinary has wider use in each corner which is the promoter of intellectual power. Collecting strength to motivate for varieties of courses wind-up the brain of every academic researchers as well as innovators. Why interdisciplinary does have scope in teaching -learning junctions is also undiscovered. This article will present some ideas of newly introduced topic and its beneficial use.

Objectives:

The objectives of the present article are as follows:

- a.To find out the educational scope of interdisciplinary courses.
- b. To suggest some pedagogical implications on the basis of findings of the article.

Research questions:

This study intends to deal with the following research questions:

- a. Do the interdisciplinary courses be beneficial for higher level students/ academicians?
- b. How do they perceive and use the term interdisciplinary in everyday class?

Significance of the study:

This study will be significant for the researchers to conduct further researches. It will be equally beneficial for the experts to collect the experiences and use in particular fields. Curriculum designer, text book writers will have such great support with it. It will be helpful in ELT classes which provides knowledge about a lot of disciplines in the same time.

Synopsis:

Students learning interdisciplinary knowledge foster the capacity of multiple disciplines as a way to deepen the learning experience. The most effective approach to

interdisciplinary study enables students to build their own interdisciplinary pathway by choosing courses which make sense to them. This is obvious that teaching or learning interdisciplinary courses is too difficult but it requires a lot of time-span and determination towards subject matter. It is problematic not because of its areas but also of learners attention and its due benefits for common people. For example, it is not too difficult to find a theme which crosses over disciplinary boundaries in literature, art and history or science and mathematics. Studying topics thematically is one way to bring ideas together resulting in more meaningful learning. This can occur by allowing students to choose their own subjects and their learning is deepened when they reflect on the connections between what they are learning in different disciplines. One of the biggest barriers to achieving true interdisciplinary study in educational environments. This can be difficult to achieve, but not impossible. Interdisciplinary teaching and learning is maximized when professionals from different disciplines work together to serve a common purpose and to help students make the connections between different disciplines or subject areas. Such interaction is in support of the constructivist paradigm which allows for new knowledge construction and a deeper understanding of ideas than disciplinary study. (<https://www.open.edu/open-learn/education/what-are-the-benefits-interdisciplinary-study>)

Although "interdisciplinary" and "Interdisciplinarity " are frequently viewed as twentieth century terms, the concept has historical backgrounds, most notably Greek philosophy. Julie Thompson Klein attests that "the roots of the concepts lie in a number of ideas that resonate through modern discourse—the ideas of a unified science, general knowledge, synthesis and the integration of knowledge", while Giles Gunn says that Greek historians and dramatists took elements from other realms of knowledge (such as medicine or philosophy) to further understand their own material. The building of Roman roads required men who understood surveying, material science, logistics and several other disciplines. Any broadminded humanist project involves interdisciplinary, and history shows a crowd of cases, as seventeenth-century Leibniz's task to create a system of universal justice, which required linguistics, economics, management, ethics, law philosophy, politics, and even sinology. Interdisciplinary programs sometimes arise from a shared conviction that the traditional disciplines are unable or unwilling to address an important problem. For example, social science disciplines such as anthropology and sociology paid little attention to the social analysis of technology throughout most of the twentieth century. As a result, many social scientists with interests in technology have joined science,

technology and society programs, which are typically staffed by scholars drawn from numerous disciplines. They may also arise from new research developments, such as nanotechnology, which cannot be addressed without combining the approaches of two or more disciplines. Examples include quantum information processing, an incorporation of quantum physics and computer science, and bioinformatics, combining molecular biology with computer science. Sustainable development as a research area deals with problems requiring analysis and synthesis across economic, social and environmental spheres; often an integration of multiple social and natural science disciplines. Interdisciplinary research is also key to the study of health sciences, for example in studying optimal solutions to diseases. Some institutions of higher education offer accredited degree programs in Interdisciplinary Studies.

At another level, interdisciplinary is seen as a remedy to the harmful effects of excessive specialization and isolation in information silos. On some views, however, interdisciplinary is entirely indebted to those who specialize in one field of study—that is, without specialists; interdisciplinarians would have no information and no leading experts to consult. Others place the focus of interdisciplinary on the need to transcend disciplines, viewing excessive specialization as problematic both epistemologically and politically. When interdisciplinary collaboration or research results in new solutions to problems, much information is given back to the various disciplines involved. Therefore, both disciplinarians and interdisciplinarians may be seen in complementary relation to one another. (<https://en.wikipedia.org/wiki/Interdisciplinarity#>).

Universities today are based on disciplinary approaches and programs, though a greater shift to interdisciplinary teamwork has taken place over the last 20 years (Evers et al. 2015; Nature 2015). This shift is apparent on websites of many innovation and integrated research institutes where interdisciplinary research is automatically a part of the research agenda. Interdisciplinary trends also surface in publication data, where more than one-third of the references in scientific papers are towards other disciplines (Ledford 2015). Despite the developments of interdisciplinary research, innovation hubs and interdisciplinary teamwork, the spin-off from interdisciplinary ways of working trickle down very slowly in academic education. Might this be due to a lack of information on what interdisciplinary research and education specifically mean? What can we learn from interdisciplinary research, if applied to educational design? How can interdisciplinary education, in particular, be conducted in the best possible way?

Traditionally, engineering innovations, amongst other driving forces, came about in the seventeenth century in experimental craft labs. As craft guilds had to evolve due to technological innovation, becoming organizations that could answer more complicated societal problems, labs came into existence. In these labs, craftsman experimented with new ways of developing technology driven products and improvements of production techniques by means of open dialogic conversations. As several craftsmen with different expertise came together in the labs, interdisciplinary exchange came naturally into the cooperative endeavor (Sennett 2013).

Interdisciplinarity has become all the rage as scientists tackle society's biggest problems. One has to bring people with different kinds of skills and expertise together as no one has everything that is needed. Supporters of interdisciplinary research say that it has been slow to catch on, and those who do cross academic disciplines face major challenges when applying for grants, seeking promotions or submitting papers to high-impact journals. In many cases, scientists say, the trend is nothing more than a fashionable label. Specialties proliferated as individual disciplines were repeatedly subdivided. Biology was split into botany and zoology, then into evolutionary biology, molecular biology, microbiology, biochemistry, biophysics, bioengineering and more. For institutions or programs that have embraced interdisciplinarity, the transition has not always been easy. Interdisciplinary researchers have long complain. Ledford, H. (2015)

In the twenty-first century, co-creation and knowledge generation for complex problems is again in the front row of innovative development. Amongst others modern day professional networks, living labs and maker spaces replace these guilds, in which open dialogic exchange is equally necessary to generate new solutions. Interdisciplinary and trans-disciplinary are integral parts of the technological innovation cycles and they bridge the gap between research, industry and education (Ehlen 2015).

Interdisciplinary courses are important because:

- Creativity often requires interdisciplinary knowledge.
- Immigrants often make important contributions to their new field.
- Disciplinarians often commit errors which can be best detected by people familiar with two or more disciplines.
- Some worthwhile topics of research fall in the interstices among the traditional disciplines.
- Many intellectual, social, and practical problems require interdisciplinary approaches.
- Interdisciplinary knowledge and research serve to remind us of the unity-of-knowledge ideal.

- Interdisciplinary courses enjoy greater flexibility in their research.
- More so than narrow disciplinarians, interdisciplinarians often treat themselves to the intellectual equivalent of traveling in new lands.
- Interdisciplinarians may help breach communication gaps in the modern academy, thereby helping to mobilize its enormous intellectual resources in the cause of greater social rationality and justice.
- By bridging fragmented disciplines, interdisciplinarians might play a role in the defense of academic freedom.
- Students are highly motivated as they have a vested interest in pursuing topics that are interesting to them. As a result, the content is often rooted in life experiences, giving an authentic purpose for the learning and connecting it to a real world context. Consequently, the learning becomes meaningful, purposeful and deeper resulting in learning experiences that stay with the student for a lifetime.
- Students cover topics in more depth because they are considering the many and varied perspectives from which a topic can be explored.
- Critical thinking skills are used and developed as students look across disciplinary boundaries to consider other viewpoints and also begin to compare and contrast concepts across subject areas.
- Students begin to consolidate learning by synthesizing ideas from many perspectives and consider an alternative way of acquiring knowledge.
- Exploring topics across a range of subject boundaries motivates students to pursue new knowledge in different subject areas.
- Transferable skills of critical thinking, synthesis and research are developed and are applicable to future learning experiences.
- Interdisciplinary knowledge and application of different disciplines can lead to greater creativity. Worthwhile topics of research can fall in the 'spaces' between the traditional disciplines.

Interdisciplinary Schooling:

Interdisciplinary teaching is a mode, or set of methods, used to teach transversely curricular disciplines or "the bringing together of separate disciplines around common themes, issues, or problems." often Interdisciplinary instruction associated with or a component of several other instructional approaches. For example, in a review of literature on the subject published in 1994, Kathy Lake identified seven elements common to

integrated curriculum models: a combination of subjects; an emphasis on projects; the use of a wide variety of source material, not just textbooks; highlighting relationships among concepts; thematic units; flexible schedules; and flexible student grouping.

Interdisciplinary instruction entails the use and integration of methods and analytical frameworks from more than one academic discipline to examine a theme, issue, question or topic. Interdisciplinary education makes use of disciplinary approaches to examine topics, but pushes beyond by: taking insights from a variety of relevant disciplines, synthesizing their contribution to understanding, and then integrating these ideas into a more complete, and hopefully comprehensible, framework of analysis.

In dealing with multi-faceted issues such as teenage pregnancy, new drug development, genetically modified foods, and health care access, interdisciplinary perspectives are needed to adequately address the complexity of the problems and to fakesustainable policy responses. Interdisciplinary teaching is different from multi-or cross-disciplinary teaching in that it requires the integration and synthesis of different perspectives rather than a simple consideration of multiple viewpoints.

Some Definitions

Cross-disciplinary analysis – examines an issue typically germane to one discipline through the lens of another discipline (i.e., how physicists explore music, sociological perspectives on the purpose of religion).

Multi-disciplinary analysis – examines an issue from multiple perspectives, without making a concerted effort to systemically integrate disciplinary perspectives. Inter-disciplinary analysis – examines an issue from multiple perspectives, leading to a systematic effort to integrate the alternative perspectives into a unified or coherent framework of analysis. Kathy Lake-1994.

Interdisciplinary learning provides students with more authentic experiences than only one discipline; it gives opportunities to students to explain what they learn and encourages them to think about interdisciplinary concepts. Especially in the first grades of education, this is extremely beneficial (Barton and Smith, 2000; Reeves, Herrington and Oliver, 2002). There are many different types, or levels, of interdisciplinary teaching. On one end, schools might employ an interdisciplinary team approach, in which teachers of different content areas assigned to one group of students who are encouraged to correlate some of their teaching (Vars, 1991). The most common method of implementing integrated, interdisciplinary instruction is the thematic unit, in which a common theme is

studied in more than one content area (Barton & Smith, 2000). The example given above about rivers would be considered multidisciplinary or parallel design, which is defined as lessons or units developed across many disciplines with a common organizing topic (Jackson & Davis, 2000). One of the foremost scholars of interdisciplinary teaching techniques is James Beane, who advocates for curriculum integration, which is curriculum that is collaboratively designed around important issues. It has four major components: the integration of experiences, social integration, the integration of knowledge, and integration as a curriculum design. It differs from other types of interdisciplinary teaching in that it begins with a central theme that emerges from questions or social concerns students have, without regard to subject delineations (Beane, 1997).

Promotion of Interdisciplinary Skill:

Interdisciplinary teaching involves sightseeing content or solving a problem by incorporating more than one academic subject. It is a holistic approach to education and requires the close collaboration of multiple teachers to create a more integrated, enhanced learning experience for students across multiple classes.

The Science Education Resource Center at Carleton College (SERC) External link makes some excellent arguments for the implementation of interdisciplinary units in schools. By developing common goals, teachers can help students “advance critical thinking and cognitive development,” and have learning experiences that are simultaneously wider and more in-depth by prompting them to explore content using multiple intelligences.

Interdisciplinary lessons often add real-world relevance and energy to classroom lessons, but they are not as simple as choosing a topic and discussing multiple aspects of it during your lesson. Here are five ways to build interdisciplinary skills into your instruction cultivate those skills in your students:

1. Plan for collaboration.

Creating successful interdisciplinary lessons is not as simple as assigning “chunks” of content to teachers of various subjects, then having them teach those lessons independent of one another. SERC stresses that an interdisciplinary approach takes extensive planning through which educators together examine the issues that they hope to cover through lessons, gaining the knowledge needed to teach with proficiency and a wider understanding of how each subject contributes to create the interdisciplinary lesson. Remember: The idea is that, if content is being taught throughout multiple classes, it should be interwoven with

teachers referencing each other's' lessons.

2.Avoid just brushing the surface.

The University of North Carolina External link mentions two common, but less effective, ways of teaching interdisciplinary units: “Potpourri problems” lack a strong, central focus and deliver just a “sampling” from each discipline; and “polarity problems” occur when teachers feel threatened by collaboration and differing viewpoints, and instead seek to reinforce their own lessons rather than integrating them with those of other teachers. Both problems can be avoided through common planning time, a commitment to and understanding of the value of interdisciplinary instruction, and flexibility to modify pre-planned instruction according to the needs of students.

3.Plan assessments.

San Francisco State University External link encourages teachers to create rubrics that include interdisciplinary elements, which students use to evaluate their own learning and devise plans to tackle trouble areas. This process of self-evaluation still requires your involvement to ensure that students remain focused on improvement of interdisciplinary skills and continue to view the learning process holistically. Carefully planned peer review can also assist students in accessing and understanding the multiple perspectives intrinsic to interdisciplinary learning.

4.Teach by example.

SERC also asserts that teachers aren't the only ones who need to change their ways of thinking — after all, having an interdisciplinary focus in your lessons is just a means of cultivating interdisciplinary skills in your students. To best teach students how to think in interdisciplinary ways, the teacher must model how to explore a problem in an interdisciplinary way, using several disciplines to examine each piece of content presented to the class. For example: You can bring related music to when examining a poem or you can include an investigation of native plants and animals when learning about the geography of a particular region. You can also encourage interdisciplinary skills with a bottom-up approach by having students work in small groups to tackle a problem from multiple aspects.

5.Offer regular feedback.

Evaluate student work and progress regularly, giving verbal and written feedback. SERC also recommends conferencing with individual students, encouraging them to reflect on their own performance and offering students who are struggling with unfamiliar

material extra attention. Similarly, if the material is unfamiliar to you, use your colleagues for support and reference. Remember that interdisciplinary learning is a team effort!
<https://rossieronline.usc.edu/fostering-interdisciplinary-skill-sets/>

Interdisciplinary learning:

It enables teachers and learners to make connections across learning through exploring clear and relevant links across the curriculum. It supports the use and application of what has been taught and learned in new and different ways. It provides opportunities for deepening learning, for example through answering big questions, exploring an issue, solving problems or completing a final project.

Interdisciplinary thinking:

It is the ability to consider multiple disciplinary perspectives concerning the phenomenon under study, analyze the strengths and weaknesses of those perspectives, and integrate their insights to produce a new, more comprehensive understanding of the phenomenon. It helps students overcome a tendency to maintain preconceived notions. This is accomplished by recognizing the source of the pre-existing understandings they arrive with, and by introducing students to subject matter from a variety of perspectives that challenge their existing notions. Interdisciplinary instruction accomplishes this goal in two ways. First, by helping students identifying insights from a range of disciplines that contribute to an understanding of the issue under consideration. Second, by helping students develop the ability to integrate concepts and ideas from these disciplines into a broader conceptual framework of analysis.

The world is interdisciplinary:

According to The National Council for Teachers of English (NCTE 1995) "educational experiences are more authentic and of greater value to students when the curricula reflects real life, which is multi-faceted rather than being compartmentalized into neat subject-matter packages." In their view, real-world problems are complex, so no single discipline can adequately describe and resolve these issues. Therefore, they are not surprised that interdisciplinary forms of learning are prevalent and growing in abundance and stature throughout higher education (Edwards, 1996, Gaff & Ratclif, 1997, and Liein, 1996).

Methodology:

To carry out this research article descriptive method is followed. The primary source of the article is Google search and library study.

Conclusion:

The most important course of postmodern academic field is Interdisciplinary. It basically rejects the idea of learning singular subject. As we know that today's beings are globally demanded so it is necessary to accept each dimension of learning. Human becomes powerful when they are fully skilled and knowledgeable in any sorts of discipline. Here, interdisciplinary relates to more than one branch of knowledge. It draws knowledge from several other fields like sociology, anthropology, psychology, economics etc. Interdisciplinary approach takes extensive planning through which educators together examine the issues that they hope to cover through lessons, gaining the knowledge needed to teach with proficiency and a wider understanding of how each subject contributes to create the interdisciplinary lesson. Interdisciplinary learning provides students with more authentic experiences than only one discipline; it gives opportunities to students to explain what they learn and encourages them to think about interdisciplinary concepts. Interdisciplinary knowledge and research serve to remind us of the unity-of-knowledge ideal. Interdisciplinary study allows for synthesis of ideas and the synthesis of characteristics from many disciplines. At the same time it addresses students' individual differences and helps to develop important, transferable skills. Interdisciplinary involves researchers, students, and teachers in the goals of connecting and integrating several academic schools of thought, professions, or technologies-along with their specific perspectives—in the pursuit of a common task. Skills of critical thinking, synthesis and research are developed and are applicable to future learning experiences. Interdisciplinary knowledge and application of different disciplines can lead to greater creativity. To collect all round knowledge and to worth become creative it is necessary to have ideas of multiple disciplines, so it has enormous scope in contemporary era.

References

- Ausburg, Tanya (2006). *Becoming Interdisciplinary: An Introduction to Interdisciplinary Studies* (2nd ed.). New York: Kendall/Hunt Publishing.
- Barton, K.C. & Smith, L.A. (September 2000). *Themes or motifs? Aiming for coherence through interdisciplinary outlines*. *The Reading Teacher*, 54(1), 54 – 63.
- Beane, J. (1997). *Curriculum Integration*. Teachers College Press: New York.
- Pumerantz, P. & Galano, R.W. (1972). *Establishing interdisciplinary programs in the middle school*. West Nyack, N.Y.: Parker Publishing Company, Inc.
- Evers, A., Jensen, L., and Paul, H., eds. De Jonge Akademie. (2015). *Grensverleggend*

- Kansenen belemmeringen voor interdisciplinair onderzoek. Amsterdam.* Downloaded Augustus, 2016. www.dejongeakademie.nl [Google Scholar]
- Gunn, Giles (1992). *"Interdisciplinary Studies"*. In Gibaldi, J. (ed.). *Introduction to Scholarship in Modern Language and Literatures*. New York: Modern Language Association. pp. 239–240. ISBN 978-0873523851.
<https://en.wikipedia.org/wiki/Interdisciplinarity#>
<https://www.open.edu/openlearn/education/what-are-the-benefits-interdisciplinary-study>
- José Andrés-Gallego (2015). *"Are Humanism and Mixed Methods Related? Leibniz's Universal (Chinese) Dream"*. *Journal of Mixed Methods Research*. 29 (2): 118–132. doi:10.1177/1558689813515332.
- J.S. Edge; S.J. Hoffman; C.L. Ramirez; S.J. Goldie (2013). *"Research and Development Priorities to Achieve the "Grand Convergence": An Initial Scan of Priority Research Areas for Public Health, Implementation Science and Innovative Financing for Neglected Diseases: Working Paper for the Lancet Commission on Investing in Health"* (PDF). London, England:
- Klein, Julie Thompson (1990). *Interdisciplinarity: History, Theory, and Practice*. Detroit: Wayne State University.
- Nissani, M. (1995). *"Fruits, Salads, and Smoothies: A Working definition of Interdisciplinarity"*. *The Journal of Educational Thought (JET)/Revue de la Pensée Éducative*. 29 (2): 121–128. JSTOR 23767672.
- The National Council for Teachers of English (NCTE 1995), (Edwards, 1996, Gaff & Ratclif, 1997, and Liein, 1996). Ledford, H. (2015). *Team Science: Interdisciplinarity has become all the rage as scientists tackle society's biggest problems. But there is still strong resistance to crossing borders.* *Nature*, 525(7569), 308–311. <https://doi.org/10.1038/525308a>
- The Lancet. Archived from the original (PDF) on 22 October 2016. Retrieved 31 July 2016.

Family planning: Issues and Challenges in Tharu community

Lecturer, Rapti Babai Campus , Tulsipur, Dang.

Laxman Regmi: Department of Humanities & Social Science

Abstract: *The principal feature of data and field observation regarding the use of contraception and its knowledge and attitude suggest that the low rate of contraception use is creating population pressure in Tharu community, although, the knowledge of contraception was found very high and Tharu tradition does not restrict them the use of contraception, but some of the traditional beliefs i.e. son preference, social acceptance of a child before marriage and pre-marital sex are the main barriers for avoiding contraception. knowledge and practice of contraception was found different among male and female. The knowledge of contraception was found higher in male group than that of female, but the females were found in more practicing. The false notions amongst the Tharu community of having harmful effects on health by family planning devices are also supporting in population growth. It is observed that the low survival rate of children due to the intake of non-nutritious food, sanitation and good medical facilities among Tharu community. Due to the problem of low survival rate of children, they are also found against the sterilization. It shows that either they want more children for additional hand or they have no confidence for survival of the first one.*

Key words: Tharu, Contraception, Family Planning, Reproduction, Community

1. Introduction:

Population growth is one of the serious phenomena faced by several developing countries. The global dimension of the problem of population growth has been widely acknowledged that human population is a crucial problem in the world.

Global population is still growing by more than 80 million a year, however, and is most likely to continue growing for the rest of this century unless we take actions. Every two years, the United Nations makes projections for future population growth. Its latest median projection is a population of 9.7bn in 2050 and 10.9bn in 2100. Because many factors affect population growth, it makes a range of projections depending on different assumptions. Within its 95% certainty range, the difference in population in 2100 from the highest to lowest projection is almost 4bn people - more than half the population we have today.(UN, 2019).

More than 90 percent of the world's population resides in developing countries. Over half of world's population is in south Asia and Africa, of them many of the countries are economically challenged in the world where countries of south Asia represent over the one

third of the population of this region. (ESCAP,1994).

Population growth rate is direct related with fertility, mortality and migration. In developing countries, high fertility rate is general character of population dynamism. 'Total fertility rate' (TFR) - broadly speaking, the number of children a woman is likely to have in her lifetime - gives an indication of how family size is changing (birth rate - number of babies born per thousand population is pushed up when there are large numbers of young people in a population). The current global TFR is 2.5. Fertility rates are lower today than 50 years ago in every country in the world, except for the Democratic Republic of Congo. Fertility rates are expected to fall worldwide, to the point where no country is expected to have fertility of more than five births per woman by 2050. Today, 43 countries with populations of at least 1 million have fertility of 4 or more births per woman, 30 have fertility that is falling but is still between 2.5 and 3.9 births. (UN, 2018). In the context of developing country like Nepal, the rapidly increasing population is one of the main demographic characteristic. The population of Nepal has been steadily rising in recent decades. In the June 2001 census, there was a population of about 23 million in Nepal. The population increased by 5 million from the preceding 1991 census; the growth rate is 2.3%. The current population is roughly 30 million which contributes to an increase of about 3 million people every 5 years (Demographics of Nepal, Wikipedia, the free encyclopedia).

According to the Population Census 2011, the total population is 26.5 million with annual growth rate of 1.35 per annum and 54, 27, 302 individual households. From the same census it is found that 6.7, 43.0 and 50.3 per cent of total population is living respectively in the Mountain, Hill and Terai. As such the geographical distribution of population is uneven.

The population density in the year 2011 was 180 people per square kilometer (CBS, 2018). The rapid population growth may cause many problems in the country's economy in every field like; agriculture, forestry, environment and social services. As a result the country has to face shortage food, depletion of forest, lake of education facilities, shortage of drinking water and other facilities (NPC, 1991). Unfortunately, the contraceptive prevalence rate is very low in Nepal which results the high growth rate of population mainly by the illiteracy of couple, lack of proper health facilities, low survival rate of children, sex discrimination, lack of proper knowledge about contraception and effective information Medias and traditional beliefs etc.

Nepal is a multi lingual, multi religious and multi racial/ethnic country. Among

all the ethnic groups, the Tharu is one of the indigenous ethnic groups of Nepal. Their population was 1737470 according to census report 2011. The Tharus are utmost found settled on the foot hill of the “Chure” and “Siwalik” range from east to west of Nepal. The whole region is also known as the Terai and Inner Terai region. They are very laborious. They depend on agriculture for subsistence. Their religious pattern is influenced by Hindu religion.

Most of the Tharus live in rural area. They are basically farmers and are still adopting traditional agricultural method for farming. They produce more children for agricultural manpower. The Tharu community is also known as a backward community in Nepal. Tharus were the highly exploited peasants, especially in the Dang-Deukhuri and Bardiya (Shah, 1975). It is observed that the high fertility rate is found in backward communities as well as in agrarian family. The above facts indicate the need to control population in this community.

A lot of studies have been done dealing with contraceptive prevalence and its determining factors as well as knowledge, attitude and practice of contraception. Many researches is unanimously agree that Nepalese birth rate is high, especially in rural area and in backward communities.

Population growth is one of the most pressing and crucial economic issues faced by our society. It has not only caused unemployment, but also has created many problems in environmental degradation, health and distribution sectors. Nepal is a country of villages where people reside together with different castes, costumes, and economic standards. Until we go to the poor and backwards classes, development of the nation is mere a slogan or dream. To divert them in the main stream of development is the contemporary issue and challenge. This was the issue which caused interest of the researcher to go generally poor and backward Tharu community.

2. Methodology:

2.1. Location and participants:

This study is centralized in the Tharu community of Tulsipur sub-metropolis ward no. 15 of Dang District which may help to understand their knowledge, attitude and practice pattern of contraception. The general objective of the study tries to reveal the knowledge, attitude and practice of contraception of married Tharu couples of the study area.

2.2. Design and Procedure:

The study analyzed and described the ground reality basically on in descriptive

design. The appropriate data and information were collected from field observation, household survey and other related secondary sources. Primary data were collected through interview schedule. In this study convenience sampling method was applied for sample selection. The respondents were selected randomly among the classified groups on the basis of occupation, educational status, age group, and gender. In the sampling process, both married Tharu man and women were carried equally. Altogether 108 respondents from 54 households were taken for informants.

2.3. Analysis and result:

In this research, data and information were checked, verified at the field manually to reduce its error than result was calculated with the help of self developed Microsoft Excel Computer Program. The final data were tabulated and interpreted through the use of simple statistical tools and basically analyzed in descriptive design.

3. Discussion and implication:

The major objective of the research explored various factors determining the use of contraceptive i.e. education, occupation, sex, age, number of living children, age at marriage, desire of the number of children, types of contraception use, sex preference in Tharu community. The indicators presented in the analysis of the study suggested, the growing population and awareness of contraception use in Tharu community. About 81% of the informants knew about contraception where about 44% only belong to the acceptors group. The knowledge, attitude and practice of contraception are determined by various factors in married Tharu couples as follows;

3.1. Age factor :

The acceptors of contraception belonged largely to the age of 20-34 whereas 45 years age group never use contraception. As 20-34 age groups is the most reproductive age and are higher users at present, it indicates the effectiveness of family planning devices. The indicators also suggested that the users and non users also have sufficient knowledge about contraception.

The married Tharus of 15-49 age groups were covered in the research. The age group of 15-19 have found high knowledgeable, whereas an average of 85.92% respondents of 20-34 age group have the knowledge about contraception. But, the 35-49 age groups of respondents have the least knowledge about contraception than other age group.

3.2. Gender based factor:

Female although have some little knowledge of contraception than that of male but female acceptance is in higher percentage than male. The reason of high acceptance of

contraception found in female due to the male dominant family culture where the females are imposed by male to use contraception. The data indicate that 88.89% male respondents have the knowledge about contraception which is little bit higher than that of female.

3.3 Occupation factor:

Majority of the population of Tharus are farmers who had shown the tendency of greater number of children for the sake of agro-manpower. The indicators show that the service holders are more sensitive for the burning problem of population growth.

The research found that the service holders have the full knowledge about contraception, whereas 20.79% respondents having agriculture based occupation have the knowledge about contraception. It is analyzed that the respondents who are engaged in agricultural work have the least opportunity to contact with information sources or media due to time factor.

3.4. Education factor:

The educated people use contraception in greater number. Education and use of contraception are found correlated by the indicators. The data showed that more than half among literate people were practicing contraception. The data suggested that the respondents who have higher education have higher percentage of knowledge and practice of contraceptives.

3.5. Age at marriage:

The mean age at marriage is found 17 years in the Tharu community which is lower than other community. People of high reproductive age of above 25 years have sufficient knowledge about contraception and found higher user where the tendency of using contraception differs in different age level.

It was found that the couple of the age group of 20-24 and 15-19 was more sensitive than other age group at marriage. The data indicated the age group at marriage 20-34 and 15-19 calculated 84.21% and 83.33% found more knowledgeable respectively. The age at marriage above 25 years couples calculated only 40% having the knowledge about contraception.

3.6. Number of living children:

Having higher number of children is the manifestation of lower the use of contraception. Exceptionally, couples having no children and were newly married had sufficient knowledge but nothing found in practice. The research findings shows that the respondents who had no children were newly married couples, 100% have knowledge of contraception, because they are mostly found literate and had higher information whereas 86% respondents who had only one child had lower knowledge about contraception.

3.7. Desirable number of children:

Having more than two children is the utmost preference in the Tharu community but the people who desired only two used more contraception. It was observed that the greater number of children was the greater manpower in their farms but those desired a constant family showed greater acceptance.

Out of total respondents 54% desired two children and were using contraception. The respondents who desired more than 2 children had already given birth also they wanted to stop birth. But, the respondents who only one child did not used any contraception.

3.8. Traditional factor:

Like in other Hindu community, the preference of son is found at highest level in Tharu community. The traditional beliefs i.e. son preference, pre-marital sex and social acceptance of a child before marriage are the basic cause of not using contraception in Tharu community. Tradition, although does not restrict them for using contraception, yet to get a child before marriage is not a social crime for them. During the field survey, total respondents reported that their tradition does not restrict them for using contraception.

3.9. Information factor:

The information about contraception and its use or availability is most important for increasing contraceptive use. It is found that the most effective information source is NGO sector, but they also get information from radio, FM, friends or colleagues, local health post, medical shops and from other social workers.

4. Conclusion:

Number of living children and contraceptive practice is strongly associated in the Tharu community. The low survival rate of children enforced to give more births. So, the couples bearing only one child were found lowest user by the cause of not assuring the accidental death of their own child. So, by the fear of this event, they wanted to give next birth. Similarly, the couples had no children did not use any kind of contraception. It is the great satisfaction that the couples who having two children were highly sensitive to make their family in small size of two and so were the highest user.

Basically, the contraceptive practice and age at marriage is correlated. It is found that the Tharus were getting married at the very tender average age of 17 years. At the age of 15-25 were higher user because they were found sensitive to stop birth after 2 or 3 children, but at very tender age of 10-14 were used lower because they give first priority in sexuality and they reproduced the desirable number of children, so, they found less curious about family planning devices and gave less emphasis on practice.

Occupation and contraceptive use is also correlated. Basically, contraceptive practice rate is found lower in agrarian society. It is found that 93.53% Tharus are depend on agriculture work where only 6.48% are doing other occupational work as service. This study justified that agriculture is the main occupation of Tharus, so, the contraceptive practice rate is found lower whereas service holders were educated, financially fit and has sufficient knowledge about contraception of other family planning devices; but farmers have not, and they wants to reproduce more children for agricultural manpower. Information sources and education are playing vital role for increasing the knowledge.

Although, NGOs, radio, friends, rural health workers, health post are the main sources of information in local area. But, most of the Tharus only knows about health post and local medical shop as the contraceptives available places. It is found that most of the illiterate people having less knowledge about contraception as well as in use. It shows that if the level of education is increases the contraceptive use practices is also increase.

We know that, good knowledge helps to make good attitude which determines the scale of practice. The research has try to find out the various determinants of the use of contraception and also recommended some effective measures for the betterment of the Tharu community especially control the reproduction of large size of children. The sex preference for children indicates unequal treatment to female child. There is still predominance of cultural trend of preferring sons in the Tharu community. Moreover, number of living sons is significantly associated with contraceptive use. Therefore, emphasis should be given on altering the traditional values and norms associated with son preference through normative change in social believes or through guarantee of security in old age.

Education plays the vital role in the adoption of the method family planning. A shift from non-educational category to educational category contributes to increase in contraceptive use. On the other hand, lower level of contraceptive use among agricultural occupants is contributed mainly by higher level of illiteracy, low living standard and poverty.

As well as age at marriage has a significant effect on contraceptive use. Desire for no more children has both significantly correlated with an effect on contraceptive use. Attempts should, therefore, be on promoting and encouraging family planning program relating to motivational and making awareness of the large family to the targeted group as well as intensive scheme should practiced on an experimental basis for those who bear less than two children.

Though majority of people are familiar with contraception, it is not accepted at high rate mainly due to side effects. It is the great satisfaction that the Tharus are found against the sterilization. Male have no any side effects by using condoms whereas females are mostly effected by the different devices as Depo-Provera, non-oral pills and oral pills. The false notions amongst the Tharu community of having harmful effects on the health by FP devices are to be removed by correct health education and by scientific motivational techniques. It is also curved through better organization and integration, involving local people, making frequent visits in the form of mobile camp within the local area and availability of field workers as a more effective channel of communication.

Information sources increase the knowledge and awareness of contraception, as well as the easy availability of contraception is more ever relating to use. The lack of FP clinics and good medical facilities are not provided there from where people may get contraception easily. The traditional approaches i.e., giving birth to a child before marriage, son preference, early marriage etc. are deeply rooted in the Tharu community which enforces to make the dispopularity of family planning of their devices. This problem should be curved through the good education, motivation, cultural exchange program, Trans-communication facility, good socialization of child and other awareness programs either by the Government or other social organizations and political parties.

References:

- Central Bureau of Statistic (2020). *Population Monograph of Nepal*, : Ramshah Path, Kathmandu, Nepal.
- Wikipedia, the free encyclopedia, ; *Demographics of Nepal*.
- National Planning Commission, Nepal (1991). *Population and Development in Nepal*.
- Shah, Rishikesh (1975). *An Introduction to Nepal*, : Ratna Pustak Bhandar, Kathmandu, Nepal, pp.50.
- United Nations (1994). *ESCAP Country Monograph, Population Policy and Family Planning, Population of Nepal*, : Bangkok, Thailand, pp. 67-89.
- United Nations Population Fund (2018). *South Asia Study on Population Policies and Program in Nepal*.

अठार महापुराणका आधारहरू

मधुसूदन भट्टराई

सह-प्राध्यापक

(सारसङ्क्षेप : पुराण शब्दको प्राचीनताका सन्दर्भमा पूर्वीय विद्वान् ऋषि, मुनि र तपस्वीहरूका मत नै प्रामाणिक आधार मानिदै आएका छन् । वेदकालीन समयदेखि नै पुराण थियो त्यो आज पनि छ र भोलि पनि उत्तिकै सान्दर्भिक र मननयोग्य हुनेछ । पुराणको मूलरूप वेद हो । वेदको सरलीकृतरूप पुराण हो । वेद सम्पूर्ण शास्त्रको जनक हो । वेद अपौरुषेय ग्रन्थ हो । वेद सर्वसाधारणका लागि मननयोग्य बनाउँदै जाँदा पुराण बनेका हुन् । पुराण महापुराण, उपपुराण र औपपुराणका रूपमा लेखिएका छन् । सबैका सङ्ख्या समान छन् । पुराणका आधारहरू शतपथब्राह्मण, वेद, साङ्ख्यदर्शन, निरुक्त, मनुस्मृति आदि रहेका छन् ।)

प्रमुख शब्दावली : पुराण, वेद, शतपथब्राह्मण सांख्यदर्शन, निरुक्त, मनुस्मृति ।

१. विषय परिचय :

पुराणहरू प्राचीन ग्रन्थ हुन् । पुराणको मूलरूप वेद हो । वेदको सरलीकृतरूप पुराण हो । वेद र पुराणमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको छ । वेद सम्पूर्ण शास्त्रको जनक हो । वेदमा सम्पूर्ण विश्वका आधारभूत पक्षलाई उद्घाटित गरिएको छ । वेद अपौरुषेय हुनुका कारणले सर्वसाधारणको पहुँचभन्दा टाढाको विषय बनेको छ । वेदका सम्पूर्ण अङ्ग प्रत्यङ्गको व्याख्या विश्लेषण सृष्टि क्रमसँगै भएको पाइन्छ । सृष्टि (सर्गको प्रारम्भ पुराणबाट नै उपलब्ध हुन्छ । पुराणमा मानव समुदायका आवश्यक संस्कृति, परम्परा, मूल्य, मान्यता, आचार विचार, नीति नियम, वंश, मन्वन्तर, सर्ग, प्रतिसर्ग, वंशानुचरित जस्ता विविध पक्षको विवेचना पाइन्छ । साथै शिक्षा, कल्प, ज्योतिष, न्याय, व्याकरण, साहित्य, धर्मशास्त्र, वेदान्त, तन्त्रमन्त्र आदि सबै शास्त्र पुराणबाट उत्पन्न हुन्छन् र समाज निरन्तर क्रियाशील बनेको छ । यसर्थ मानव समुदायको सर्वस्व नै पुराण हो भन्न सकिन्छ -

पुराणं सर्वं शास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।

तदन्तरं वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गता ॥ मत्स्य पु. ५.३।३।

उक्त भनाइबाट पनि पुराणलाई पहिलोमा गणना गरिएको छ । वेदलाई तदनन्तर भनिएको पाइन्छ । सबै पुराणमा पुराणलाई पहिलो भनेको पाइँदैन तसर्थ वेदको जटिलतालाई व्यसन गर्नको लागि स्वयं व्यासबाट पुराणको व्याख्या भएको पाइन्छ । पूर्वीय शास्त्रहरूको मूल आधार नै मन्त्र, संहिता, ब्राह्मण र उपनिषद्जस्ता वैदिक शास्त्रलाई मानिन्छ र तिनै विषयलाई आधार बनाई तात्कालिक ऋषिमुनिहरूले आफ्नो साधना र तपस्याबाट सृजना गरिएका अनुसन्धित सामग्रीका रूपमा दर्शन, कला, पुराण, व्याकरण, खगोल, साहित्य आदि ग्रन्थहरू प्रतिपादित भएका हुन् । पूर्वीय शास्त्रीय धारामध्येको पुराणलाई पनि एउटा महत्त्वपूर्ण

धाराको रूपमा लिइन्छ। वेद र त्यसपछि बनेका महत्त्वपूर्ण ग्रन्थमध्ये पुराण सर्वश्रेष्ठ मानिन्छ। पुराणमा पनि क्रमका आधारमा महापुराण सर्वप्राचीन मानिन्छन्।

२. अध्ययन विधि:

यो लेख निगमन विधिमा आधारित छ। यो गुणात्मक ढाँचाको अध्ययन हो। यसमा वेद र पुराणजन्य ग्रन्थहरूबाट तथ्यहरू लिई तिनको आवश्यकताअनुसार वर्णन, तुलना र विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ।

३. विषय क्षेत्र र सीमाङ्कन:

वेद अपौरुषेय ग्रन्थ हो। पुराणका सम्पूर्ण विषय वेदमा उल्लेख छन्। वेदको व्याख्या विश्लेषण विभिन्न पौराणिक ग्रन्थहरूमा पाइन्छन्। परन्तु शतपथब्राह्मण, साङ्ख्यदर्शन, निरुक्त र मनुस्मृतिलाई नै यस लेखको मुख्य आधार बनाइएको छ।

४. अष्टादश महापुराणका नाम:

पुराणको सङ्ख्या प्राचीन कालदेखि नै अठार मान्दै आएको पाइन्छ। अठार पुराणको नाम प्रायः सबै पुराणमा पाइन्छ। देवी भागवतमा अठार पुराणको नाम अनुष्टुप् छन्दमा निबद्ध गरेर यसरी देखाएको पाइन्छ -

“मद्वयं भद्वयं चैव वत्रयं वचतुष्टयम्।

अनापलिङ्ग कूस्कानि पुराणानि पृथक्-पृथक् ॥ देवी भा. १।३।२१

यसरी मकारादिबाट दुई पुराणमत्स्य, मार्कण्डेय, भकारादिबाट दुई भागवत, भविष्य, वत्रयं-ब्रह्म, ब्रह्मवर्त ब्रह्माण्ड, वचतुष्टयम्- वामन, विष्णु, वायु, वाराह, अनापलिङ्ग कूस्क- अग्नि, नारद, पद्म, लिङ्ग, गरुड, कूर्म र स्कन्द गरी अठार पुराणको क्रम निर्धारण गरेको पाइन्छ। यी अठार पुराणका नामलाई महापुराणका नामले सबै पुराणमा स्थान दिइएको छ। परन्तु क्रममा भने विविधता पाइन्छ। विष्णुपुराणको (३।६।२०-२४) र देवीभागवत(१।२।१३।३-८) मा भिन्न किसिमले पुराणको नाम उल्लेख भएको छ।

५. पौराणिक आधार

संस्कृत साहित्यमा अठार महापुराणलाई पवित्र, व्यापक र गौरवशाली मानिन्छ। उपजीव्यकाव्य महाभारतको पर्वको सङ्ख्या अठार रहेको छ। श्रीमद्भगवद्गीताको अध्याय सङ्ख्या पनि अठार छ। श्रीमद्भागवतको श्लोक सङ्ख्या अठार हजार छन्। यसैकारणले पुराणको सङ्ख्या अठारहुनुपनि सान्दर्भिक देखिन्छ। विद्वान्हरूको मतमा पुराणको सङ्ख्या निर्हेतुक नभएर सहेतुक रहेको पाइन्छ। विद्वान्हरूले पुराणमा पञ्चलक्षण नै सर्वस्व हो भन्दछन्। पाँच लक्षणमा सर्ग प्रमुख रहेको छ। सर्गको विकास र विस्तारका लागि अन्य चारलक्षण रहेको पाइन्छ। मन्वन्तर, वंश, वंशानुचरित तथा प्रतिसर्ग। यी पाँच लक्षणको संयोजन भएको ग्रन्थलाई पुराण भनिन्छ। अठार महापुराणमा सृष्टितत्त्वको वर्णन भएको

पाइन्छ ।

सङ्ख्यालाई आधार मान्दा पनि अठारसङ्ख्या प्रमाणका रूपमा रहेको छ । अर्थात् जहाँ सर्ग (सृष्टि) प्रक्रियाको वर्णन गरिएको छ त्यहाँ अठारसङ्ख्या अनिवार्य प्रयोग भएको पाइन्छ ।

६. कारणहरू (पौराणिक)

(क) शतपथब्राह्मण :- शतपथब्राह्मणको अष्ट काण्डमा सृष्टिनामक इष्टिका उपाधान(राख्ने) विधान छ । त्यहाँ १७ इष्टि राख्ने कारण बताइएको छ । सृष्टिलाई शतपथमा १७ उल्लेख गरिएको छ । सृष्टिको उदय प्रजापतिबाट हुन्छ भनिएको छ । १७ इष्टि र प्रजापति (सृष्टि) लाई मिलाउँदा अठारसङ्ख्या पुग्दछ भनिएको छ । शतपथमा स्पष्टसँग उल्लेख भएको तथ्य मास, ऋतु र संवत्सरसँग सम्बन्धित छ । शतपथमा १२१ मास, पाँच ऋतु उल्लेख गरिएको छ । १२ मास र पाँच ऋतु एउटा संवत्सरबाट उत्पन्न हुन्छन् र अठारसङ्ख्या पुग्दछ भनिएको छ ।

तस्य द्वादश मासाः, पञ्चर्तवः संवत्सर एव प्रतूर्तिः

(शतपथ ८।४।१।१३) तथा प्रतूर्तिरष्टादशः (यजुर्वेद १।४।१३) ।

यसैकारणले सृष्टि अठारसङ्ख्यामा निबद्ध भएकाले पुराणका सङ्ख्या पनि अठार हुनु उचित मानिन्छ ।
(ख) वेद :- अठार महापुराण हुनुको तात्पर्य वेदमा उल्लेख भएको पाइन्छ । वेदका वैदिक छन्दमा सृष्टि उदयलाई स्वीकार गरिएको छ । वेदका प्रमुख छन्द गायत्री र विराट् हुन् । जसको सृष्टितत्त्वसँग गहिरो सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । पृथ्वी- स्थानीया प्रकृतिरूपा गायत्री हो - गायत्री वा इयं पृथिवी (शतपथ ४।३।४।९) द्युस्थानीय पुरुष रूप विराट् हो - वैराजो वै पुरुष : ताण्ड्यब्राह्मण २।७।८) द्यावापृथिवी द्यौष्पिता पृथिवी माता, यसरी सृष्टिका पिता माता मानिएको छ । सृष्टि प्रक्रियामा गायत्री र विराट्लाई प्रमुख मानिएको छ । गायत्रीको प्रतिपादमा ८ र विराट्को १० अक्षर मिलाउँदा अठारसङ्ख्या पुग्दछ - अष्टाक्षरा गायत्री (ऐतरेय ब्रा-६।२०) र 'दशाक्षरो विराट्' (तै १।१।५।३) छन्दसृष्टिवादबाट पनि अठारसङ्ख्या पुष्टि हुन आउँछ । त्यसैले पुराणको सङ्ख्या अठार नितान्त युक्तिपूर्ण रहेको पाइन्छ ।

(ग) साङ्ख्यदर्शन :- साङ्ख्यमतमा २५ तत्त्व स्वीकृत छन् । पुरुष तथा प्रकृति मूलस्थानीय तत्त्व हो । जसको सृष्टि हुँदैन । महत्तत्त्व, अहंकार र पञ्चतन्मात्रा = ७ कर्मेन्द्रिय, ज्ञानेन्द्रिय र मन ११ पञ्चमहाभूत ५ तन्मात्राको महाभूतसँग साक्षात सम्बन्ध रहेको हुन्छ भिन्नता केवल स्वरूपको मात्र हुन्छ । तन्मात्रा 'सूक्ष्म' हुन्छ र महाभूत 'स्थूल हुन्छ यी दुबैलाई संज्ञा भनिन्छ । यिनको वैशिष्ट्य एकै मानिन्छ अथवा सँगै वर्णन हुन्छन् । यसरी पञ्चमहाभूत सूक्ष्म र स्थूललाई फिक्ने हो भने सङ्ख्या अठार हुन जान्छ । त्यसैले पुराण सबैमा वर्णन भएका तत्त्वलाई आधार मान्दा पनि सङ्ख्या अठार नै रहेको छ यो पनि उपयुक्त प्रमाण मानिन्छ ।

(घ) यास्क-निरुक्त :- दृश्य ब्रह्माण्डमा पदार्थ रहेका छन् । स्थानका दृष्टिमा तीन लोक रहेका छन् - पृथ्वी अन्तरिक्ष र आकाश । प्रत्येक पदार्थका ६ अवस्था हुन्छन् । जसको वर्णन यास्कले आफ्नो निरुक्तमा गरेका छन् । अस्ति (सत्ता) जायते (उत्पत्ति) वर्धते (वृद्धि) परिणमते (पाक्नु) अपक्षीयते (ह्रास) र विनश्यति (विनाश) यी ६ दशा तिनै लोकका समस्त पदार्थमा निबद्ध छन् । यिनै छ पदार्थका आधारमा सर्ग प्रतिसर्गको वर्णन भएको पाइन्छ । यिनको सङ्ख्या पनि अठार पुग्याएको पाइन्छ (माधवाचार्य, पुराण दिग्दर्शन पृ.६४।६७) ।

(ङ) मनुस्मृति :- पुराण अठार हुनुको प्रमुख कारण मनुस्मृतिमा पाइन्छ । पुराण मुख्य रूपमा पुराणपुरुष - परमात्माबाट प्रतिपादन भएको मानिन्छ । स्वरूपतः आत्मा एक हुन्छ । परन्तु उपाधि तथा अवस्थाको भिन्नताले अठार प्रकार हुन जान्छ । अठार प्रकारका आत्मा भएको कारणले पनि पुराणको सङ्ख्या अठार पुष्टि हुन जान्छ । आत्मा अठार हुनुका कारणका लागि परिचय गर्नु आवश्यक हुन्छ । आत्मामा स्पष्ट हुनका लागि मनुस्मृतिमा उल्लेख भएको तालिका हेर्नु आवश्यक हुन्छ ।

आत्मा

क्षेत्रज्ञ	अन्तरआत्मा	भूतात्मा
परात्पर	अव्यक्तात्मा	शरीरात्मा हंशात्मा दिव्यात्मा
अव्यय	महानात्मा	वैश्वानर तैजस प्राज्ञ
अक्षर	विज्ञानात्मा	कर्मात्मा चिदाभास चिदात्मा
क्षर	प्रज्ञानात्मा	विभूतिलक्षण श्रीलक्षण उर्कलक्षण

प्राणात्मा

यसरी संक्षेपमा आत्माका भेद सङ्ख्याका रूपमा निम्नानुसार अठार पुष्टि हुन आउँछन् -

क्षेत्रज्ञ ४, अन्तरात्मा ५, भूतात्मा ९, जम्मा १८ ।

मूलरूपमा आत्माका तीन भेद पाइन्छन् । क्षेत्रज्ञ, अन्तरात्मा र दिव्यात्मा । आत्माबाट परिचित हुनका लागि यी तीन तत्त्वको जानकारी लिनु आवश्यक हुन्छ ।

(१) क्षेत्रज्ञ :- जीवात्माको कारयिता वा उत्पादकलाई क्षेत्रज्ञ भनिन्छ । जीवलाई प्रेरित गर्नेवाला विशुद्ध आत्मालाई नै क्षेत्रज्ञ भनिन्छ । क्षेत्रज्ञका चार प्रकार छन् परात्पर, अव्यय, अक्षर र क्षर । सम्पूर्णको विश्वको अधिष्ठातालाई आत्मा भनिन्छ अथवा 'परात्पर' परमात्मा भनिन्छ । सृष्टिको आधारभूत आत्मालाई अव्यय भनिन्छ । जसको नाश अथवा व्यय हुँदैन त्यसैलाई अव्यय भनिन्छ । आत्मा यस जगतको सृष्टिको निमित्त कारण हो अथवा जसको प्रेरणाबाट सृष्टि उत्पन्न हुन्छ त्यही अक्षर हो । आत्मा सृष्टिको उपादान कारण हुन्छ जसलाई क्षर भनिन्छ । घटका लागि माटो कारण भएकै क्षर हुन्छ । श्रीमद्भगवद्गीताका आधारमा समस्त भूत नै क्षर हो । अधिकारी पुरुष अक्षर हो, अथवा लोकत्रयको उपकार गर्ने पुरुष हो । जसलाई पुरुषोत्तम भनिन्छ । (गीता १५।१६।१७)

(२) अन्तरात्मा : जुनद्वारा विविध जन्ममा सुख र दुःखको अनुभव हुन्छ, अथवा विभिन्न जन्ममा सुख र दुःख भोग्ने जीव हुन्छ त्यसैलाई अन्तरात्मा भनिन्छ । अन्तरात्माका पाँच भेद छन् - अव्यक्तात्मा, महानात्मा, विज्ञानात्मा, प्रज्ञानात्मा र प्रणात्मा । जुन शरीरमा जीवितरूपमा रहने सम्भावना हुन्छ अथवा जसको अभावमा शरीर जीवित रहन सक्दैन त्यसैलाई अव्यक्तात्मा भनिन्छ । जसमा सत्त्व, रज र तम विद्यमान हुन्छ, त्यसैलाई महानात्मा भनिन्छ । जसमा धर्म, ज्ञान, वैराग्य तथा ऐश्वर्यको विपरीत अधर्म, अज्ञान, अवैराग्य र अनैश्वर्य प्रवर्तक हुन्छ त्यसैलाई विज्ञानात्मा भनिन्छ । पञ्चकर्मेन्द्रिय र पञ्चज्ञानेन्द्रिय आफ्नो-आफ्नो विषयमा प्रवृत्त भएमा प्रज्ञानात्मा हुन्छ । जसको शरीरमा सक्रियता उत्पन्न हुन्छ त्यसैलाई प्राणात्मा भनिन्छ । कठोपनिषद्मा उल्लेख भएअनुसार जहाँ पाँच प्रकारका आधार स्थान छन् अव्यक्त, महान्, बुद्धि, मन तथा इन्द्रियलाई निर्देश गरिएको छ र एक-दुईमा ठूलो देखाएर अव्यक्तबाट परपुरुष अथवा परात्परको श्रेष्ठता मानिएको छ भने त्यसलाई प्राणात्मा भनिन्छ ।

(३) भूतात्मा :- जुन आत्माले सबै कार्य गर्दछ, त्यसलाई भूतात्मा भनिन्छ र त्यसका शरीरात्मा, हंसात्मा र दिव्यात्मा गरी तीन भेद छन् । मनुष्य, पशु आदिमा हुने प्राणसम्पन्न शरीरलाई शरीरात्मा भनिन्छ । पृथ्वी र चन्द्रको बीचमा विचरण गर्ने वायुलाई हंसात्मा भनिन्छ । जुन एक हंस पनि शयन गर्दैन, सधैं जागिरहन्छ र सुतिरहेको शरीरलाई रक्षा गर्दछ त्यसैले यसलाई हंसात्मा भनिएको हो । मनुष्य, पशु तथा निर्जीव पदार्थमा रहनेलाई दिव्यात्मा भनिन्छ । जुन तीन प्रकारको हुन्छ । वैश्वानर, तैजस् र प्राज्ञ । पत्थर आदि निर्जीव पदार्थ वैश्वानर अन्तर्गत पर्दछन् । वृक्षादि अन्तःसंज्ञा भएका पदार्थ तैजस अन्तर्गत पर्दछन् र मानव प्राणी वा व्यक्तसंज्ञा भएकालाई प्राज्ञ अन्तर्गत राखिन्छ । जसको बुद्धि विवेकको विकास हुन्छ त्यो प्राज्ञ हो भनिएको छ । वैश्वानर, तैजस र प्राज्ञमध्ये प्राज्ञ चैतन्य तथा बुद्धिले सम्पन्न भएको हुन्छ । जसलाई तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ - कर्मात्मा, चिदाभास र चिदात्मा ।

(क) कर्मात्मा :- कर्मात्माको सम्बन्ध कर्मसँग हुन्छ । कर्मको महिमा सर्वातिशायिनी हुन्छ । कर्मविना कुनै

पनि प्राणी जीवित रहन सकदैन् । प्राणीले कर्म गरिरहनु पर्दछ । श्रीमद्भगवद्गीतामा भनिएको छ ।

“नहि कश्चित् क्षणमपि जातु, तिष्ठत्यत्कर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणै (अ.३५)

श्रुतिमा पनि कर्मविना प्राण अपूर्ण रहन्छ भनिएको छ (श्रुति) । अकृत्स्ना उ वै प्राणाः ऋते कर्मणः तस्मात् कर्माग्निमसृजत् (शतपथ) । कर्म निरन्तर हुन्छ, परन्तु त्यो क्षण भरमै नाशवान् हुन्छ र संस्कार छोड्दछ । यो संस्कार समवेत भएर शरीरमा निवास गर्दछ ।

(ख) चिदाभास : चैतन्यको आभास अथवा ईश्वर चैतन्य अंश भएर शरीर, इन्द्रिय प्राण आदि कर्मबाट सम्पृष्ट भयो त्यही नै चिदाभास हो । शरीरको भिन्नतामा रहनेलाई चिदाभास भनिन्छ ।

(ग) चिदात्मा :- ईश्वरको जुन भाग सम्पूर्ण विश्वमा व्याप्त हुन्छ, त्यसैलाई चिदात्मा भनिन्छ । चिदात्मा शरीरमा पनि व्याप्त रहन्छ । साधारण भाषामा चिदात्मा भनेको ईश्वर वा परपुरुष हो भनिन्छ । यसका विभूतिलक्षण, श्रीलक्षण र उर्कलक्षण गरी तीन भेद भएको पुष्टि श्रीमद्भगवद्गीता (अ.१० -४१) मा पाइन्छ । संक्षेपमा क्षेत्रज्ञका ४ प्रकार, अन्तरात्माका ५ प्रकार तथा भूतात्माका ९ प्रकार मिलाउँदा सङ्ख्या अठार नै हुन जान्छ । यसरी सबै प्रक्रियाका अवस्था अठारसङ्ख्यासँग सम्बन्धित देखिने भएकाले अष्टादश महापुराण हुनु पनि तर्कसङ्गत, युक्तिसङ्गत र सान्दर्भिक रहेको पाइन्छ ।

(घ) कमका आधारमा महापुराण महापुराणका कममा विविधता पाइन्छ । कमका विषयमा सर्वसम्मत् मत पाइँदैन, परन्तु बहुसम्मत् भने रहेको पाइन्छ । महापुराण कमका आधारमा पुष्टि हुने होइन । वर्ण्य विषयका आधारमा पुष्टि भएको हुनुपर्दछ । पुराणको वर्ण्य विषयमा पनि विविधता पाइन्छ । “प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति” न्यायशास्त्रका दृष्टिमा प्रधान विषयले निर्देश गरेकै आधारमा महापुराणको कम औचित्यपूर्ण र सुसङ्गत हुन्छ भनिएको छ । यसका आधारमा पुराणको प्रधान लक्ष्य भनेको सर्ग वा सृष्टि हो र कसरी मूलतत्त्वबाट सृष्टि भयो, सृष्टिको विकास कसरी भयो, अनेक वंशको उदय कसरी भयो, गौरवशाली व्यक्तिको चरित्र कसरी प्रदर्शित भयो र पुनः मूलतत्त्व विलीन हुनु र प्रलय हुनु जस्ता वर्ण्य विषय भएका पुराणहरू नै महापुराण हुन् भनिएको पाइन्छ । कमका आधारमा महापुराणलाई पुष्टि गर्न पनि पञ्चलक्षणलाई नै प्रमुख आधार बनाएको पाइन्छ ।

प्रथमतःसृष्टिको विषयबाट जिज्ञासा उत्पन्न हुन आउँछ । ब्रह्माण्डको रचना कसले गर्‍यो, “ब्रह्मा ब्रह्मभवत् स्वयम्” (तैत्तिरीय संहिता ३।१।१।३) । अर्थात् सृष्टि कार्यका लागि नै ब्रह्म भए । फलतः सृष्टिका मूल ब्रह्मा भए । जसलाई आदि कर्ताको उपाधि दिइयो । यसकै आधारमा ‘ब्रह्मपुराण’ को नाम सर्वप्रथम आएको मानिन्छ । ब्रह्मपुराण प्रथम किन भयो भन्ने जिज्ञासाका लागि पद्म पुराणको उत्पत्ति प्रसङ्ग हेर्नु आवश्यक हुन्छ । ब्रह्माको उदय कमलबाट भएका कारणले ब्रह्मा प्रथम र पद्म द्वितीय हो भन्ने

तथ्य पुष्टि हुन्छ । विष्णुपुराणअनुसार विष्णुको नाभिमा कमल थियो । कमलबाट उत्पन्न भएर ब्रह्माले घोर तपस्या गरे फलस्वरूप नयाँ सृष्टि प्रारम्भ भयो भनिएको छ । जसलाई विष्णुपुराण भनियो । ‘वायुपुराण’ लाई शेषशय्याको निरूपण गर्ने भन्ने बताइएको छ । त्यसैले वायुपुराण चौथो क्रममा रहेको पाइन्छ र शेष भगवान् क्षीरसमुद्रमा रहन्छन् । समुद्रको रहस्यलाई बताउनेवाला पुराण श्रीमद्भागवत हो र यसको क्रम पाँचमा रहेको पाइन्छ । नारद भगवान् विष्णुको भजनकर्ता हुन् वीणा र मधुर स्वरले भगवान् विष्णुको कीर्तन गर्दछन् । यही साहचर्यले गर्दा भागवतपछि नारदपुराणको क्रम स्पष्ट हुन्छ ।

प्रकृति स्वरूपिणी देवी विश्वको मूल शक्ति हुन् । यसको वर्णन गरिएको पुराण मार्कण्डेय हो र मार्कण्डेय सातौँ क्रममा रहेको पाइन्छ । घटमा प्राण र ब्रह्माण्डको भित्र अग्नि क्रियाशील रहने भएकाले त्यसलाई अग्नि पुराण भनेको पाइन्छ । यसको स्थान आठौँ रहेको छ । अग्निको तत्त्व सूर्यमा आधारित छ “सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषः” भनेको हुनाले यसको वर्णन भविष्यपुराणमा छ । त्यसैले यसलाई नवौँ क्रममा स्थापित गरिएको छ । ब्रह्माबाट सृष्टि भएकाले यो जगत् ब्रह्माबाट विवर्त हो, विकास तथा विवर्त व्यापक छ । सृष्टिको विवर्त भएमा माया उत्पन्न हुन्छ, अतः ब्रह्मवैवर्त पुराण दशौँ क्रममा रहेको पाइन्छ । मूलतत्त्व ब्रह्म हो र उनलाई निर्गुण भनिन्छ । ब्रह्माका शिव तथा विष्णु सगुण अभिव्यक्ति हुन् । यिनी विविधरूपमा प्रकट भएका छन् । त्यसैले यिनलाई अवतारको संज्ञा दिइन्छ । एघारौँमा लिङ्ग बाह्रौँमा स्कन्दपुराणले शिवसँग सम्बन्ध राखेको पाइन्छ । वाराह, वामन, कूर्म तथा मत्स्यले विष्णुको अवतारसँग सम्बन्ध राख्दछ । विष्णुको सृष्टितत्त्वसँग विशेषसम्बन्ध रहेको छ । विष्णु पृथ्वीमा अवतीर्ण भएर भक्तको कलेशलाई हटाई मुक्ति प्रदान गर्ने प्रसङ्ग चारै पुराणमा पाइन्छ ।

मर्त्यावतारः खलु मर्त्याशिक्षणं ।

रक्षो-वधायव न केवलं विभो : ॥भा॥५।१९।५

अन्तिमका दुई पुराण जीव-जन्तुको गतिविधिसँग सम्बन्धित छन् । कर्म, ज्ञान तथा उपासनाबाट जीवनको कस्तो गति हुन्छ भन्ने विषयको प्रतिपादन सत्रौँ गरुडपुराणमा गरिएको छ । यसले मरणान्तरको स्थितिलाई विशेषरूपमा प्रष्ट्याएको छ । मरणान्तरपछि प्राप्त हुने विस्तृत क्षेत्रलाई ब्रह्माण्डपुराणले स्पष्ट पारेको पाइन्छ । क्रमका आधारमा पनि महापुराण सबै अष्टादश पुराणमा उपलब्ध छन् :-

ब्राह्मं पद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।

तथान्यं नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ॥

आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यं नवमं तथा ।

दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ॥

वाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चात्र त्रयोदशम् ।

चतुर्दशं वामनकं कौर्म पञ्चदश तथा ॥

मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डं च ततपरम् ।

महापुराणान्येतानि अष्टादश महामुने ॥ विष्णु ३/६/२०/२४

उपर्युक्त श्लोकको कमसङ्ख्या र पुराणको विस्तार मिल्दछ । ब्रह्मावाट सृष्टि भई ब्रह्माण्डमा लीन हुने वर्णनको कम मिलाएको पाइन्छ । तसर्थ कमका आधारमा पनि अष्टादश महापुराण रहेको पुष्टि हुन्छ ।

७.उपसंहार

यस जगत्मा सम्पूर्ण प्राणी आफ्नो कर्मअनुसारको फल प्राप्त गर्दै ब्रह्माण्डको भित्र घुमिरहन्छ र सुख दुःखको अनुभव गरिरहन्छ । सृष्टि विद्याको भ्रममा परेर उपयोगी ज्ञानलाई बिर्सन्छ । जगत्मा गर्नुपर्ने आधारभूत कार्य गर्दै न । ब्रह्माण्डवाट विदा लिंदा पछुताउँछ । तसर्थ सम्पूर्ण ज्ञान र कर्मको प्रतिपादन भएका महापुराण हेर्नु आवश्यक हुन्छ । वेद ब्रह्माण्ड र सम्पूर्ण प्राणीको सर्वस्व हो भने पुराण मानवोपयोगी शास्त्र हो । मानव जीवनलाई आवश्यक हुने र मरणोपरान्त गति प्रदान गर्ने शास्त्र नै पुराण हो । सम्पूर्ण तथ्यको जानकारीका लागि महापुराणको अध्ययन आवश्यक छ ।

सन्दर्भ – ग्रन्थ

वेदव्यास (सं. २०५७). श्रीमद्भागवतमहापुराण, गोरखपुर: गीताप्रेस ।

वेदव्यास (सं. २०६५). महाभारत (शान्तिपर्व), गोरखपुर: गीताप्रेस ।

वेदव्यास (सं. २०६०). विष्णुपुराण, अनु. मुनिलाल गुप्त, गोरखपुर: गीताप्रेस ।

आचार्य बलदेव (सं. १९८७). पुराणविमर्श, वाराणसी चौखम्बा विद्याभवन ।

आचार्य हरिप्रसाद र स्थानेश्वर गौतम(सं. २०४२). अनुसन्धान प्रकाश, दाङ
म.सं.वि. ।

त्रिपाठी महेशभक्त (सं. १९८९). ब्रतार्क, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

THE IMPACTS OF TOURISM INDUSTRY ON HOST COMMUNITY

Naresh Bahadur Basnet

Ass.Lecture: Humanities Department

Rapti Babai Campus Tulsipur,Dang

(Abstract: Tourism industry is an economic, social, cultural, and environmental phenomenon. It produces social benefits to the small and medium-sized enterprises' development, creation of new jobs, improvement of infrastructure etc. Culturally, tourism is said to be an element of community enrichment. It can also positively contribute to the maintenance of a natural environment by protecting, creating or maintaining national parks or other protected areas. This paper focuses on the tourism sector and its impacts on the economy, environment, and the socio-cultural being of the host community. The main aim of this research is to highlight the well-organized and managed economic impacts on the host community.)

Keywords: Tourism, Economic Impacts, Environmental Impacts, Social and Cultural Impacts.

Introduction of Tourism

Tourism is travel for pleasure or business; also the theory and practice of touring, the business of attracting, accommodating, and entertaining tourists, and the business of operating tours (Oxford English Dictionary-3rd edition). The World Tourism Organization defines tourism more generally, in terms which go 'beyond the common perception of tourism as being limited to holiday activity only.', as people 'travelling to and staying in places outside their usual environment for not more than one consecutive year for leisure and not less than 24 hours, business and other purposes.' (UNWTO Technical Manual Collection of Tourism Expenditure Statistics- WTO 1995.p.10)

Although people had always travelled not only for leisure purposes or for relaxation, there had also been those who had travelled for entertainment and business purposes, either to a meeting, conference, workshop, event and etc., and these people or tourists had contributed to the growth of the destinations they had visited directly or indirectly, and at large developed the event tourism industry as a whole. One will agree that tourism whether on a large scale or low scale, in no small measure affects the host community. This is particularly evident during the period of the events and sometimes

afterwards. Tourism is an economic sector able to offer a significant contribution to the economic growth of a region and to the labor market, and creates European Journal of Tourism Hospitality and Research Vol.1, No.2, pp.12-21, September 2013 Published by European Centre for Research Training and Development UK (www.ea-journals.org) 13 occupation opportunities directly and indirectly through the supply of goods and the necessary services for tourist activities. Moreover, tourism produces social benefits to the region (i.e. small and medium-sized enterprises' development, creation of new jobs, improvement of infrastructure etc.). Culturally, tourism is considered as an element of community enrichment; this is attributed to the meeting of different cultures. Also, tourism can positively contribute to the maintenance of natural environment by protecting, creating or maintaining national parks or other protected areas.(Zaei, M.E.2013).

Different Forms of Tourism

In 1994, the United Nations identified three forms of tourism in its Recommendations on Tourism Statistics:

- Domestic tourism, involving residents of the given country traveling only within the country
- Inbound tourism, involving non-residents traveling in the given country
- Outbound tourism, involving residents traveling in another country

The terms tourism and travel are sometimes used interchangeably. In this context, travel has a similar definition to tourism but implies a more purposeful journey. The terms tourism and tourist are sometimes used pejoratively, to imply a shallow interest in the cultures or locations visited. By contrast, traveler is often used as a sign of distinction. The sociology of tourism has studied the cultural values underpinning these distinctions and their

implications for class relations.

Impacts of Tourism

The impacts of tourism include the effects of tourism on the environment and on destination communities, and its economic contributions. It has been part of the tourism discourse since the 1970s, with attention growing in recent years due to debates on over tourism. Impacts are not easily categorized, having direct and indirect components.

Tourism is also often seasonal, and impacts only become apparent over time, with varying effects, and at different stages of development.

Tourism impacts fall into three main categories:

Environmental Impact of Tourism

It is a way to raise awareness of environmental values and it can serve as a tool to finance protection of natural areas and increase their economic importance. On the other hand, tourism has the potential to create beneficial effects on the environment by contributing to environmental protection and conservation. The negative impacts of tourism development can gradually destroy the environmental resources on which it depends. Many of these impacts are linked with the construction of general infrastructure such as roads and airports, and of tourism facilities, including resorts, hotels, restaurants, shops, golf courses and marinas. However, tourism's relationship with the environment is complex - many activities can have adverse environmental effects. The quality of the environment, both natural and man-made, is essential to tourism.

It often puts a strain on water resources, and it can force local populations to compete for the use of critical resources. It can put enormous pressure on an area and lead to impacts such as: soil erosion, increased pollution, discharges into the sea, natural habitat loss, increased pressure on endangered species and heightened vulnerability to forest fires. Uncontrolled conventional tourism poses potential threats to many natural areas around the world. Negative impacts from tourism occur when the level of visitor use is greater than the environment's ability to cope with this use within the acceptable limits of change.

In drier regions like the Mediterranean, the issue of water scarcity is of particular concern. Because of the hot climate and the tendency of tourists to consume more water when on holiday than they do at home, the amount used can run up to 440 litres a day. This is almost double what the inhabitants of an average Spanish city use. This can result in water shortages and degradation of water supplies, as well as generating a greater volume of waste water. The tourism industry generally overuses water resources for hotels, swimming pools, golf courses and personal use of water by tourists.

A high demand is placed upon these resources to meet the high expectations tourists often have (proper heating, hot water, etc.). Because of the seasonal character of the industry, many destinations have ten times more inhabitants in the high season than in the low season. Greater extraction and transport of these resources exacerbates the physical impacts associated with their exploitation. Tourism can create great pressure on local resources like energy, food, and other raw materials that may already be

in short supply.

Important land resources include fertile soil, forests, wetland, land degradation. For example, one trekking tourist in Nepal can use four to five kilograms of wood a day. Forests often suffer negative impacts of tourism in the form of deforestation caused by fuel wood collection and land clearing. Direct impact on natural resources in the provision of tourist facilities can be caused by the use of land for accommodation and other infrastructure provision, and the use of building materials. Increased construction of tourism facilities has increased the pressure on these resources and on scenic landscapes. Sewage pollution threatens the health of humans and animals. Sewage runoff causes serious damage to coral reefs because it stimulates the growth of algae, which cover the filter-feeding corals, hindering their ability to survive. Wastewater has polluted seas and lakes surrounding tourist attractions, damaging the flora and fauna. Construction of hotels, recreation and other facilities often leads to increased sewage pollution.

Economic Impacts

There are both positive and negative effects on communities related to the economic impacts of tourism in their communities. A positive impact can refer to the increase in jobs, a higher quality of life for locals, and an increase in wealth of an area. Tourism also has the advantage of rebuilding and restoring historic sites and encouraging the revitalization of cultures. A positive impact is to increase or to make better either for the tourist, the host community and residence and/or the tourist destination. Positive impacts are related more to the materialistic well-being, rather than to the happiness of a host community or tourist.

The tourist destination enjoys positive impacts; if there have been improvements to the natural environment such as protection, national parks, or man-made infrastructure, waste-treatment plants. Tourism provides the economic stimulus to allow for diversification of employment and income potential, and develop resources within the community. Improvements in infrastructure and services can benefit both the locals and the tourists. Whereas, heritage tourism focuses on local history or historical events that occurred in the area, and tends to promote education. Positive impacts begin when there is an increase in job opportunities for locals as the tourism industry becomes more developed. There is also an increase in average income that spreads throughout the community when tourism is capitalized on. In addition, the local economy is stimulated and diversified, goods are manufactured more locally, and new markets open for local

business owners to expand. Unfortunately, these benefits are not universal nor invulnerable. While more employment may be available, tourism-related jobs are often seasonal and low-paying. Prices are known to fluctuate throughout the year. They rise in the high tourist season to take advantage of more tourist dollars, but have the side effect of pricing goods above the economic reach of local residents, effectively starving them out of a place that was once their home.

Negative impacts are the effects, that are caused in most cases, at the tourist destination site with detrimental impacts to the social and cultural area, as well as the natural environment. As the population increases so do the impacts, resources become unsustainable and exhausted, the carrying capacity for tourists in a destination site may become depleted. Often, when negative impacts occur, it is too late to impose restrictions and regulations. Tourist destinations seem to discover that many of the negative impacts are found in the development stage of the tourism area life cycle (TALC).

Additionally, the economics of tourism have been shown to push out local tourism business owners in favour of strangers to the region. Foreign ownership creates leakage (revenues leaving the host community for another nation or multinational business) which strips away the opportunity for locals to make meaningful profits. Foreign companies are also known to hire non-resident seasonal workers because they can pay those individuals lower wages, which further contributes to economic leakage. Tourism can raise property values near the tourism area, effectively pushing out locals and encouraging businesses to migrate inwards to encourage and take advantage of more tourists spending.

Socio-cultural impacts

There are number of benefits for the host community as a result of tourism. This includes economic benefits such as opportunities for local businesses which allows for increased trade among the increased number of visitors and then develops a variety of local businesses. In addition, tourism also brings employment opportunities, enhances the economy of the region, and creates revenue for the local government. Tourists also use public services, creating funding for public services, such as health, the police and the fire department, as well as increasing the demand for public transport. Other public facilities, such as parks and benches are also well kept by the community for the tourists, improving the overall aesthetics of the host community. On a more social level, tourism leads to intercultural interaction. Tourists often engage and learn from the locals. Tourism can also increase pride in locals. They want to show off their community that tourists have chosen

to visit. The increase in people also leads to creating more social venues and experiences where locals and tourists can interact in. Entertainment and recreational facilities will allow for more opportunity to socialize and engage with each other. Tourism can be beneficial for the host community as it provides the financial means and the incentive to preserve cultural histories, local heritage sites, and customs. It stimulates interest in local crafts, traditional activities, songs, dance, and oral histories. It also opens up the community to the wider world, new ideas, new experiences, and new ways of thinking.

Cultural interactions can have negative effects. In terms of economic disadvantages, local communities need to be able to fund the tourist demands, which leads to an increase of taxes. The overall price of living increases in tourist destinations in terms of rent and rates, as well as property values going up. This can be problematic for locals looking to buy property or others on a fixed income. In addition, to balance out tourist destinations, the number of locals to tourists must be relatively equal. This can be more problematic for tourists as their access could be denied.

Other negative socio-cultural impacts are differences in social and moral values among the local host community and the visiting tourist. Outside of affecting the relationship between tourist and local, it can also cause friction between groups of the local population. In addition, it can cause drifts in the dynamics between the old and new generations. Tourism has also correlated to the rise of delinquent behaviors in local host communities. Crime rates have been seen to rise with the increase of tourists. Crimes are typically those of rowdy behavior, alcohol and illegal drug use, and loud noise. In addition, gambling and prostitution may increase due to tourists looking for a "good time". Tourism has also caused more disruption in host communities. Crowding of locals and tourists may create a vibrant ambiance, it also causes frustration and leads to the withdrawal of local residents in many places. Increased tourists also results in increased traffic which can hinder daily life of the local residents. Culture shock may impact both tourists and their hosts.

Challenges in the development of Tourism

Here are 5 key challenges that the travel industry is currently confronting and needs to address (Elite Asia Marketing Team, 2017).

a. Globalization

It is leading the creation of uniform standards and protocols. However, the unique selling point (USP) of travel companies or destination marketing organizations (DMOs)

lies in providing a rare and unique experience. The travel industry, therefore, works towards offering products that allow the average tourist or traveler to experience something they have never experienced before. Novelty is a much-needed element in today's travel aspirations.

However, at the same time, localization is also important. Tourism boards and travel companies must know how to connect with the foreign traveler. They must make use of translation services to create multilingual websites, vital travel information, and essential signages that can guide tourists in the proper manner. Tourists must feel welcomed and at ease while they are away from home.

b. Taxation

Tourism is one of the most taxed sectors. A simple glance at the taxes paid on airline tickets and hotel rooms gives an idea of how taxation can greatly affect tourism. Therefore, it's necessary for the travel industry to offer competitively priced offerings in order to balance out the equation.

Governments must also come to the realization that tourists already contribute to the local economy via purchases, travel retail, and other tourism expenditures.

c. Travel Marketing

Travel marketing can sometimes be deemed by travelers or tourists as being inadequate, false, or exaggerated. In order to change this perception, marketing entities must work towards developing innovative marketing solutions to lure the new crop of travelers who are becoming more discerning and informed. In addition, technological disruptions and the influence of social media also mean that it's a time of both opportunities and risks. Travel marketers must look to harness tech and creativity to find their way into tourists' travel plans. On the other hand, they must also pay attention to localized content.

d. Infrastructure

Tourism infrastructure in many locations is outdated and underdeveloped. Governments, tourism boards, and destination marketing organizations must work towards improving the current infrastructure with foresight. Future challenges must also be addressed in this area. Solutions could include faster immigration at airports, faster checkout processes in hotels, better public transportation, and interpreting solutions at airports, stations or ports.

e. Security

Industry players must work towards establishing better security infrastructure for

tourists and travelers. This can be achieved by working with local law enforcement, city councils, and local governments. Governments must work towards sourcing for more manpower and economic resources to boost security and vigilance without stifling the travel experience within the country.

Now, the big question is, can these challenges be overcome? Well, some of these challenges can become growth opportunities for travel companies, tourism boards, and destination marketing organizations. As for the others with external factors involved, it would be unthinkable for individual travel businesses to make significant changes. The travel industry as a whole must unite and be willing to negotiate and discuss its terms – sometimes with governments and unions. At the same time, it must also be willing to adapt to changing scenarios and trends.

Conclusion

Tourism forms the backbone of many an economy. It helps in biodiversity conservation, poverty reduction and business viability using sustainable principles and practices. Local government officials, local communities, NGOs, private sector and management committee had a great role for tourism development and maintaining healthy co-operation and coordination.

Tourism is not all bad. The education that can come about when travelling and interacting can be greater than that gained from any textbook. Travelling does have its downfalls which need to be made known so a solution can be found.

Tourism commodifies cultures and their associated business and goods. It affects the environment in many harmful ways, including the habitats of many endangered animals. Tourism can also overshadow or in the opposite direction drastically change the indigenous cultures of a place.

Tourists need to make sure they do everything in their power to prevent these negative effects of tourism. They should get vaccines, stay in designated areas, and respect and preserve the culture put before them. With these simple measures travelers of all ages can help reduce the footprints left behind by tourism.

References

- Acharya, P. (2005). *Socio-economic Impacts of Tourism in Lumbini, Nepal: A Case Study*. *Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology*. 1, 193-206.
- Alhasanat, S. (2010). *Socio cultural Impacts of Tourism on the Local Community at Petra, Jordan*. *European Journal of Scientific Research*. 44(3), 374-386.

- Archer, B., Chris C. and Lisa R. (2005). *The positive and negative impacts of tourism*. Global Tourism Third edition. Edited by William F. Theobald.
- Ashley, C. (2000). *The Impacts of Tourism on Rural Livelihoods: Namibia's Experience*. Overseas Development Institute. Working Paper 128.
- Bauer, I. (1999). *Tourism in Developing Countries on the Health of the Local Host Communities*: The need for more research. The Journal of Tourism Studies. 10(1), 1999.
- Baysan, S. (Külçür). (2001). *Perceptions of the environmental impacts of tourism: a comparative study of the attitudes of German, Russian and Turkish tourists in Kemer, Antalya*. Tourism Geographies 3(2), 218–235.
- Brunt, P. and Courtney, P. (1999). *Host Perceptions of Sociocultural Impacts*. Annals of Tourism Research. 26(3), 493-515.
- European Commission. (2007). *Environmental Impacts of Tourists*. BIO Intelligence Service. 67, 2007.
- GVIC (Gawler Visitor Information Centre). (2016). *The Social & Cultural Impacts of Tourism, Tourism Fact Sheets 5*. https://vanweringh8.wikispaces.com/.../5_ (accessed July 14, 2016)
- Haley, A. J., Tim S., and Graham M. (2004). *The Social Impacts of Tourism: A Case Study of Bath, UK*. Annals of Tourism Research. 32(3), 647-668.
- Kreag, G. (2010). *The Impacts of Tourism. Available:* <http://www.seagrant.umn.edu/tourism/pdfs/ImpactsTourism.pdf> (accessed May 16, 2010)
- Stynes, D. J. (1997). *Economic Impacts of Tourism: A Handbook for Tourism Professionals* Editor: Vanessa Arnold. Tourism Research Laboratory at the University of Illinois at Urbana- Champaign.

मुद्रा : इतिहास अध्ययनको एक स्रोत**राजेन्द्रकुमार पाण्डे****सह प्राध्यापक, मानविकी तथा समाजशास्त्र विभाग**

Email: rajendra pandey522732@gmail.com

(सारसङ्क्षेप : नेपालको मौद्रिक इतिहासलाई हेर्दा हालसम्म जानकारीमा आएअनुसार यहाँका यस्ता मुद्रा प्रचलनमा ल्याउने प्रथम व्यक्ति इस्वीको पाँचौ शताब्दीका लिच्छवीकालीन राजा मानदेव थिए । नेपालमा लिच्छवी राजा मानदेवको समयदेखि क्रमबद्ध रूपमा मुद्रा प्रचलनमा आउन थालेको पाइन्छ । धातु मुद्रालाई आकर्षक बनाउन विभिन्न किसिमका आकृतिहरू बनाइनुका साथै राष्ट्र प्रमुख तथा अन्य महत्त्वपूर्ण व्यक्तिको नाम, मितिसमेत उल्लेख गरिएको हुन्छ । धातुबाट बनेका मुद्राहरू सयौ वर्षसम्म जस्ताको तस्तै रहन सक्ने भएकाले इतिहास अध्ययनमा धातु मुद्राको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने गर्दछ । मुद्राको अध्ययनबाट देशको राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक अवस्थाका बारेमा धेरै कुराहरू जानकारी पाउन सकिने भएकाले मुद्रालाई इतिहास अध्ययनको भरपर्दो स्रोत पनि मानिन्छ । त्यसैले मुद्राको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा राज्यले ध्यान दिनु आवश्यक छ । हनुमानढोका दरबारमा नेपालका पुराना मुद्राहरू सङ्ग्रह गरेर राखिएको छ । कतिपय व्यक्तिगत सङ्ग्रहमा पनि प्राचीन मुद्राहरू रहेका हुन सक्दछन् । त्यस्ता मुद्राहरूलाई राज्यले नै सङ्ग्रह गर्ने व्यवस्था मिलाउन सकेमा मुद्राको थप अध्ययन भई थप नयाँ ऐतिहासिक तथ्यहरू उजागर हुन सक्छन् ।)

१.विषय परिचय-

मुद्राको अर्थ धातुका पैसा भन्ने हुन्छ जसलाई मानवले विनिमयको माध्यमको रूपमा प्रयोगमा ल्याएको देखिन्छ (खतिवडा, २०५८ : १८१) । समान्यतया कुनै पनि वस्तु किनबेच गर्न सकिने कानुनी मान्यता प्राप्त विनिमयको माध्यम वा वस्तुलाई मुद्रा भन्न सकिन्छ । मानिसले गरेका विभिन्न आविष्कारहरूमध्ये मुद्रा पनि एउटा महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो । आजभोलि विश्वको आर्थिक अवस्था नै मुद्रामा टिकेको छ । मुद्राको सम्बन्धमा विभिन्न अर्थशास्त्रहरूले विभिन्न धारणाहरू व्यक्त गरेको पाइन्छ । प्रसिद्ध अर्थशास्त्री काउथरले यन्त्रमा चक्रको, विज्ञानमा अग्निको, राजनीतिमा मतको जुन स्थान हुन्छ उही स्थान मानिसको आर्थिक जीवनमा मुद्राको हुन्छ भनेका छन् (दुङ्गेल, २०४३:१८) । किलवर्ण नामक विद्वान्ले मुद्रालाई मूल्यमापन तथा अन्तिम भुक्तानको साधन मानेका छन् । त्यसै गरी अर्का विद्वान् ट्रेसकोटले मुद्राको काम गर्ने प्रत्येक वस्तु धातु वा सामानलाई मुद्रा भन्न सकिन्छ भनेका छन् ।

मुद्रा धातु वा अन्य वस्तुबाट निर्मित त्यस्ता विनिमयका माध्यम हुन् जुन कानुनी ग्राह्य एवं सर्वमान्य हुने गर्दछन् । कानुनी मान्यता प्राप्त मुद्रालाई सबैले विश्वास गर्ने र विनिमयको क्रममा सबैले प्रयोग गर्दछन् ।

सङ्ग्रह गर्न, एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा सजिलै लैजान एवं जस्तोसुकै वस्तु पनि विनिमय गर्न यिनहरू सजिलो एवं मान्य पदार्थ हुने तथा मूल्य मापनको स्तरको रूपमा काम गर्ने स्वीकृति प्राप्त भएको, वस्तु खरिद गर्ने माध्यमको रूपमा पनि मुद्रालाई परिभाषित गरिएको छ (G. Crother, 1997 p. 20) । संक्षेपमा भन्नु पर्दा मुद्रा एक ठाउँबाट अर्को ठाउँ सजिलै लैजान सकिने, धनको रूपमा सञ्चय गरेर राख्न मिल्ने, कानुनी मान्यता प्राप्त, सबै वस्तुको मूल्य मापन गर्ने, सबैद्वारा विश्वास गरिएको वस्तु हो ।

२.समस्या कथन

मुद्रालाई आर्थिक पक्षको द्योतकको रूपमा पनि लिने गरिन्छ । मानिसका हरेक आवश्यकताको पूर्तिको साथै सम्पन्नताका लागि समेत मुद्रा अपरिहार्य वस्तुको रूपमा स्थापित भैसकेको छ । अहिले विश्वको भौतिक विकासमा जुन प्रगति देखापरेको छ त्यसमा समेत मुद्राको महत्त्वपूर्ण भुमिका रहेको छ । आज हरेक व्यक्ति र राज्य आर्थिक रूपले सम्पन्न हुन चाहन्छ । हरेक मुलुकले आर्थिक क्रियाकलापलाई सहज बनाउन आ आफ्नै मुद्राहरू समेत प्रचलनमा ल्याएका छन् । अहिले सबै व्यक्ति र मुलुकको केन्द्रमा रहेको मुद्रा कहिलेदेखि समाजमा प्रयोगमा आउन थाल्यो ? मानवलाई मुद्राको आवश्यकता किन महसुस भयो ? विभिन्न समयमा प्रसारित मुद्राको शैक्षिक महत्त्व के हुन सक्दछ ? यिनै सान्दर्भिक समस्याहरूलाई केन्द्रविन्दु बनाई यो अध्ययन अधि बढाइएको छ ।

३. अध्ययनको उद्देश्य –

यस अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् -

- क) मुद्राको उत्पत्ति र विकासको पृष्ठभूमि खोजी गर्ने,
- ख) मुद्रा बनाउने माध्यम र प्रविधिको पहिचान गर्ने,
- ग) इतिहास अध्ययनमा मुद्राको महत्त्व विश्लेषण गर्ने,

४.अध्ययन विधि –

अध्ययन व्यवस्थित रूपमा नयाँ ज्ञान र धारणा खोजि गर्ने एक कार्य हो । अनुसन्धानको उद्देश्य पूरा गर्न अनुसन्धानात्मक प्रश्नले खोजेको उत्तर प्राप्त गर्न सहज हुने किसिमको अध्ययनको विधि छनौट गर्नु अनुसन्धान कार्य का लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । अध्ययन विधि अनुसन्धानको पूर्व योजना एवम् रणनीति भएकाले अनुसन्धानलाई सही दिशामा डोर्याउनसमेत सहयोग गर्दछ ।

अनुसन्धानको क्रममा प्राप्त सङ्ख्यात्मक तथ्याङ्कलाई तथ्याङ्कशास्त्रीय विश्लेषण विधिद्वारा निष्कर्षमा पुगिने अनुसन्धानलाई परिमाणात्मक विधि भनिन्छ भने शाब्दिक रूपमा सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई तार्किक विधिद्वारा विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिने अनुसन्धानलाई गुणात्मक अनुसन्धान भनिन्छ । यदि अध्ययनको क्रममा सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुवै तथ्याङ्कलाई प्रयोग गरिएको छ भने त्यस्तो अनुसन्धानलाई मिश्रित अनुसन्धान विधि भनिन्छ । यस अध्ययनमा मुद्राको उत्पत्ति, विकास, मुद्रामा रहेका विशेषता र महत्त्व आदि

शाब्दिक तथ्याङ्कको रूपमा प्राप्त हुने हुँदा यस अध्ययन कार्यलाई गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा अधि बढाइएको छ ।

५. अध्ययनको परिसीमा

यस अध्ययनमा मानवका लागि अति आवश्यक वस्तु मुद्रा को उत्पत्ति , विकास र इतिहास अध्ययनमा यसको महत्त्वलाई अध्ययन गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । हाल नेपालमा राजतन्त्रात्मक व्यवस्थाको अन्त्य भई सङ्घीय गणतन्त्रात्मक व्यवस्था कायम रहेको सन्दर्भमा यस अध्ययनमा नेपालमा शासन गर्ने लिच्छवी, मल्ल र शाहकालीन केही धातु मुद्राहरूको अध्ययनबाट इतिहास अध्ययनमा मुद्राको महत्त्वलाई हेर्ने प्रयास गरिएको छ ।

६. विषय विश्लेषण

यस अध्ययनको क्षेत्र र उद्देश्यअनुरूप नेपालको लिच्छवी, मल्ल र शाहकालीन मुद्राहरूको बारेमा लेखिएका पुस्तकहरूका साथै हनुमानढोका काठमाण्डौमा संगृहीत मुद्राहरूको सूक्ष्म अध्ययन गरी प्राप्त हुन आएका धारणा र तथ्यहरूलाई निम्नानुसार विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरण गरिएको छ -

६.१ मुद्राको उत्पत्ति र विकास

मानिसको आर्थिक अपरिहार्य वस्तुको रूपमा रहेको मुद्राको उत्पत्ति सर्वप्रथम कुन स्थानबाट भएको हो भन्ने निश्चित हुन नसके पनि मुद्राशास्त्रहरूले ई.पू. ७०० वर्ष पूर्व एसिया माइनर, भारत र चीनलाई मुद्रा उत्पत्तिको केन्द्र स्थान मानेका छन् (जोशी, २०४२ : १) । मुद्राशास्त्रहरूले मुद्राको उत्पत्ति र विकास का सम्बन्धमा तीन चरणहरू रहेको मान्दछन् । जसअनुसार पहिलो चरण मा वस्तुविनिमय दास्रो चरणमा वस्तुमुद्रा र तेस्रो चरणमा मात्र कानुनी मान्यता प्राप्त मुद्राको प्रचलन भएको मान्दछन् ।

६.१.१ वस्तु विनिमय (Stage of Barter System)

मानिस जङ्गली अवस्थामा छँदा उसलाई मुद्राको कुनै आवश्यकता थिएन किनभने त्यसबेला मानिस प्रकृतिप्रदत्त वस्तुमा निर्भर रहन्थ्यो । जव मानिस समूहमा बस्न र व्यवसाय गर्न थाल्यो तब उसलाई विनिमयको माध्यमको आवश्यकता पर्न थाल्यो । मानिस एकैले सबै आफ्ना आवश्यकता पूरा गर्न नसक्ने कठिनाइका बावजुद दिनप्रति दिन नयाँ आवश्यकताहरू देखापर्न थाले । यसरी आफ्नो आवश्यकता पूर्ति गर्न मानिसले आफूसँग भएको वस्तु अरूलाई दिएर आफूलाई आवश्यक परेको वस्तु साटेर आफ्ना आवश्यकता पूर्ति गर्ने गर्दथे । यस्तो पद्धतिलाई वस्तुविनिमय भनिन्छ । अहिले पनि गाउँघरतिर यो प्रचलन कायमै रहेको देख्न सकिन्छ । उदारणको लागि तराइमा धानवाली प्रसस्त हुन्छ तर पहाडी क्षेत्रमा कम हुन्छ । पहाडी भेगका मानिसले बाँसबाट डोका, छिटुवा, मान्द्रो आदि निर्माण गरी तराइका किसानलाई आवश्यक पर्ने ती वस्तु दिएर त्यसको बदलामा धान चामल लिने गरेको देखिन्छ । समयको विकाससँगै यो वस्तुविनिमय पद्धतिमा धेरै समस्याहरू देखिए । यस पद्धतिमा आफूलाई आवश्यक वस्तु अरूसँग नभएमा र आफूसँग भएको वस्तु अर्को व्यक्तिलाई आवश्यक

नभएमा आवश्यकता पूरा गर्न समस्या देखियो। दुवै पक्ष बीच आवश्यकताको मेल नभएसम्म विनिमय सम्भव थिएन । आवश्यकता मेलखाने व्यक्तिको खोजी गर्ने कार्य र विनिमयको वस्तु ओसारपसार गर्न निकै समस्या देखियो । यी समस्याहरूले गर्दा मानिसले नयाँ सजिलो माध्यमको खोजी गर्न थाल्यो ।

६.१.२ वस्तुमुद्राको चरण (Stage of Commodity Money)

समयको विकाससँगै वस्तुविनिमयबाट सबै आवश्यकता पूराहुन नसकेपछि, सबैले स्वीकार गर्न सक्ने र सञ्चय गरेर धनको रूपमा राख्न सकिने माध्यमको खोजी हुन थाल्यो । विस्तारै मानिसहरूले समाजका सबै व्यक्तिलाई समान रूपले आवश्यकता पर्ने र सञ्चय गरेर लामो समय राख्न सकिने वस्तुलाई मुद्राको रूपमा प्रयोग गर्न थालियो । यस्ता विनिमयका माध्यमहरू पूर्णरूपमा मुद्रा नभएर मुद्राको रूपमा प्रयोग गरिने वस्तु भएकाले यिनलाई वस्तुमुद्रा भन्ने गरिन्छ । वस्तु मुद्राको रूपमा आफ्ना ढुङ्गाका औजार, धनुष, तिर , पशुका छाला र गरगहना आदिलाई विनिमयको माध्यमको रूपमा प्रयोग गर्न थालियो (जोशी, २०४२ : १) । यस पद्धतिलाई वस्तुमुद्रा पद्धति भन्ने गरिन्छ । वस्तुमुद्राबाट पनि सबै समस्या हल हुन सक्ने । यस पद्धतिमा पनि निश्चित मूल्य र मापनको समस्या देखियो । थोरै वस्तु आवश्यक भएमा मुद्राको रूपमा प्रयोग गरिएका औजारहरू टुक्रा पारेर दिन नमिल्ने आदि समस्याहरूले गर्दा अन्य सजिलो माध्यमको खोजी गर्न थालियो । मानिसमा पहिलेदेखि नै धातुका गरगहनाप्रति आकर्षण रहेको हुँदा धातुलाई नै मुद्राको उपयुक्त माध्यमको रूपमा प्रयोग गर्न थालियो । त्यस पछि धातुका टुक्राहरूलाई मुद्राको रूपमा प्रयोग थालियो ।

६.१.३ कानुनीग्राह्य मुद्राको चरण (Stage of Legal tender money) –

मुद्रा उत्पत्तिको यो तेस्रो अर्थात् अन्तिम चरण थियो । इतिहासका पिता मानिने विद्वान् हेरोडोटसले ई.पू. छैठौँ, सातौँ शताब्दीतिर हालको टर्की राज्यमा पर्ने लिडिया भन्ने ठाउँका वासिन्दाहरूले सर्वप्रथम धातुका मुद्रा प्रचलनमा ल्याएको बताउनु भएको छ (दुङ्गेल, २०४३ : २०) । दुनियाँमा सबभन्दा पहिलो मुद्रा एसियामाइनर मा लीडिया साम्राज्यको संस्थापक गिजेजको पालामा (६८७–६५२ ई. पू.) पहाडी खोलाहरूबाट संकलित गरिने सुन चाँदी मिश्रित एक किसिमको धातुमा मुद्रा बनाउने तरिकाको श्रीगणेश भएको थियो (जोशी, २०४२ : ११) । धातु सबैले स्वीकार गर्ने र सञ्चय गरेर राख्न सकिने, आवश्यकताअनुसार सानो ठूलो बनाउन सकिने वस्तु भएकाले धातुलाई निश्चित आकार र तौल गरी मुद्राको रूपमा प्रयोग गर्न थालियो । राज्य व्यवस्थाको सुरु हुनुपूर्व धातुका टुकामा विभिन्न रेखा धर्का कोरेर प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस्ता मुद्राहरूलाई पञ्चमार्क मुद्रा भनिन्छ । प्राचीन कपिलवस्तुको उत्खननबाट ई. पू. पाचौँ शताब्दी देखि ईसाको दोस्रो शताब्दी सम्म बनेका थुप्रै पञ्चमार्क मुद्राहरू प्राप्त भएका छन् । चाँदी र तामाबाट बनेका यी पञ्चमार्क मुद्राहरूमा चोट पारेर चन्द्र, सूर्य, साँढे, हात्ति, मयुर, पहाड आदि चित्रहरू बनाइएका छन् (आचार्य, २०५७ : ३५) । क्रमशः धातुका मुद्राहरूमा सुधार गर्दै राज्यव्यवस्थाको सुरुवात भएपछि राजाको नाम , मिति लेखेर प्रचलनमा ल्याउन थालियो । लाखौँको कारोबार गर्दा धातुका मुद्रा बोकेर हिड्न समस्या भएकाले कागजी मुद्राको सुरुवात हुन पुग्यो । सबै

भन्दा पहिलो कागजी मुद्रा सातौ शताब्दीमा चीनको थाङ्ग राज्यकालमा निस्केको भन्ने कथन छ । तर छापिएका कागजी मुद्रा (बैंक नोट) सन् १६९४ मा इंगल्याण्डको बैंकले निकालेको थियो । नेपालमा पनि २००१ सालमा श्री ५ त्रिभुवनको नामबाट कागजी मुद्राको सर्वप्रथम प्रचलनमा आएको जानकारी पाइन्छ, (जोशी, २०४२ : ४) ।

६.२ मुद्रा बनाउने माध्यम र प्रविधि

नेपालको प्राचीन एवम् पुरातात्विक स्थल कपिलवस्तुबाट चाँदी र तामाबाट बनेका पञ्चमार्क मुद्राहरू प्राप्त भएका छन । लिच्छवीकालमा धेरै जसो तामाबाट बनेका मुद्राहरू प्रचलनमा आएको पाइन्छ । पूर्व १ नं. खोपाशीको एक प्राचीन पक्की इनारमा उत्खनन गर्दा कुटिला लिपिमा विद्या लेखिएको सुनको टुक्रा पनि प्राप्त भएको छ जसलाई विद्वानहरूले मुद्रा हुनसक्ने धाराणा राखेको पाइन्छ (जोशी, २०४२ : १२) । मल्लकालमा धेरैजसो चाँदीबाट बनेका मुद्राहरू प्रचलनमा रहेका थिए । यसका अतिरिक्त राजाहरूले विशेष स्मरणका लागि सुनका मुद्राहरू पनि प्रचलनमा ल्याएका थिए । मल्लकालको अन्तिम समयतिर आर्थिक कमजोरीका कारण चाँदीमा तामा मिसाएर समेत मुद्रा प्रचलनमा ल्याइयो । शाहकालमा पित्तल, तामा, सिल्वर र चाँदीलाई मुद्रा बनाउने माध्यमको रूपमा प्रयोग गरेको देखिन्छ । राजाहरूले विशेष अवसरमा सुनको मुद्रा (असर्फी) पनि प्रचलनमा ल्याएको पाइन्छ । अधिकतम रूपमा कमसल धातुका मुद्राहरू बढी मात्रामा प्रयोग भएको पाइन्छ ।

मुद्रा बनाउने प्रविधि र पद्धतिमा समयको गतिसँगै सुधार आएको देखिन्छ । प्रारम्भमा धातुका विभिन्न आकारका टुक्राहरूमा दबाव दिएर विभिन्न रेखा, धर्का र आकृतिहरू बनाई धातुलाई मुद्राको रूपमा प्रयोग गरेको देखिन्छ । यस पद्धतिमा निर्मित मुद्रालाई पञ्चमार्क मुद्रा पनि भनिन्छ । कपिलवस्तुको उत्खननबाट यस किसिमका पञ्चमार्क मुद्राहरू प्राप्त भएका छन् । लिच्छवीकाल नै नेपालको मौद्रिक परम्पराको मौलिक विकासको पहिलो युग सावित भएको छ । त्यस समयमा हाते साँचोको प्रयोग गरी मुद्रा बनाइन्थ्यो । यस पद्धतिमा पहिले मैनमा मुद्राको आकारप्रकार तयार पारिन्थ्यो र त्यसको बाहिर माटोको लेप लगाई सुकाइन्थ्यो र कडा भएपछि आगोमा पोलिन्थ्यो । आगोमा पोल्दा मैन पग्लेर बाहिर निस्कने र माटाको साँचो तयार हुने गर्दथ्यो । त्यस किसिमको साँचोमा धातु पगालेर हालिन्थ्यो र मुद्रा तयार गरिन्थ्यो । मल्लकालीन पोलिसकेका माटाका साँचाहरू पनि भेटिएको हुँदा मल्लकालमा पनि यो पद्धति कायमै रहेको देखिन्छ ।

पृथ्वीवीरविक्रम शाहको पालामा प्रधानमन्त्री रणोद्दीपसिंहले नेपाली मुद्रा बनाउने प्रणालीमा ठूलो परिवर्तन ल्याएको देखिन्छ । उनले पानीबाट चल्ने यन्त्रद्वारा धातुका पातालाई कुटी एकै साइजका पहिलेको भन्दा आकर्षक मुद्राहरू बनाउने परिपाटी विकास गरे । पानीढिकीबाट विकासोन्मुख नेपालका लागि पर्याप्त मुद्रा उत्पादन गर्न नसकिएको कारण श्री ५ त्रिभुवनको समयमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री भीमशमशेरले मुद्रा बनाउने प्रणालीमा आधुनिक सुधार गरे । यिनले मुद्रा बनाउनका लागि कोइला र बिजुलीबाट चल्ने ठूला विदेशी यन्त्रहरू प्रयोगमा

ल्याए । यी आधुनिक यन्त्रबाट बनेका मुद्राहरू विदेशी मुद्राको स्तरमा दाँज्न सकिने भयो (जोशी, २०४२ : १४) । नेपाली मुद्रा निर्माण प्रणालीमा बढी सुधार ल्याई नेपाली मुद्राको उच्च स्तर कायम राख्न वि.सं. २००४ सालमा टकसार विभाग खडा गरियो । राणाहरूको अधीनमा रहेको टकसार वि.सं. २००७ सालको परिवर्तपछि पूर्णतया श्री ५ को टकसार बन्यो ।

६.३ इतिहास अध्ययनमा मुद्राको महत्त्व

मुद्रा विनिमयको सरल माध्यम हो । हरेक मुलुकको आर्थिक मापदण्डको रूपमा मुद्रालाई लिने गरिन्छ । हरेक राज्यमा सरकारद्वारा विभिन्न मुद्राहरू प्रचलनमा ल्याइएका हुन्छन् । हरेक मुलुकका मुद्रामा आफ्नै मुलुकको इतिहास र संस्कृति झल्काउने विशेषताहरू हुने गर्दछन् । त्यसैले मुद्रालाई इतिहास र संस्कृति अध्ययनको भरपर्दो स्रोत पनि मानिन्छ । नेपालको मौद्रिक इतिहासलाई हेर्दा इस्वीको पाँचौँ शताब्दी देखि साँचोको प्रयोग गरी ज्यादै आकर्षक एवम् कानुनग्राह्य मुद्राहरू निर्माण गर्न लागिएको पाइन्छ । हालसम्म जानकारीमा आएअनुसार यहाँका यस्ता मुद्रा प्रचलनमा ल्याउने प्रथम व्यक्ति लिच्छवीकालीन राजा मानदेव थिए । उनले मानाङ्ग नामक तामाका मुद्राहरू प्रचलनमा ल्याएको पाइन्छ (खतिवडा, २०५८ : १९७) । नेपालमा लिच्छवी राजा मानदेवको समयदेखि क्रमवद्ध रूपमा मुद्रा प्रचलनमा आउन थालेको पाइन्छ । धातुबाट बनेका मुद्राहरू सयौँ वर्षसम्म जस्ताको तस्तै रहन सक्ने भएकाले इतिहास अध्ययनमा धातु मुद्राको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने गर्दछ । यहाँ केही लिच्छवी, मल्ल र शाहकालीन मुद्राहरूको अध्ययनबाट जानकारी हुन आएका विविध ऐतिहासिक पक्षका बारेमा चर्चा गर्न खोजिएको छ ।

६.३.१ राजनैतिक अवस्था :

मुद्रा आकारमा सानो हुने भए तापनि त्यसबाट हामीले मुलुकको राजनैतिक अवस्थाको बारेमा जानकारी पाउन सक्छौ । मुद्रामा मितिका साथै प्रसारण गर्ने व्यक्तिको नामसमेत लेखिएको हुन्छ । मानदेवको मुद्रामा श्रीमानाङ्ग लेखिनुका साथै सिंहको आकृति बनाइएको छ । सिंहलाई जङ्गलको राजा र शक्तिसाली जनावर मानिन्छ । राजा मानदेव पनि सिंहजस्तै पराक्रमी तथा शक्तिसाली थिए भन्नका लागि सो आकृति बनाइएको मानिन्छ । अंशुवर्माको मुद्रामा अंशु, श्रयंशु र महाराजधिराजस्य लेखिएका मुद्राहरू प्राप्त भएका छन् । यसबाट अशुवर्मा क्रमशः शक्तिशाली बन्दै गएको स्पष्ट हुन्छ । लिच्छवीकालीन जिष्णु गुप्तस्य लेखिएको मुद्रा प्राप्त भएको छ तर लिच्छवीकालमा जिष्णु गुप्त नामक व्यक्ति राजा भएको कुनै प्रमाण पाइँदैन त्यसैले यस मुद्राबाट जिष्णु गुप्त तत्कालीन शासकभन्दा बढी शक्तिशाली भएको बुझिन्छ । मल्लकालीन राजा जगतप्रकाश मल्लको मुद्रामा चन्द्रशेखरको नाम र भूपालेन्द्र मल्लको मुद्रामा लक्ष्मीनारायणको नाम उल्लेख भएको पाइन्छ । यी व्यक्तिहरू राजा नभई तत्कालीन मन्त्री थिए तर राजाको समान हैसियतमा मुद्रामा नाम पाइएकाले राजाजत्तिकै शक्तिशाली भएको स्पष्ट हुन्छ । मुद्राबाट राज्यको सिमाना र विखण्डनको अवस्थाका बारेमा पनि थाहा पाउन सकिन्छ । अपवादका रूपमा विदेशी मुद्रा व्यापारको क्रममा कुनै मुलुकमा भित्रिन सक्ने भए तापनि व्यापक रूपमा आफ्नै

देशको मुद्रा देशको विभिन्न क्षेत्रमा व्यापक प्रचलनमा रहेको हुन्छ । यस्ता प्राचीन मुद्रा प्राप्त भएको आधार मा मुद्रा प्राप्त स्थान सम्बन्धित राज्यको अधीनमा रहेको बलियो प्रमाण ठहर्छ । मल्लकालीन राजा यक्ष मल्लको समयमा मल्ल राज्यकै अधीनमा रहेको दोलखा उनको मृत्युपश्चात् स्वतन्त्र भएको कुरा दोलखाबाट प्राप्त इन्द्रसिंहदेवको मुद्राबाट प्रष्ट हुन्छ ।

राजतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थामा राजाको नामबाट मुद्रा निस्कासन गरिन्छ र राजापछि राजाकै जेठो छोरा राजा हुने प्रचलन रहेको हुन्छ । नेपालमा पनि यो प्रचलन कायम थियो । तर वि. स. २००७ सालमा राजनैतिक सङ्कटका कारण यस प्रचलनमा क्रमभङ्गता भएको देखिन्छ । नियमअनुसार राजा त्रिभुवनपछि उनका जेठा छोरा महेन्द्रको नामको मुद्राको क्रम हुनुपर्नेमा महेन्द्रभन्दा अघि उनका छोरा हालका पूर्व राजा ज्ञानेन्द्रको नामबाट मुद्रा प्रसारित भएको पाइन्छ । यस मुद्राले तत्कालीन राणा विरुद्धको आन्दोलन र राजनैतिक परिवर्तनलाई उजागर गर्दछ । वि.स. २००७ साल कार्तिक २९ गतेका दिन श्री ५ त्रिभुवनले राणाहरूको हुकुमी शासन विरुद्ध क्रान्तिको कदम चाल्दा त्यस बेलाका राणा प्रधानमन्त्री मोहनशमशेरले श्री ५ त्रिभुवनलाई राज्यच्युत गरी त्रिभुवनकै माहिला नाति बालक ज्ञानेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवलाई नेपालको राजगद्दीमा आसीन गराएका थिए । त्यसबेला ज्ञानेन्द्रका नाममा चाँदीका डबल मुद्राहरू प्रचलनमा ल्याए, मोहरमुद्रा पनि टक मारे (जोशी, २०४२ : ११७) । मुद्रामा मिति उल्लेख गरिने हुनाले कस्ले ? कहिले ? कति समयसम्म शासन गरे भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ ।

६.३.२ आर्थिक अवस्था :

मुलुकको आर्थिक अवस्थाको बारेमा मुद्राबाट पनि धेरै कुरा जानकारी पाउन सकिन्छ । लिच्छवीकालीन व्यापार व्यवसायमा मुद्रा प्रयोग गरिन्थ्यो भन्ने कुरा प्राप्त लिच्छवीकालीन मुद्राहरूबाट स्पष्ट हुन्छ । मुद्रामा अंकित चिन्ह र उल्लेखित शब्दहरूबाट आर्थिक अवस्थाका बारेमा धेरै कुराहरू थाहा पाउन सकिन्छ । अंशुवर्माको मुद्रामा दुध चुसिरहेको बाच्छोसहित गाईको आकृति बनाइएको छ । हिन्दू परम्पराअनुसार गाईलाई लक्ष्मीको प्रतीक मानिन्छ र लक्ष्मीलाई धनको प्रतीक मानिन्छ । यसबाट अंशुवर्माको समयमा देशको आर्थिक अवस्था निकै राम्रो हुनुका साथै जसरी गाइले बाच्छोलाई पालन गरिरहेको छ त्यसै गरी राजा अंशुवर्माले पनि जनतालाई पालन गरिरहेको संकेत मुद्राबाट पाउन सकिन्छ । अंशुवर्माको मुद्रामा बनाइएको बाच्छो हित गाईको आकृति र कामदोही शब्दले धनधान्यपूर्ण देश तथा सबैको मनोकाङ्क्षापूर्तिको संकेत गर्दछ (ढुङ्गेल, २०४३ : ८८) । गाईको आकृतिले तत्कालीन समाजमा पशुपालन पनि एक पेसाका रूपमा रहेको बुझ्न सकिन्छ । लिच्छवीकालीन एउटा मुद्रामा वैश्रवण लेखिएको छ । वैश्रवणको अर्थ कुवेर र कुवेरलाई धनको मालिकका रूपमा मानिन्छ । यस मुद्राबाट पनि आर्थिक सम्पन्नताका बारेमा जानकारी पाउन सकिन्छ ।

मल्लकालका विभिन्न मुद्राहरूबाट पनि तत्कालीन समयको आर्थिक अवस्थाका बारेमा थाहा पाउन सकिन्छ । मल्लकालको सुरुतिर शुद्ध चाँदीका मुद्राहरू प्रचलनमा रहेका थिए भने पछिल्लो समयतिर चाँदीमा

तामा मिसाएर मुद्रा बनाएको पाइन्छ । यसबाट मल्लकालको सुरुतिर आर्थिक अवस्था राम्रो भएको र पछिल्लो समयतिर आउँदा आर्थिक अवस्था कमजोर हुँदै गएको स्पष्ट हुन्छ । योगनरेन्द्र मल्लको ठूलो सुकी मुद्रामा धानको बालाको बुट्टा बनाइएको छ (जोशी, २०४२ : ८९) । राजा श्री ५ वीरेन्द्रको नाममा वि.सं.२०३८ मा प्रसारित रु १०० मूल्यको मुद्रामा धान रोप्न लागेकी एउटी आइमाईको आकृति छ (जोशी, २०४२ : १५७) । यी प्रमाणहरूले प्राचीन समयदेखि कृषि नेपालीहरूको मुख्य पेसा रहेको र धान मुख्य बालीका रूपमा रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

६.३.३ धार्मिक अवस्था

मुद्राबाट राजनैतिक र आर्थिक अवस्थाभैँ धार्मिक अवस्थाका बारेमा पनि जानकारी पाउन सकिन्छ । मानदेवको मानाङ्क मुद्रामा कमलको फूलमाथि बसेकी देवीको आकृति बनाइएको छ । यसबाट शाक्त धर्मको प्रचलनबारे थाहा हुन्छ । त्यसैगरी लिच्छवीकालमा पशुपति, वृष लेखिएका मुद्राहरू पनि प्राप्त भएका छन् । यी दुवै शब्द शैव धर्मसँग सम्बन्धित भएकाले शैवधर्मको लोकप्रियताका बारेमा पनि जानकारी प्राप्त भएको छ । मल्लकालीन मुद्राहरूमा पशुपति, करुणामय, लोकनाथ, गुह्यश्वरी, कुमारीमाजु, तलेजुमाजु आदि विभिन्न देवदेवीहरूको नाम उल्लेख पाइने हुनाले तत्कालीन समयमा विभिन्न देवदेवीहरूले समाजमा मान्यता पाएको स्पष्ट हुन्छ । त्यसैगरी मुद्रामा शंख, चक्र, त्रिशूल, डमरु, वज्र आदि धार्मिक आकृतिहरू पनि पाइन्छन्, जसबाट मध्यकालमा नेपालमा बौद्ध, शैव, वैष्णव, शाक्त आदि धर्महरू अस्तित्वमा रहेको देखिन्छ । यसै गरी शाहकालीन मुद्राहरूमा पनि गोरखनाथ, भवानी जस्ता धार्मिक शब्दहरूका साथै पशुपति मन्दिर, बागेश्वरी, जानकी मन्दिर आदिको आकृति बनाएको पाइन्छ । मुद्रामा भएका यस्ता आकृति र शब्दहरूबाट धार्मिक अवस्थाका बारेमा धेरै कुरा जानकारी पाउन सकिन्छ ।

६.३.४ भाषा तथा लिपि –

मुद्राहरूमा लेखिएका शब्दहरूबाट तत्कालीन भाषा तथा लिपिका बारेमा जानकारी पाउन सकिन्छ । लिच्छवीकालीन मुद्रामा लिच्छवी लिपि र संस्कृत भाषाको पाइन्छ भने मल्लकालीन मुद्रामा नेवारी लिपि, रञ्जना लिपिका साथै नेवारी भाषा, संस्कृत भाषा, मैथिली भाषा आदिको प्रयोग भएको देखिन्छ । श्री ५ वीरेन्द्रको वि.सं.२०३८ को रु १०० मूल्यको मुद्रामा ध्यचमिँययम म्वथ अंग्रेजी शब्द लेखिएको छ । यसरी मुद्राबाट कुन समयमा के कस्ता भाषा र लिपिहरू प्रचलनमा थिए भन्ने कुरा समेत थाहा पाउन सकिन्छ ।

६.३.५ कला र संस्कृति :

धातुबाट बनेका मुद्राहरू आकारमा सानो हुने भए तापनि त्यसभित्र विभिन्न सुन्दर आकृति र शब्दहरू बनाइनुले मुद्रा स्वयं कलाको नमुनाको रूपमा देखा पर्दछन् । लिच्छवी र मल्लकालीन मुद्राहरूमा बनाइएका साँढे, सिंह, गाई, देवी, कलश आदिको सुन्दर आकृतिहरूबाट तत्कालीन कलाको अवस्था र कलाकारको दक्षताका बारेमा थाहा पाउन सकिन्छ । मुद्रामा बनाइएका देवदेवी तथा मानव आकृतिमा प्रयोग गरिएका

पहिरन र गरगहनाहरूबाट तत्कालीन समाजमा प्रचलित भेषभुषाका बारेमा जानकारी पाउन सकिन्छ । यो गनरेन्द्र मल्लको सुकी मुद्रामा सिन्दूरदानीको बट्टा बनाइएको छ । सिन्दूर हिन्दू महिलाको शौभाग्यको प्रतीक मानिन्छ । हिन्दू समाजमा विशेष महत्त्व राख्ने पूर्ण कलश, सूर्य चन्द्र माछा आदिको आकृति पनि मुद्रामा बनेको पाइन्छ । धातु मुद्राको सुन्दरताबाट धातुकला सम्बन्धी ज्ञान र प्रविधिका बारेमा पनि जानकारी पाउन सकिन्छ ।

७. निष्कर्ष-

विद्वान्हरूको धारणाअनुसार सर्वस्वीकार्य, कानुनी मान्यता प्राप्त, जुनकुनै सेवा वा वस्तु खरिद विक्री गर्न सकिने विनिमयको माध्यम नै मुद्रा हो । मानिसले विनिमयको माध्यमको रूपमा औजार, गरगहना, छाला, धातु, कागज आदि विभिन्न वस्तुहरू प्रयोग गरेको कुरा मुद्राको विकासको क्रममा देखिन आउँदछ । यी विभिन्न माध्यमहरूमध्ये धातु चाँडै नास नहुने वस्तु भएको र सयौं वर्षसम्म जस्ताको तस्तै रहन सक्ने भएकाले इतिहास अध्ययनमा विशेष महत्त्व राख्दछ । धातु मुद्रा एउटा विनिमयको माध्यम भए तापनि यसमा लेखिएका शब्दहरू र बनाइएका आकृतिहरूबाट मुलुकको इतिहास र सस्कृतिको विविध पक्षका बारेमा जानकारी पाउन सकिन्छ सकिने भएकाले मुद्रालाई इतिहास अध्ययनको एउटा भरपर्दो स्रोत मानिन्छ । त्यसैले मुद्राको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा राज्यले ध्यान दिनु आवश्यक छ । हनुमानढोका दरबारमा नेपालका पुराना मुद्राहरू सङ्ग्रह गरेर राखिएको छ । कतिपय व्यक्तिगत सङ्ग्रहमा पनि प्राचीन मुद्राहरू रहेका हुन सक्दछन् । त्यस्ता मुद्राहरूलाई राज्यले नै सङ्ग्रह गर्ने व्यवस्था मिलाउन सकेमा मुद्राको थप अध्ययन भई थप नयाँ ऐतिहासिक तथ्यहरू उजागर हुन सक्छन् ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- क्राउथर, जोफरि (१९७७), *एन आउटलाईन अफ मनी*, दिल्ली : युनिभर्सल बुक स्टल ।
 आचार्य, महेशकुमार (२०५७), *नेपालको पुरातत्व र प्राचीन सभ्यता*, पोखरा : विद्यार्थी प्रकाशन ।
 जोशी, सत्यमोहन (२०४२), *नेपाली राष्ट्रिय मुद्रा*, काठमाण्डौ : शाभा प्रकाशन ।
 दुङ्गेल, रमेश (२०४३), *प्राचीन अर्थव्यवस्था*, काठमाण्डौ : शारदाप्रसाद उपाध्याय दुङ्गेल ।

Aborton and unintended pregnancy in Nepal

Sushil Kumar panthi

Education Department : Rapti Babai Campus, Tulsipur

Panthisushil2035@gmail.com

(Abstract *This paper deals with the situation of abortion and unintended pregnancy in Nepal. This study shows that Around 56 million abortions are performed each year in the world, with about 45% done unsafely. In Nepal around 323000 abortion are done each year. Abortion legalization has contributed to a sharp decline in maternal mortality. This study also shows that more than half of the pregnancies were unintended, which is already challenging issue. While older age and having education were associated with lower likelihood of an unintended pregnancy while poor economic condition of the family, a higher number of previous birth and the history of terminated pregnancy were found to increase the likelihood of unintended pregnancy.)*

Key Words: Abortion, Unintended pregnancy, Maternal mortality, Terminated pregnancy.

Introduction

An abortion is a procedure to end a pregnancy. It uses medicine or surgery to remove the embryo or fetus and placenta from the uterus. The procedure is done by a licensed health care professional. The decision to end a pregnancy is very personal.

(Wikipedia, the free encyclopedia)

Abortion is the ending of a pregnancy by removal or expulsion of an embryo or fetus. An abortion that occurs without intervention is known as a miscarriage or "spontaneous abortion" and occurs in approximately 30% to 50% of pregnancies. When deliberate steps are taken to end a pregnancy, it is called an induced abortion, or less frequently "induced miscarriage". The unmodified word generally refers to an induced abortion.

When properly done, abortion is one of the safest procedures in medicine, but unsafe abortion is a major cause of maternal death, especially in the developing world. Making safe abortion legal and accessible reduces maternal deaths. It is safer than childbirth. Modern methods use medication or surgery for abortions. The most common surgical technique involves dilating the cervix and using a suction device. Birth control, such as the pill or intrauterine devices, can be used immediately following abortion. Around 56 million abortions are performed each year in the world, with about 45% done

unsafely. As of 2018, 37% of the world's women had access to legal abortions without limits as to reason. Countries that permit abortions have different limits on how late in pregnancy abortion is allowed.

Historically, abortions have been attempted using herbal medicines, sharp tools, forceful massage, or through other traditional methods. Abortion laws and cultural or religious views of abortions are different around the world. In some areas abortion is legal only in specific cases such as rape, problems with the fetus, poverty, risk to a woman's health, or incest. There is debate over the moral, ethical, and legal issues of abortion.

An estimated 323,000 abortions were performed in Nepal in 2014. This number translates to a rate of 42 abortions per 1,000 women aged 15–49. (Guttmacher.org , Fact Sheet, January 2014). Nepali women were granted abortion rights in 2002; and in 2004, abortion service was expanded throughout the country. In 2009, medical abortion service was introduced. There were 1,124 government and non-government hospitals and health institutions providing safe abortion services as of 2016-17. Both manual vacuum aspiration and medical abortion services are used for safe abortions in Nepal. All legal provisions need to be fulfilled in order to perform abortions, and the health institution should have the logo of safe abortion service.

Between 2002 and 2017, almost 1 million women received safe abortion services. Research conducted by the Centre for Research on Environment Health and Population Activities in 2014 revealed that 42 percent of the women who received an abortion chose safe abortion while the rest went to unregistered health institutions and health workers (The Kathmandu Post, 2020 august 10, Eliminate Unsafe Abortion)

Abortion was legalized in Nepal in 2002. It is available up to 12 weeks' gestation on request, up to 18 weeks' gestation in cases of rape or incest, and at any time if the pregnancy poses a danger to the woman's life or physical or mental health or if there is a fetal abnormality. Abortion legalization has contributed to a sharp decline in maternal mortality, which fell from 580 maternal deaths per 100,000 live births in 1995 to 190 per 100,000 in 2013. Many women in Nepal continue to face barriers to obtaining safe and legal procedures. Obstacles include lack of awareness of the legal status of abortion, lack of services, lack of transport to approved facilities, gender norms that hinder women's decision-making autonomy, the often-prohibitive cost of the procedure and fear of abortion-related stigma. (Guttmacher.org , Fact Sheet, January 2019)

Women living in every country , irrespective of the development status , have been facing the problem of unintended pregnancy. Over 100 million acts of sexual intercourse take place each day resulting in around 1 million conceptions, about 50 percent of which

are unplanned and about 25 percent are unwanted. The data suggest that approximately 49 percent of all pregnancies in the United States, 46 percent in Japan, 35 percent in both Iran and Nepal are unintended. Almost all occurred due to non-use of family planning methods or contraceptive failure. About 50 percent of all unintended pregnancies in the United States are due to contraceptive failure. Unintended pregnancy is an issue that cannot be ignored. Many pregnant women will want or need to end a pregnancy to avoid risks to their lives and health, psychological trauma. (NDHS, 2006)

Objectives of the Study

- To study the situation of abortion and unintended pregnancy in Nepal
- To find out the causes of unintended pregnancy in Nepal

Methodology

The secondary data are used in this study which is collected from different surveys, NDHS, Central Bureau of Statistics and others relevant data. Analytical and descriptive methods are applied in this study. The analysis is restricted to the abortion and unintended pregnancy of reproductive age group of women.

Abortion Related Laws in Nepal

The law allows a woman who has crossed 18 years of age to have an abortion within 12 weeks of pregnancy. If a woman is pregnant because of rape, or if the mother or child will have a life-threatening or mental problem, she can have an abortion within 28 weeks of pregnancy upon the recommendation of a registered medical officer. Whatever the reason for having an abortion, the law has provisions for safe abortion from licensed institutions and authorized medical officers. Unfortunately, only 41 percent of the women are aware that they have a right to have safe abortions, according to a survey. As they are not well acquainted with their legal right, there is a high possibility of unsafe abortions from unregistered medical officers in unauthorized institutions. In such a situation, they may not only face health issues and sometimes even life-threatening risks, but they could be cheated financially.

Safe abortion is the only option. One should choose abortion to avoid the birth of an 'unwanted' child. However, we can avoid the need to have abortions by using various family planning methods. It is not necessary that all couples should or need to use similar family planning methods or have similar circumstances. They should consult an expert to choose the best option for them. If a couple have a complete family and do not want another child, they can go for permanent family planning methods. (Kathmandu Post 2020 August 10, Eliminate Unsafe Abortion)

Abortion Incidence

- An estimated 323,000 abortions were performed in Nepal in 2014. This number translates to a rate of 42 abortions per 1,000 women aged 15–49.
- Nepal's 2014 annual abortion rate falls between the rates estimated for nearby Bangladesh (37 per 1,000) and Pakistan (50 per 1,000).
- Nationwide, fewer than half (42%) of all abortions were provided legally in government approved facilities. The remainder (58%) were clandestine procedures provided by untrained or unapproved providers or induced by the pregnant woman herself.
- Within Nepal, abortion rates for 2014 varied widely by development region, from 21 per 1,000 reproductive-age women in the Far-Western development region to 59 per 1,000 in the more urban Central development region, which includes the capital city of Kathmandu.
- Several factors may explain the high abortion rate in the Central region. Compared with women and couples in other regions, those in or near the capital may have a greater desire for smaller families, higher risk of unintended pregnancy (because of later marriage and greater occurrence of premarital sex) and better access to services. In addition, women from neighboring areas obtain services in the Central region. (Guttermacher.org,factsheet,2017)

Pregnancy is a condition of having a developing embryo or fetus in the female, when an ovum is fertilized by spermatozoon. The average duration of pregnancy is 280 days but the maximum duration is 354 days and the minimum is 180 days.

An unintended pregnancy is a pregnancy that is either unwanted, such as the pregnancy occurred when no children or no more children were desired. Or the pregnancy is mistimed, such as the pregnancy occurred earlier than desired. Sexual activity without the use of effective contraception through choice or coercion is the predominant cause of unintended pregnancy. Worldwide, the unintended pregnancy rate is approximately 45% of all pregnancies, but rates of unintended pregnancy vary in different geographic areas and among different socio-demographic groups. Unintended pregnancies may be unwanted pregnancies or mistimed pregnancies. While unintended pregnancies are the main reason for induced abortions, unintended pregnancies may also result in live births or miscarriages.

Adolescent pregnancies are a global problem but occur most often in poorer and marginalised communities. Many girls face considerable pressure to marry early and become mothers while they are still a child.

Teenage pregnancy increases when girls are denied the right to make decisions about their sexual and reproductive health and well-being. (plan international.org)

Signs and symptoms of pregnancy

Signs and symptoms of pregnancy can be categorized into 3 groups

- A. Presumptive signs
- B. Probable signs
- C. Certain Signs/positive signs
- A. Presumptive signs
 - i. Amenorrhoea
 - ii. Morning sickness
 - iii. Change in the breast
 - iv. Changes in the vagina
 - v. Pigmentation of skin
 - vi. Sympathetic disturbances
 - vii. Frequency of micturition
 - viii. Constipation
 - ix. Altered food choice
- B. Probable Signs
 - i. progressive enlargement of abdomen
 - ii. Height of uterus
 - iii. Softening of cervix of uterus.
 - iv. Intermittent uterine contraction
 - v. Extreme softening of cervix
 - vi. Ballotement test
 - vii. pregnancy test
- C. Certain signs / positive signs
 - i. Fetal movement after 20 weeks
 - ii. Auscultation of fetal heart sound
 - iii. Palpation of fetal parts
 - iv. Imaging

Pregnancy Outcomes

A pregnancy that does not end in a live birth is a stillbirth, a miscarriage, or an abortion. The majority of pregnancies (81%) resulted in a live birth. Less than one-tenth (9%) of pregnancies were aborted, and a similar proportion resulted in miscarriages; a very small proportion ended in stillbirths (1%). Abortions account for a higher proportion of pregnancy outcomes among women age 35-49 (27%) and among fifth- or higher-order births (21%). The percentage of pregnancies ending in abortion is higher in urban than in rural areas (11% and 7%, respectively). Province 4 (15%) has the highest proportion of pregnancies ending in abortion, while Province 2 has the lowest

(5%). The proportion of pregnancies ending in abortion increases with increasing household wealth, from 7% among pregnancies in the poorest households to 16% among those in the wealthiest households. The proportion of pregnancies ending in miscarriage (14%) and stillbirth (3%) was higher among women age 35-49 than among younger women.

9.6.3 Abortion Status among Women Women who had an abortion in the 5 years preceding the survey were asked the main reason for having their most recent abortion. Half of the women reported that they did not want more children, while 12% said that they wanted to delay childbearing (Table 9.31). Ten percent of women said that their health was the reason, 9% wanted to space their births, and 7% reported that the sex of the child was undesired.(NDHS,2016 :162)

Every pregnancy has some risk of problems. You may have problems because of a health condition you had before you got pregnant. You could also develop a condition during pregnancy. Other causes of problems during pregnancy can include being pregnant with more than one baby, a health problem in a previous pregnancy, drug use during pregnancy, or being over age 35. Any of these can affect your health, the health of your baby, or both.

If you have a chronic condition, you should talk to your health care provider about how to minimize your risk before you get pregnant. Once you are pregnant, you may need a health care team to monitor your pregnancy. Some common conditions that can complicate a pregnancy include

- High blood pressure
- Polycystic ovary syndrome
- Kidney problems
- Autoimmune disorders
- Obesity
- HIV/AIDS
- Cancer
- Infections

Other conditions that can make pregnancy risky can happen while you are pregnant - for example, gestational diabetes and Rh incompatibility. Good prenatal care can help detect and treat them. Some discomforts, like nausea, back pain, and fatigue, are common during pregnancy. Sometimes it is hard to know what is normal. Call your health care provider if something is bothering or worrying you.

Incidence of Unwanted Pregnancy

- In 2011, 43% of married women in Nepal used a modern method of contraception. However,

half of contraceptive users discontinued use within 12 months of starting. 8

- The unintended pregnancy rate for Nepal was 68 per 1,000 women of reproductive age in 2014. It ranged from 47 per 1,000 women in the Far-Western region to 85 per 1,000 in the Central region.
- Half of pregnancies were unintended (either mistimed or unwanted), and close to one-third (31%) of all pregnancies ended in abortion

Conclusion

This study shows that despite legalization of abortion and expansion of services in Nepal unsafe abortion is still common and exacts a heavy toll on women. Programs and policies to reduce rates of unintended pregnancy and unsafe abortion, increase access to high quality contraceptive care and expands safe abortion services are warranted. This study also shows that more than half of the pregnancies were unintended, which is already a challenging issue. While older age and having education were associated with lower likelihood of an unintended pregnancy, poor economic condition of the family, a higher number of previous births and the history of terminated pregnancy were found to increase the likelihood of unintended pregnancy. These factors should be taken into account when promoting family planning in Nepal in the future

References

- Puri M et al., Abortion Incidence and Unintended Pregnancy in Nepal, *International Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 2016, 42(4):167–179.
<https://www.guttmacher.org/fact-sheet/abortion-unintended-pregnancy-in-nepal>
 Nepal Central Bureau of Statistics, *Population Monograph of Nepal, Volume I: Population Dynamics*, Kathmandu, Nepal: Central Bureau of Statistics, 2014.
 World Health Organization (WHO) and World Bank, *Trends in Maternal Mortality: 1990 to 2013*, Geneva: WHO, 2014.
 Nepal Demographic Health Survey (NDHS-2006)
 Nepal Demographic Health Survey (NDHS-2016)
<https://kathmandupost.com/opinion/2019/04/23/eliminate-unsafe-abortion>

Teaching Correct English Pronunciation: An Issue

Tekan Prasad Kandel : Department of English

Rapti Babai Campus, Dang ,Nepal

tekankandel1970@gmail.com

Abstract : *The speakers of English with correct pronunciation are understood even if they have errors in other areas like vocabulary and grammar, but the speakers of English with poor pronunciation are not understood even if their grammar is correct and vocabulary is appropriate. Such kind of speakers do not get encouraged talking in English and experience employment difficulties, isolation and limited opportunities for further study. People are judged good or bad by the way they speak and those with poor pronunciation may be thought and behaved as incompetent or imperfect. Indeed, many speakers of English find pronunciation one of the most difficult aspects of English and need extra help from teachers. So, pronunciation training is necessary for the students in the class from the beginning. The goals of this paper are to define correct English Pronunciation, review the history of correct English pronunciation, explain the goal and discuss the significance of correct English Pronunciation, elaborate the role of English teachers in teaching correct pronunciation, highlight the problems of teaching correct English pronunciation and finally mention some suggestions to the English teachers to improve learners' pronunciation. The review of literature shows that if teachers want to teach correct pronunciation, they should be well trained beforehand.*

Key Words: Pronunciation, vocabulary, appropriate, goal, significance, highlight incompetent .

Introduction

Language is the primary source of communication. Communication is the process of sharing knowledge, ideas, feelings, thoughts, beliefs, emotions and experiences from one person to another. There are thousands of languages in the world. Countries have their own national languages along with many local languages.

The history of the English language really started with the arrival of three Germanic tribes who invaded Britain during the 5th century A.D. These tribes, the Angles, the Saxons and the Jutes crossed the North Sea from what today is Denmark and Northern Germany, (Eglishclub).

English is a west Germanic Language that originated from Anglo-Frisian dialects

brought to Britain in the mid 5th to 7th century A.D. by Anglo- Saxon migrants from what is now Northwest Germany, Southern Denmark and the Netherlands, (wikipedia). English Pronunciation is one of the most difficult skills to acquire and learners should spend lots of time to improve their pronunciation (Aliaga Garcia 2007; Martinez-flor et al; Pourhosein Gilakjani, 2016). Understandable pronunciation is one of the basic requirements of learners' competence and it is also one of most important features of language instruction. Good pronunciation leads to learning while bad pronunciation promotes to great difficulties in language learning (Pourhosein Gilakjani, 2012). This proves that correct pronunciation is loved by all the speakers of English.

Morley (1991) stated that understandable pronunciation is a main objective of pronunciation instruction. It is necessary component of communicative competence. Morley (1991) emphasized that learners should develop functional intelligibility, functional communicability, increased self- confidence, the speech monitoring abilities, and speech modification strategies. To pronounce English words correctly, learners have to change the way they think about sounds of those words. This is true both for individual sounds and the bigger parts of speech such as syllables, stress patterns and rhythm. Unfortunately, pronunciation instruction is sometimes ignored in English language teaching (Pourhosein Gilakjani, 2011; Pourhosein Gilakjani, 2016). It is found that all the English teachers do not enjoy teaching pronunciation thinking that motivated students develop this skill themselves privately.

In this article, the writer defines the term pronunciation, explains the goal of teaching correct English pronunciation, elaborates the significance of teaching correct English pronunciation, states the role of teachers in teaching correct English pronunciation, highlights the problems of teaching correct English pronunciation, and mentions some suggestions for teaching correct English pronunciation.

Statement of the Problems

Students are generally found not to comprehend correct pronunciation system and whatever they comprehend is not implemented in practical field because of which students are feeling problem in selling them in educational market. They also feel ashamed in speaking English correctly.

Objectives of the study

The prime objective of this study is to find out the solution of problems of correct English pronunciation faced by the speakers of English in Nepalese context; and to suggest some pedagogical implications on the basis of findings of the article.

Methodology

The materials related to this article are collected from Primary and Secondary sources. During the study, observation of different English classes of Bachelor Level, Education was done. During data analysis, the books and research materials like newspapers,

magazines, journals and information via internet were used as secondary source. The article, written based on library study method, has been prepared using descriptive and analytical method.

What is Pronunciation?

Pronunciation is the way in which a word or a language is spoken. Pronunciation is the production of a sound system which does not interfere with communication either from the speakers' or the listeners' viewpoint (Paulstion and Burder 1976). Pronunciation is the way of uttering a word in an accepted manner (Otlwoski, 1998). From the definition, it can be said that pronunciation is meaningful, communicable and understandable verbalization of sounds, words, phrases and sentences.

Pronunciation is simply an act of uttering a sound, word or sentence and for a variety of reasons many words in English are not pronounced the way they are spelled, and some sounds can be represented by more than one combination of letters. It means the same letter of alphabet produces different sounds. For example, the same letter 'c' is pronounced sometimes /s/ and sometimes /k/ as in cap /kæp/ and cell /sel/. The same 'ch' is pronounced sometimes /tʃ/ sometimes /k/, sometimes /f/, and also sometimes /dʒ/. Such as chair /tʃeə/, chorus /kɔ:rəs/, parachute /pærəʃu:t/ and spinach /spɪnɪdʒ/. The same 'z' is sometimes produced as /z/, sometimes /s/ and sometimes /t/. Such as zoo /zu:/, blitz /blɪts/ and pizza /pi:tʃə/. Some wrongly pronounced words are not accepted in English speech community which may give unexpected meaning. For example, if we pronounce the word 'small' as /sma:l/ or /sma:l/ and not /smɔ:l/, the word 'sleep' as /slɪp/ and not /sli:p/, or if we pronounce the word 'ghost' as /gost/ and not /gəʊst/ then native speakers will have serious problems understanding us. Similarly, if we pronounce the word 'important' as /ɪmpətənt/ in place of /ɪmpɔ:tənt/ then native speakers will be severely insulted and humiliated. It is because the meaning of the words contradict strongly i.e. the person having crucial value is meant to be incapable of sexual intercourse or helpless. So correct English pronunciation is very important to communicate intelligibly. One knows his words and grammar are good, but nobody will understand him just because of his pronunciation. That's why people are motivated to learn correct English pronunciation. <https://www.englishclub.com> defines pronunciation as the way in which we make the sound of words. To pronounce words we push air from our lungs up through our throat and vocal cords, through our mouth, past our tongue and out between our teeth and lips.

The Goal of Teaching Correct English Pronunciation

Correct pronunciation should be one of the first things that we learn in English. We can go on without advanced vocabulary using simple words. Still we can move forward easily without advanced grammar. We can use simple grammar structure but there is no simple pronunciation. If we use simple pronunciation then it is non-other than bad pronunciation. How simple our vocabulary and grammar structure is, if pronunciation is

not correct, people will never be impressed by our English.

Indeed, the English language spoken by people must be correctly pronounced. If it is not pronounced correctly, it cannot make sense in the listeners. According to Scovel (1998), there should be comfortable intelligibility where people accept as well as understand the speaker's English. James (2010) puts forward three basic levels of pronunciation. Firstly, what the speaker is saying is not understandable to people. It is because the speaker uses wrong sounds while producing English words or uses the wrong prosodic features while producing English sentences. Secondly, what the speaker is saying can be understandable to people but the pronunciation is not acceptable because of strange and heavy accent. Lastly, people understand the speaker as well as accept the speaker's English pronunciation.

Correct English Pronunciation has a key role in learning English. The teachers should make correct, comprehensible and acceptable pronunciation to their EFL learners. This is the responsibility of EFL teachers to make correct pronunciation of new words, phrases and sentences for accepting and understanding it in the EFL classes. James (2010) stated that there are different kinds of models that can be found for teaching and learning correct English Pronunciation. One can learn correct English Pronunciation from TV channels such as CNN International, BBC or Sky news. These channels have acceptable as well as understandable pronunciation.

Hismanoglu (2006) expressed that pronunciation is very important for oral communication. Although the role of pronunciation is important in English, many teachers do not pay enough attention to this skill. According to Morley (1991), it is necessary for teachers to teach English pronunciation in ESL and EFL classes although many of them do not pay attention to it. Morley (1991) also said that intelligible pronunciation is a necessary part of communicative competence and without having perfect pronunciation skills learners would not be able to communicate effectively. Hismanoglu and Hismanoglu (2011) declared that many teachers try to teach grammar, vocabulary and the four language skills for their learners without incorporating correct English pronunciation into their curriculum.

In a nut shell, the goal of teaching correct English pronunciation is to make it acceptable as well as comprehensible to the listeners.

Significance of Teaching Correct English pronunciation.

A Polish-English teacher, Polish-English translator, web page designer and software developer Tomasz P. Szynalski in his first impression on the title 'Why you should study English pronunciation' writes: Pronunciation is definitely the biggest thing that people notice when you are speaking English. He tells his personal anecdote about this.

Michal and I once went to a conversation class taught by Americans. Before the

class started, the teacher said to us, "So do you speak good English?" I replied, "We think so", and the guy said, "It sure sounds like you do."

Notice that I just said three words, and the teacher could tell if my English was good or bad. Why did he think my English was good? It wasn't because I used difficult words or advanced grammar structures. It was the way I pronounced English words.

When you talk to a person in real life, they may not notice your limited vocabulary or grammar mistakes. But they will notice right away if your pronunciation is good or bad. If your pronunciation is poor, they will think about you as the guy/ girl who speaks bad English, and good grammar and vocabulary won't help you.

The writer of this article, too wants to share his own experience about the significance of correct English pronunciation.

He, once came to Dang Tulsipur just after the completion of his B.Ed. with major English (specialization Fundamentals of Language and Linguistics) in 1997 A.D, and came across late Dr. Ghanshyam Dangi, the then principal of Rapti vidaya Mandir Tulsipur, Dang and had short conversation in his office. As he found the writer's English pronunciation, he asked him more about English sound system. The writer assured him about his study and his knowledge about English sound system. Then he was impressed by the English Pronunciation of the writer and right away proposed him to join his school for teaching secondary level students. He also announced that he would provide the writer government scale of secondary level plus Rs. 200.00 allowance if he accepted the offer. Then he, too, agreed him and started his job over there. That was only because of non other than English pronunciation.

Among hundreds and hundreds of languages, English is the most commonly spoken lingua-franca in the world. One out of five people can speak or at least understand English (british-study.com/en/importance-of-English-language/).

Pronunciation is vital to proper communication because the incorrect pronunciation inevitably leads to the message being misunderstood by the recipient. Harmer (2001) emphasized that the main aim of teaching and learning any language is to enable students to communicate in the target language and if this is the case, communication is an important term to explain. Communication means to understand and be understood. Many learners think that because they can talk to their teachers and other students so they can easily communicate in English. But they make big mistake.

There are a lot of reasons for their mistakes. Firstly, teachers can understand their students much more easily than an average person because, their ears are used to bad English. Secondly, other students who are the speakers of the same language, have the same pronunciation patterns and make the same mistakes so it is easy for them to understand each other. Thirdly, the classroom is not a real situation and it just takes place at school and students do not have an opportunity to talk to native speakers (Harmer, 2001).

According to Harmer (2001), the lack of high quality, suitable learning and teaching materials, and the lack of time to practise pronunciation are the major reasons that cause teachers not to pay enough attention to English pronunciation. Teachers think that they have too much to do and pronunciation instruction just wastes their time. Some teachers believe that their students can learn correct pronunciation without particular pronunciation instruction. Kenworthy (1987) said that there are some factors for the learning of acceptable pronunciation by some students without depending on their teachers. They are learners' phonetic abilities, integrative motivation and achievement motivation. There are just some students who know the value of good pronunciation. This is the responsibility of teachers to persuade their learners to study pronunciation. If students do not practise good pronunciation at the beginning of their learning process, they may learn wrongly. Therefore, words should be learnt regarding to their pronunciation. Otherwise, this may damage learners' overall success.

Teaching correct English pronunciation is really significant because of the reasons mentioned below:

- i. Correct English pronunciation can help us get a job: As it is mentioned in the writer's personal anecdote, too, people with correct English pronunciation are offered with job. Indeed, they sometimes do not need to search for job from place to place. So, it increases chance of getting job.
- ii. English with good pronunciation helps us study all over the world: Needless to say we can go to any of the countries in the world to study when we have good English pronunciation.
- iii. Correct English pronunciation supports us to communicate successfully: It's clear that bad pronunciation hampers people to understand the meaning of English language. There occurs lots of misunderstanding if we do not have correct pronunciation and eventually we will be unable to communicate successfully. Therefore, teaching correct pronunciation is very important to the learners of English. In this respect, Kelly (2006) has mentioned three aspects of communication to which teaching pronunciation helps:
 - a. Communication of meaning
 - b. Communication of function
 - c. Communication of mood and attitude.
- iv. Correct English Pronunciation is a tool for career development and prestige: Correct pronunciation has great role to play in our life. On the one hand, it develops our personality, and boosts up our prestige on the other hand. Those who do have bad pronunciation can neither succeed to develop their career, nor glisten their prestige. We listen people appreciate those with good pronunciation.

Teachers' Role in Teaching Correct English Pronunciation:

Teachers have very big role to facilitate the students for correct English pronunciation.

It is well known that children learn speaking via listening. Children at early age do not have control over sound system of English language but are smart in capturing teachers' language. Teachers are the model speakers with whom learners copy pronunciation, style, stress and intonation. Morley(1991) expressed that teachers do not teach but facilitate learners. The role of teacher is like a coach, a speech coach, and a pronunciation coach. The pronunciation coach has a critical role of checking and guiding modifications of spoken English at two levels (a) speech production, and (b) speech performance. According to Morley(1991), teachers perform diagnostic analyses and select those aspects that can have a great effect on changing the speech of learners in setting both long range and short term objectives, develop a lot of instructional modules(e.g. whole class instruction, small group work, individual one-on-one tutorial sessions, prerecorded audio and /or video materials, work with new computer programme speech analysis systems), structure in-class speaking and listening activities with invited native speakers and non-native speakers of English, conduct drillings, provide models, cues and suggestions for modifications of elements in the speech patterning for all learners, monitor learners' speech production and speech performance, and evaluate pattern changes as a continuous part of the programme and persuade their speech awareness and realistic self monitoring.

Problems of Teaching Correct English Pronunciation

The language has three basic constituents: sound, structure and vocabulary. The main problem of language learning is to master its sound system. Correct pronunciation imparts clarity to the speech and correct tone. It leaves an impression on the mind of the listener. The pronunciation has to be learnt via constant and sustained practices.

Teaching correct English pronunciation for learners is really a complicated job. The English teachers mostly do not enjoy focusing teaching pronunciation as it is difficult by its nature. Even native speakers of English do not feel comfortable in teaching pronunciation. There are many problems in teaching correct English pronunciation especially in Nepalese context.

Kandel(2013,pp 246-47) has mentioned some problems faced in teaching pronunciation:

- The main problem of teaching correct English pronunciation is because of L1 interference. The clear example comes from teaching segmental Nepali /f/, /v/ has created difficulty in learning English /f/, /v/. The Nepali learners of English are used to in pronouncing Nepali /f/, /v/ as bilabial ones where they commit error producing again bilabial /f/, /v/ for English labio-dental ones. All the English teachers of Nepal are not perfect enough in teaching English sound system. They, too, cannot implement correct pronunciation system though they know theoretically.
- Our curriculum and syllabus also do not focus pronunciation. About 30 years back, sound system was partly included in grade 9 and 10 English but it was removed from there. This proves that pronunciation teaching is given least priority.

- Teaching supra-segmental features is also not enjoyed by the English teachers.
- English language by its nature is difficult in stress pattern, intonation system, and articulation manner.
- Big classes with students of heterogenous group is also a part of difficulty in teaching correct English pronunciation.
- Most teachers use teacher center method though they advocate student center methods.
- Students do not practise adequately and feel shy to say any English-let correct English pronunciation remain aside.

In addition to these, it is also a bitter truth that in some parts of Nepal, when any teacher tries to make correct English pronunciation, students laugh and hesitate to follow teachers, and opine that if they try to make correct pronunciation, their friends blame them to be over smart in English and avoid their involvement in the group. They love traditional and bad pronunciation in place of correct one for their self ease. This is what the writer has found from his own experience.

Following Kelly(2006), there are two problems regarding teaching correct English pronunciation :

- Pronunciation teaching tends to be neglected and
- When it is not neglected, it tends to be reactive to a particular problems that have arisen in classroom rather than being strategically planned.

Suggestions for Teaching correct English Pronunciation

A lot of useful suggestions can be found for EFL teachers to help learners improve their English pronunciation. EFL teachers should be accurately trained in pronunciation to improve their learners' English pronunciation(Shahazada ,2012).EFL teachers should speak clearly and slowly in their pronunciation classes and they should convince their learners that their language is understandable. This can help their learners improve their pronunciation by listening to them carefully(Bradley Bannett, 2007).

There is, probably, nothing existing in this globe which has only strengths. So teaching correct English pronunciation cannot be an exception. So far teaching correct English pronunciation is concerned, there is no option to escape. Until and unless our students are guided properly, we cannot develop this skill in them. So teachers should be painstaking for pulling students in right track of correct English pronunciation. we, as teachers, can guide and facilitate students using different techniques, activities and strategies. Counseling is another psychological technique to make them stick in deep practice of correct English pronunciation.

Some of the ideas to be followed while teaching pronunciation are presented as follows:

1. The English teachers must always use English language in the classroom .
2. The students should be counseled to use English language in the class so as to create English environment.

3. Workshops, seminars and training packages should be organized and students' participation must be made mandatory.
4. Students should be guided properly with the English sound system.
5. Students should be involved in competition of transcribing English words phonemically regularly, and sometimes phonetically, too in the classes.
6. Different games like spelling contest should be conducted where the teacher pronounces the words correctly and students are supposed to tell correct spelling.
7. In classes also, teachers can conduct games like responding from the side of students at the command of the teacher using TPR method.
8. English teachers can use varieties of drills to smarten the students in pronouncing words correctly.
9. Practice of producing different minimal pairs can be conducted in the English classes.
10. Recording students' voice and replaying it to them for improving pronunciation With enough feedback.
11. Making model reading correctly in the class by the teachers and making the students read accordingly time and again.

Conclusion

Correct English pronunciation is such a property of an individual that on the one hand, develops one's personality and on the other hand, people appreciate and show respect towards him or her. It does crucial role in meaningful communication. When pronunciation is good, it leaves strong impression on the mind of recipient. Teaching correct English pronunciation is very complicated job, if done properly, elicits praiseworthy result. However, it is not free from several problems. These problems should be overcome implementing different strategies with the involvement of students in different games, activities, workshops and competitions.

References

- Aliaga Garcia, C.(2007). *The Role of Phonetic Training in L2 Speech Learning*. Proceedings of the Phonetics Teaching and Learning Conference (PTLC 2007), University College, London. Available at <http://www.phon.ucl.ac.uk/ptlc2007-web-procindex.html>
- Bradley-Bennett, K.(2007). *Teaching Pronunciation: an Independent Course Study for Adult English as a Second Language Learners*. Retrieved from : <http://www.cde.state.co.us/cdeadult/down/NCPDRC/TeachingPronunciation.pdf>
- En.wikipedia.Org > History -of-English
- Harmer, J.(2001). *The Practice of English Language Teaching*. London: Longman.
- Hismanoglu, M.(2006). 'Current Perspectives on Pronunciation Learning and Teaching.' *Journal Of Language and Linguistic Studies*, vol. 2, No. 1
- Hismanoglu, M. & Hismanoglu, S. (2011). *'Internet-based Pronunciation Teaching: An Innovative Route*

- toward Rehabilitating Turkish EFL Learners' Articulation Problem'. *European Journal of Educational Studies*, 3(1), 23-36.
<https://www.englishclub.com> > history of English
- James, R.B. (2010). *Teaching Pronunciation Gets a Bad R.A.P.: A Framework for Teaching Pronunciation*. Hankuk: University of Foreign Studies.
- Kandel, B.(2013). *'Teaching English Pronunciation.'* *Young Voices in ELT*, 7th Volume, pp 245- 249.
- Kelly,G.(2006). *How to Teach Pronunciation*. Delhi: Dorling Kindersely (India) Pvt.Ltd.
- Kenworthy,M. (1997). *Teaching English Pronunciation*. Longman, Harlow.
- Morley, J. (1991). *'The Pronunciation Component in Teaching English to Speakers Of Other Languages'*. *TESOL Quarterly*, 25(!), 51-74
- Otlowski, M. (1998). *'Pronunciation: What are the expectations? The Internet TESL Journal.5(1).*
- Paulston,C.B. and Burder, M.N. (1976). *Teaching English as a Second Language Techniques And Procedures*. Cambridge: Winthrop Publishers, Inc.
- Pourhosein Gilakjani, A.(2011). *'A Study on the Situation of Pronunciation Instruction in ESL/ EFL Classrooms'*. *Journal of Studies in Education*, 1(1), 1-15.
- Pourhosein Gilakjani, A. (2012). *'A Study of Factors Affecting EFL Learners'English Pronunciation Learning and the Strategies for Instruction'*. *International Journal of Humanities and Social science*, 2(3), 119-128.
- Pourhosein Gilakjani, A. (2016). *'What Factors Influence the English Pronunciation of EFL Learners?'* *Modern Journal of Language Teaching Methods (MJLTM)*, 6(2), 314- 326.
- Scovel, T.(1988). *A Time to Speak: A Psycholinguistic Inquiry into the Critical Period for Human Speech*. New York : Newbury House.
- Shahzada, G.(2012). *'Views of the Teachers Regarding the Students'Poor Pronunciation in English Language'*. *Journal of Educational and Social Research*, 2(1), 309-316.
 doi: 10. 5901/jesr.2012.02.01.309
- WWW.englishclub.com >history of English.

नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादको खोजी

टीकाबहादुर बस्नेत

Email: tikabasnet@gmail.com

(सारसंक्षेप : नेपाली समाजमा हुनेखाने र हुँदाखाने गरी दुईवटा वर्ग अवस्थित छन् । साहित्य समाजको उपज हो । समाजभित्र रहेका हरेक पक्षलाई समेटेर साहित्य सिर्जना गरिन्छ । समाजभित्र रहेका हुँदाखाने अर्थात् गरिखाने वर्गको पक्षमा अर्थात् गरिखाने वर्गलाई अधिकार सम्पन्न गराउने हेतुले प्रगतिवादी साहित्य सिर्जना गरिन्छ । अझ भनौं मार्क्सवादी दर्शन वा सिद्धान्तमा रहेर गरिने साहित्यिक सिर्जनालाई प्रगतिवादी साहित्य भनिन्छ । जीवन र जगत्को निरन्तर अनुसरण गर्दै क्रान्तिकारी विकासका क्रममा यथार्थको प्रतिबिम्बन, समाजवाद एवं साम्यवादको भावना अनुरूप आम जनतालाई वैचारिक एवं सौन्दर्यात्मक शिक्षा दिने कार्यनीति प्रगतिवादले अगाडि सार्ने गर्दछ । शब्द र कार्यबीचको एकता नै प्रगतिवादी साहित्यको विशेषता हो । कसैले एकथोक भन्छ र काम चाँहि त्यसको ठीक विपरित गर्दछ, भने त्यो लेखक वा स्रष्टा प्रगतिवादी बन्न सक्दैन । प्रगतिवादले मूल्याङ्कनको आधारमा बोलीलाई नभएर कामलाई बनाउने गर्दछ । प्रगतिवादले हरेक कुराहरुलाई व्यवहारिक दृष्टिकोणसँग जोडेर हेर्ने गर्दछ ।)

शब्द कुञ्जी : उद्भव, मार्क्सवाद, द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद, शोभियत रुसी क्रान्ति, युयवाणी, प्रतिबिम्ब

१ विषय परिचय

नेपाली साहित्यको उद्भव संस्कृत काव्यपरम्पराबाट भएको देखिन्छ (गुगल वीकीपीडीया) । नेपाली साहित्यको पृष्ठभूमिको अध्ययन गर्ने हो भने १९ औं शताब्दीको सुरुवातसँगै नेपाली साहित्यको लेखनी प्रारम्भ भएको पाइन्छ । तर, पनि यस पूर्व ११ औं शताब्दीपश्चात् हरेक ठाउँमा भेटिएका लिखित अभिलेखहरुले नेपाली साहित्यको पृष्ठभूमि तयार गरिदिएको मानिए तापनि विक्रमको १५ औं शताब्दीपछिको समयावधिमा ज्योतिष, औषधिमूलो, नीति र आचारसम्बन्धी बाइमय ग्रन्थहरु लेखिएका पाइन्छन् (गुगल वीकीपीडीया) । यसरी लेखिएका ग्रन्थहरुले नै नेपाली साहित्यको रचनापद्धतिलाई विकाशित तुल्याउन मलजल प्रदान गरेको नकार्न सकिदैन ।

सिर्जनात्मकरूपमा नेपाली साहित्य रचना सुरु हुनुपूर्वका साहित्येतर ग्रन्थहरुमा 'खण्डखाद्य', 'भास्वती', 'प्रयश्चित्तप्रदीप', 'बाजपरीक्षा', 'जाकपद्धति', 'राजा गगनीराजको यात्रा', 'ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा', 'नृपश्लोकी' लगायतका ग्रन्थहरु महत्वपूर्ण देखिन्छन् (गुगल वीकीपीडीया) । यी ग्रन्थहरु मौलिक तथा मौखिक लोकधारा प्रवाहित भएको पाइन्छन् । तात्कालीन समयका डोटी र कर्णालीतिर लोकजीवनमा प्रचलित लोकगीति रचनाहरुबाट नेपाली साहित्य विकसित हुनुका साथै कवितात्मक मौखिक परम्पराको शुभारम्भ भएको पाइन्छ । समयको विकासक्रम सँगसँगै १९ औं शताब्दीको सुरुवातसँग १८०० को दशकतिर पृथ्वीनारायण शाहले टुक्राटुकामा विभाजित बाइसे-चौबिसे राज्यहरुलाई जोडेर समृद्ध एवं विशाल राष्ट्र या भनौं नेपाल बनाउने अभियान थालेपश्चात् उक्त अभियानको सफलताको कामना गर्न अर्थात् उनको वीरताको कामना गर्न लेखिएको 'पृथ्वीनारायण शाह' शीर्षकको कविताबाट नेपाली साहित्यको औपचारिक लेखनी थालिएको मानिन्छ ।

मार्क्सवादबाट अनुप्राणित विचारधारा नै प्रगतिवाद हो । या भनौं प्रगतिवाद भनेको मार्क्सवाद, द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद र ऐतिहासिक भौतिकवादलाई केन्द्रविन्दु मान्ने एउटा वैज्ञानिक दृष्टिकोण हो (अधिकारी, २०५६ : १) । प्रगतिवादका बारेमा प्रगतिवादी साहित्यकार एवं समालोचक कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानले 'राजनीतिमा समाजवाद र साहित्यमा प्रगतिवाद एउटै कुरा हुन्' (प्रधान, २००८) भनेका छन् । त्यस्तै समालोचक रविलाल अधिकारीले 'मार्क्सवादको मूल दर्शन नै प्रगतिवाद हो' (अधिकारी, २०५६ : १) भन्ने अभिव्यक्ति दिएका छन्, भने समालोचक इन्द्रबहादुर राईले 'मार्क्सवादमा आधारित सामाजिक यथार्थवादको लेखनपद्धति' लाई नै प्रगतिवाद मानेका छन् (राई, १९८३ : ३-४) । समग्रमा भन्नुपर्दा मार्क्सवादी दर्शन वा सिद्धान्तमा रहेर गरिने साहित्यिक सिर्जनलाई प्रगतिवादी साहित्य भनिन्छ । जीवन र जगत्को निरन्तर अनुसरण गर्दै क्रान्तिकारी विकासका क्रममा यथार्थको प्रतिबिम्बन, समाजवाद एवं साम्यवादको भावना अनुरूप आम जनतालाई वैचारिक एवं सौन्दर्यात्मक शिक्षा दिने कार्यनीति प्रगतिवादले अगाडि सार्ने गर्दछ । शब्द र कार्यबीचको एकता नै प्रगतिवादी साहित्यको विशेषता हो । कसैले एकथोक भन्छ र काम चाँहि त्यसको ठीक विपरित गर्दछ, भने त्यो लेखक वा स्रष्टा प्रगतिवादी बन्न सक्दैन । प्रगतिवादले मूल्याङ्कनको आधारमा बोलीलाई नभएर कामलाई बनाउने गर्दछ । प्रगतिवादले हरेक कुराहरूलाई व्यवहारिक दृष्टिकोणसँग जोडेर हेर्ने गर्दछ (अधिकारी, २०५६ : २) ।

नेपाली साहित्यको सिर्जना यात्राले भण्डै सवा दुई शताब्दीभन्दा लामो यात्रा पार गरिसकेको भए तापनि प्रगतिवादी साहित्य सिर्जनाले भने त्यति लामो समयावधि पार गर्न सकेको छैन । यसले नेपाली साहित्यमा औपचारिकरूपमा प्रवेश पाएको भने विसं २००८ सालमा कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानको 'भयान्दिरै' कवितासंग्रहको प्रकाशनबाट नै हो । तर, पनि यसको आधारस्तम्भ तयार पार्नका लागि विभिन्न स्रष्टाहरूका रचना र नेपालका साथै विश्व समुदायमा घटित घटनाहरूले अत्यन्तै महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरिदिएको पाइन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा भएका महत्वपूर्ण घटनाहरू जस्तै शोभियत रुसी क्रान्ति, चिनिया जनक्रान्ति र भारत स्वतन्त्र भएको घटनाको प्रभावसँगै नेपालभित्र राणा शासनको व्याप्त निरङ्कुशता र त्यसका विरुद्ध भित्रभित्रै दन्कदै गइरहेको बिद्रोही चेतले उत्पन्न भएको परिवर्तनको स्वर नै नेपाली प्रगतिवादी साहित्यको पृष्ठभूमि बन्न पुगेको पाइन्छ (अधिकारी, २०५६ : २) । विसं १९७७ सालको 'मकैपर्व', १९८७ सालको 'लाइब्रेरी पर्व', १९९२ सालमा 'प्रजापरिषद् दल'को स्थापना, १९९३ सालको 'महावीरमा स्कूलको स्थापना', १९९७ सालको 'शहीद पर्व' लगायतका घटनाहरूले प्रगतिवादी साहित्यको स्थापनामा अत्यन्तै महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । त्यसका साथसाथै २००३ सालमा नेपाली कांग्रेसको स्थापना, २००४ सालको विराटनगरको मजदूर आन्दोलनका साथै यसै वर्ष काठमाडौँमा भएको जयतू संस्कृतम् आन्दोलन र २००६ सालमा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीको स्थापना अनि २००७ सालको जनक्रान्तिले प्रगतिवादी साहित्य सिर्जनाको आधार निर्माण गर्ने काम गरेको पाइन्छ (पौडेल, २०६७ : १६) ।

माथि उल्लेखित महत्वपूर्ण घटनाहरूबाट प्रभावित भएर नेपाली स्रष्टाहरूलाई आफ्ना सिर्जनामा प्रगतिवादी विचारधारा प्रवाहित गर्ने मलजल प्राप्त भएको थियो । जसमध्ये १९७७ सालमा प्रकाशित सुब्बा कृष्णलालको 'मकैखेती', अनि त्यसै समयमा प्रकाशित धरणीधर कोइरालाको 'नैवेद्य', युद्धकुमार मिश्रको १९९४ सालमा प्रकाशित 'चरा' कविता संग्रहका साथै २००० सालमा प्रकाशित गोपालप्रसाद रिमालको 'आमाको

सपना' शीर्षकको कविताले पनि नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादलाई भित्र्याउनमा मलजल प्रदान गर्ने गरे । त्यसका साथै श्यामप्रसाद शर्माको 'सन्देश' (२००२), कृषिउद्धार' (२००३), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको 'पहाडी पुकार' (२००५), रमेश विकलको 'गरिव' (२००६) लगायतका कृतिहरू नेपाली प्रगतिवादी साहित्यको विकाशका लागि कोशेदुङ्गा सावित भए (पौडेल, २०६७ : १६) ।

विसं १९७७ सालदेखि २००७ सालसम्मको अवधिमा लेखिएका कृतिहरूमा प्रगतिवादी दृष्टिकोण नभेटिए तापनि यी कृतिहरूले प्रगतिवादी सिर्जना परम्पराको जग हालिदिने महत्वपूर्ण कार्य गरेको तथ्य नकार्न सकिदैन । यसबीचका कृतिहरूमा कतै स्वच्छन्दतावाद त कतै यथार्थतावाद अनि कतै सामाजिक यथार्थवादी दृष्टिकोण भेटाउन सकिन्छ । त्यसमा पनि युद्धप्रसाद मिश्रको 'चरा' (१९९४), धरणीधर कोइरालाको 'नैवेद्य' (१९७७) गोपालप्रसाद रिमालको 'आमाको सपना' (२०००) र स्यामप्रसाद शर्माका 'सन्देश' (२००२) र 'कृषिउद्धार' (२००३) मा प्रगतिशील दृष्टिकोण भेटाउन सकिन्छ । यसरी वि.सं. २००८ कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानको 'भञ्ज्याङ्गिनरै' र यसै सालमा श्यामप्रसाद शर्माद्वारा सम्पादित 'सेवा' पत्रिकाले प्रगतिवादी साहित्यको थालनीमा अत्यन्तै ठूलो भूमिका निर्वाह गरेको भेटिन्छ । यसरी कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान र श्यामप्रसाद शर्माका कविता र लेखनबाट प्रगतिवादले नेपाली साहित्यमा प्रवेश पाएको हो (अधिकारी, २०५६ : १) ।

२. अध्ययन विधि

यस लेखमा नेपाली साहित्यभित्र प्रगतिवादी साहित्यको खोजी गरिनेछ । १९ औं शताब्दीबाट लिखित रूप धारण गरेको नेपाली साहित्यभित्र प्रगतिवादी साहित्यको खोजी र अध्ययन गर्ने क्रममा निगमनात्मक र आगमनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । यसमा सिद्धान्त वा नियमलाई अगाडि सार्दै त्यसैका आधारमा निष्कर्ष निकालिएको हुँदा यसमा निगमनात्मक विधि प्रयोग भएको छ । त्यस्तै प्रगतिवादी साहित्य सम्बन्धि हालसम्म प्राप्त सामग्री र संकलित तथ्यहरूकै आधारमा व्याख्या, विश्लेषण, वर्गीकरण र मूल्याङ्कन गरी निष्कर्ष निकालेर विषयलाई पूर्णता दिने काम भएकाले यसमा आगमनात्मक विधिको पनि प्रयोग गरिएको छ । यसका साथै नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादको खोजी गर्ने क्रममा विभिन्न शोधपत्र, शोधप्रबन्ध, आलेख र सम्बद्ध विषयका पुस्तकहरूबाट तथ्यहरू लिई प्रयोगसहित विश्लेषण गरेर प्राप्त निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

३. प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको विकासक्रम

विसौं शताब्दीमा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा भएका महत्वपूर्ण घटनाहरू जस्तै शोभियत रुसी क्रान्ति, चिनिया जनक्रान्ति र भारत स्वतन्त्रलगायतका घटना परिघटनाको प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष प्रभाव नेपाली साहित्यमा क्रमशः देखिदै गयो । जसको फलस्वरूप नेपालमा १०४ वर्षदेखि नेपाली जनताहरूका आस्थामाथि कुल्चिदै एकछत्र शासनसत्ता सञ्चालन गर्दै आइरहेका राणाहरूको शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचारका विरुद्ध भित्रभित्र सत्कद्वै गइरहेको क्रान्तिको ज्वाला साहित्यमा मुखरित बन्दै गयो । सचेत नेपाली नागरिकहरूले खोसिएको आफ्नो अधिकार फिर्ता ल्याउनका लागि या भनौं नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना गर्नका लागि संघर्षको थालनी गर्दै गए । जति-जति राजनीतिक घटनाक्रमहरू विकशित हुँदै गए, त्यति-त्यति प्रगतिवादी साहित्यले फस्टाउने अवसर प्राप्त गर्दै गयो । यसक्रममा आन्तरिक र बाह्य दुवै परिस्थितिले प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको

विकासका लागि मलजत प्रदान गर्ने काम गरेको तथ्य कसैले नकार्न सक्दैन ।

छिमेकी मुलुक भारत साम्राज्यवादको पञ्जाभित्र जबर्जस्त कैद भएको अवस्था थियो । भारतीय जनताहरु मुक्तिका लागि छटपटाइरहेका थिए । यसक्रममा भारतीय विद्वानहरु रुसमा भएको ऐतिहासिक परिवर्तनलाई ग्रहण गर्दै आफ्ना रचनाहरु त्यसै मुखरित बनाउँदै मार्क्सवाद मुखरित बनाउँदै लगिरहेका थिए । उनीहरुले आफ्ना रचनामार्फत् स्वतन्त्रताप्रेमी भावनाहरु प्रकाशमा थाले । जसक्रममा ‘मर्यादा’, ‘सरस्वती’ लगायतका पत्रिकाहरुले प्रकाशन आरम्भ गरे । जसका माध्यमबाट प्रगतिवादी साहित्यले विकशित हुने अवसर प्राप्त गरेको देखिन्छ । त्यसका साथसाथै रमाशंकर अवस्थीको ‘रुसको क्रान्ति’ (ई.१९२०), सत्यभक्तको ‘वोल्सेविज्म क्या है ?’ (ई.१९२४) र राधामोहन गोकुलको ‘कम्युनिज्म क्या है’ (ई.१९२५) प्रकाशित भए जसबाट मार्क्सवादी साहित्य प्रखर बन्दै गयो (अधिकारी, २०५६ : ७५) । पूर्व, पश्चिम र दक्षिण गरी तीनतिरबाट घेरिएको नेपालमा पनि भारतीय भूमिमा भइरहेको मार्क्सवादी साहित्यिक चेतको प्रभाव पर्दै गएको देखिन्छ । त्यसमा पनि नेपालबाट भारतीय भूमिमा शिक्षा आर्जनका लागि गएका र भारतीय सेनामा जागिरे जीवन बिताइरहेका नेपाली युवाहरु विशेष गरी प्रभावित बन्दै गए ।

जसको फलस्वरूप भूतपूर्व सैनिकहरु र विद्यार्थीहरु पनि क्रमश संगठित हुँदै गए । समयक्रमसँगै ठाकुर चन्दनसिंहद्वारा ई. १९२१ मा भारतको देहरादुनमा ‘गोरखालिग’ को गठन गरी यसैद्वारा ‘गोरखा संसार’ र ‘तरुण गोरखा’ को प्रकाशन आरम्भ गरियो । यतिमात्र होइन नेपालबाट भारतको बनारसमा पढ्न गएका विद्यार्थीहरुले पनि ई. १९३५ मा ‘नेपाली छात्र संघ’को गठन गरी विभिन्न साहित्यिक गतिविधिहरु सञ्चालन गर्दै गएको इतिहासका पानाहरुमा लिपिवद्ध भएको भेटिन्छ । यसका साथसाथै प्रवासमा प्रकाशन गरिएका ‘गोरखा संसार’, ‘तरुण गोरखा’ लगायतका पत्रपत्रिकाहरुलाई नेपाल भित्र्याएर नेपालमा पनि साहित्यिक चेतना प्रवाहित गर्ने गरेको देखिन्छ (अधिकारी, २०५६ : ७६) । विसं १९५५ सालमा नेपाली भूमिबाटै प्रकाशन थालेको ‘सुधासागर’, १९५८ साल जेठ ३ गते सोमबारका दिनबाट प्रकाशन आरम्भ गरेको गोरखापत्रले साहित्यिक रचना प्रकाशनको जग हालिसकेका थिए । हुन त विसं १९४० देखि लेखन प्रारम्भ गरेका मोतिराम भट्टले पनि रचना प्रकाशनको यात्रालाई निरन्तररूपमा अगाडि बढाइरहेका थिए । तर, ‘सुधासागर’ र ‘गोरखापत्र’ ले रचना प्रकाशनको क्रमलाई व्यापकता बनाउँदै लगिरहेका थिए (अधिकारी, २०५६ : ७७) ।

प्रगतिवादी साहित्यको इतिहासलाई नियाल्ने हो, भने हामीहरु वि.सं १९७७ सम्म पुग्नेपर्दछ । १९७७ को अवधिमा लेखिएको ‘मकैपर्व’ र ‘नैवेद्य’ को प्रकाशन प्रगतिवादी साहित्यको विकाशमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने कृति भएको नकार्न सकिदैन । नेपाली कृषिक्षेत्रमा बढ्दै गइरहेको विकृतिजन्य या भनौं प्रकोपका घटनाहरुलाई रोकथाम गर्न कृषकहरुलाई चेतना प्रवाह गर्नका लागि लेखिएको ‘मकैपर्व’ भित्र समेटिएका विषयवस्तुको गलत विश्लेषण गरी यसका लेखक कृष्णलाल अधिकारीलाई भ्यालखाना हालेको घटनाले नेपाली प्रगतिवादी लेखन परम्परालाई दरिलो बनाउन थप मद्दत गरेको भेटिन्छ । त्यस्तै यसै अवधिमा भारतको दार्जिलिङबाट प्रकाशित कवि धरणीधर कोइरालाको ‘नैवेद्य’ नेपाली जनताहरुलाई अधिकार प्राप्तिका लागि एकताबद्ध हुन जाग्रित गर्ने गरेको थियो । यसका साथसाथै प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको विकासमा टेवा पुर्‍याउने उद्देश्यले विभिन्न लेखक कविहरु लागिपरेको भेटिन्छ । जसअनुसार लक्ष्मीदत्त पन्तले ‘राजा भै सेखी

तिम्नो म पनि गुरुकृपा साथमै टिम्किएको’ रचनामार्फत् जनताहरुको सेवक भएर पनि जनताहरुका इच्छा, आकांक्षा र चाहनाहरु विरुद्ध शासन सञ्चालन गर्ने शासकहरुप्रति खेद व्यक्त गर्ने गरेका थिए। यतिमात्र होइन लेखनाथ पौड्याल पनि आफ्ना ‘बुद्धि विनोद’ (१९७३), ‘सत्यकलि संवाद’ (१९७६) मार्फत् प्रगतिवाद उन्मुख विचार प्रवाह गर्ने गरेका थिए। पौड्यालका यी रचनामार्फत् समाजभित्र रहेको सामन्तवादी प्रवृत्ति विरुद्ध तिखो प्रहार गरिएको पाइन्छ। पौड्यालका साथै महानन्द सापकोटाले पनि नेपाली प्रगतिवादी साहित्यको विकाशमा योगदान पुऱ्याएका थिए। उनले विसं १९८० मा ‘मनलहरी’ कृति प्रकाशन गरी नेपाली प्रगतिवाद उन्मुख विचार प्रवाह गर्ने काम गरेका थिए (अधिकारी, २०५६ : ७९)।

प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको विकासक्रमको पृष्ठभूमि तयार पार्ने काममा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले अत्यन्तै ठूलो भूमिका निर्वाह गरेका थिए। विसं १९८७ सालमा पुस्तकालय काण्डमा संलग्न रही नेपाली जनताहरुमाभर राणाहरुको क्रुरताको विरुद्धमा जागरण फैलाउन सफल देवकोटा २००४ सालमा राणा सरकारद्वारा आत्मनिर्वास भई बनारसमा पुगेर ‘युगवाणी’ प्रकाशन गरी जागरण फैलाउने काम गरेका थिए। त्यस्तै २००५ सालमा रक्सौलमा जय प्रकाशनद्वारा ‘पहाडी पुकार’ प्रकाशन गरी राणा विरोधी जागरण फैलाउँदै गएको देखिन्छ। जसबाट देवकोटाले नेपाली जनताहरुलाई राणा शासनका विरुद्धमा लडेर नेपालमा प्रजातन्त्र ल्याउनका लागि नेपाली जनताहरुलाई जागरुक बनाउने काम गरेका थिए। यसका साथै देवकोटाले ‘साँढे’ र ‘भण्भावीर’ जस्ता फुटकर कविताहरु प्रकाशन गरी जनवादी काव्य परम्पराको विकास गर्ने काम गरेका थिए। देवकोटाजस्तै राणा विरोधी भई सर्वश्वहरणमा परी ६ वर्षसम्म भ्यालखानामा परेका कवि सिद्धिचरण श्रेष्ठ पनि १ सय ४ वर्षसम्म नेपालमा निरङ्कुश शासन सत्ता सञ्चालन गर्दै आएको राणाहरुको सामन्ती सत्ता पल्टाउने कार्य गरेका थिए (तानासर्मा, २०२७ : ११५)। ‘क्रान्तिविना शान्ति हुँदैन’ भन्ने कवितात्मक अभिव्यक्ति दिँदै हिड्ने श्रेष्ठका कविताहरुले प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको जग निर्माण गर्ने काम गरेका थिए (अधिकारी, २०५६ : ८०)।

प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको पृष्ठभूमि निर्माण गर्ने कार्यमा गोपालप्रसाद रिमालको भूमिका अत्यन्तै महत्वपूर्ण मानिन्छ। क्रान्ति चेत, युगको आकांक्षा र भविष्यप्रति दृढो विश्वास राख्ने प्रवृत्तिका रचना सिर्जना गर्ने रिमालले वि.सं. १९९७ सालमा घटित शहीद पर्व र यसबाट उत्पन्न परिणाम अनि भावि नेपालको परिकल्पना गर्दै रचना गरेको पाइन्छ। सुब्बा कृष्णलाल अधिकारी, धरणीधर कोइराला (१९७७) देखि गोपालप्रसाद रिमाल (२००७) सम्मका कविहरु विशेषतः निरङ्कुश राणा शासनको विरुद्धमा जनमत सिर्जना गर्ने कार्यमा दत्तचित्त भएर लागिपरेको भेटिन्छ। यतिमात्र होइन समाजका विकृतिजन्य घटनाहरुको प्रभाव पनि यस अवधिका अधिकांश कविहरुका रचनामा पाइन्छन्। समाजभित्र हुनेगरेका अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन, उत्पीडन, रुढिवाद र यसबाट उत्पन्न परिस्थितिलाई उद्घाटन गर्ने कार्यमा यस अवधिका कविहरु लागिपरेको तथ्य भेटिन्छ। त्यस्तै १९७७ देखि २००७ सम्मको अवधिका कथा उपन्यासले पनि साहित्यिक जागरण ल्याउने कार्यमा उत्तीकै महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए। यस अवधिका गुरुप्रसाद मैनाली, विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, पुस्कर शमशेर लगायतका कथाकारहरुले नेपाली समाजका प्रतिनिधि घटनाक्रमको उद्घाटन गर्ने गरेका थिए (पौडेल, २०१७ ई.)। विशेषतः समाजभित्र हुने घटनाहरुको यथार्थ चित्रण यस अवधिका अधिकांश कथाहरुमा पाइन्छ। जसबाट तात्कालिन समाजभित्र हुने गरेका असमानता र दमणका घटनाहरुबाट उत्पन्न परिस्थितिलाई जसकातस कथामा

उनेर तल्लोस्तरको वर्गलाई आफ्नो अधिकारका लागि लागिपर्न आह्वान गर्ने काम यस अवधिका कथाकारहरूले गरेका थिए । त्यस्तै यस अवधिका उपन्यासहरूले पनि समाजमा जागरण ल्याउने कार्यमा पृष्ठभूमि तयार पार्ने गरेको तथ्य कसैले नकार्न सक्दैन । विशेषतः रुद्रराज पाण्डे, रुपनारायण सिंह, लैनसिंह बादेल, हृदयचन्द्र सिंह प्रधानलगायतका उपन्यासकारहरूले आफ्नो औपन्यासिकताका माध्यमबाट समाजमा जागरण ल्याउने कार्य गरेका थिए । त्यस्तै यस अवधिका नाटक, एकाङ्की र निबन्धहरूको पनि समाजमा जागरण फैलाउने कार्यमा उत्तीकै भूमिका निर्वाह गरेको भेटिन्छ ।

यसरी नेपाली साहित्यको इतिहासलाई नियाल्ने हो, भने प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको पृष्ठभूमि निर्माणमा स्वदेश तथा विदेशका विभिन्न स्थानहरूबाट प्रकाशित पत्रपत्रिकाहरूले उल्लेखनिय भूमिका खेलेका थिए । जसमध्ये स्वदेशबाट प्रकाशित 'गोरखापत्र', 'शारदा', 'उद्योग', 'साहित्यस्रोत' र भारतबाट प्रकाशित 'हिमालय टाइम्स', 'गोर्खासंसार', 'तरुणगोर्खा', 'गोर्खाली', 'सुन्दरी', 'माधवी', 'जन्मभूमि', 'उदय', 'युगवाणी', 'चन्द्रिका', 'नेपाली साहित्यसम्मेलन पत्रिका', 'गोर्खा', 'गोर्खा-सेवक' र 'नेपाल पुकार' ले प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको विकाश गर्नमा खेलेको भूमिका प्रशंसनीय छ (आचार्य, २०१० ई.) । यसमध्ये 'शारदा' पत्रिकाको भूमिका सर्वोपरी ठानिन्छ । जसले नेपाली साहित्यले स्वर्णीम युगको उद्घाटन गर्ने कार्य गरेको तथ्य भेटिन्छ । त्यसमा पनि नेपाली कविता, कथा, निबन्धलगायतका विधाको आधुनिक काल यसै पत्रिकामार्फत् नै सुरु भएको थियो । एकपछि अर्को गर्दै घटित स्वदेशी तथा विदेशी घटनाक्रमको प्रभावस्वरूप प्रगतिवादी नेपाली साहित्यले विकशित हुने सु-अवसर प्राप्त गरेको नकार्न सकिदैन । विशेषतः ई १९१७ को 'अक्टोवर क्रान्ति' र १९३५ ई. मा युरोपमा भएको प्रगतिशील लेखकहरूको संगठन' को स्थापना हुनुका साथै ई १९३६ मा भारतमा 'प्रगतिशील लेखक संघ' को स्थापना हुनुले नेपालमा प्रगतिवादी साहित्यको स्थापनामा थप पृष्ठभूमि निर्माण गरिदिने काम गरेका थिए (अधिकारी, २०५६ : ७७) । भारतमा प्रगतिशील लेखक संघको स्थापना भएपश्चात् शिक्षा आर्जनका लागि भारत पुगेका नेपाली विद्यार्थीहरू प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरूपमा प्रगतिशील साहित्यको आन्दोलनमा सहभागी हुने काम गरेका थिए । जसको फलस्वरूप नेपालमा पनि प्रगतिवादी साहित्यको लेखन प्रारम्भ गर्ने कार्यमा ठूलै टेवा मिलेको थियो । त्यसमा पनि अक्टोवर क्रान्तिपश्चात् विश्वसाहित्य जगतमा नजानिदो तरीकाले फैलिदै गएको सामाजिक यथार्थवादी साहित्यको लहरले नेपाली भूमिमा स्वच्छन्दतावाद, यथार्थतावाद, अति यथार्थवाद हुँदै सामाजिक यथार्थवादमा नेपाली साहित्यमा प्रवेश पाउनु अनि अर्कोतिर नेपाली राजनीतिमा विसं १९९७ सालमा 'शहीदपर्व' घटनु, २००३ सालमा 'राष्ट्रिय कांग्रेस'को जन्म हुनु, 'राष्ट्रिय कांग्रेस' फुटेर 'नेपाली प्रजातन्त्र कांग्रेस'को जन्म हुनु, अनि २००४ सालमा विराटनगरमा मजदूरहरूले 'मिल हडताल' गर्नुका साथै नेपाली कांग्रेसका होनाहार व्यक्तित्व पुष्पलालले नयाँ परिवेशमा मार्क्सवादको अपरिहार्यता भएको ठहर गर्दै विसं २००६ सालमा 'नेपाल कम्युनिष्ट-पार्टी'को स्थापना गर्नुलगायतका घटनाक्रमहरूको प्रभावस्वरूप नेपाली साहित्यमा मार्क्सवादी रचनादृष्टिले मौलाउँदै जाने अवसर प्राप्त गर्‍यो (आचार्य, २०१० ई.) । यससँगै नेपाली जनताहरूको धैर्यको बाँध फुट्दै गइरहेको परिवेशभित्रैबाट ऐतिहासिक जनक्रान्तिको शुभारम्भ गरियो । जसबाट नेपालमा १०४ वर्षदेखि अनवरतरूपमा नेपाली जनताहरूका आस्थामाथि कुल्चिँदै शासनसत्ता सञ्चालन गर्दै आइरहेको जहाँनिया राणा शासनको सदाका लागि अन्त्य भई २००७ सालमा नेपालमा प्रजातन्त्र स्थापना

भयो । जसपश्चात् लामो समयदेखि भित्रभित्रै गुम्सिए रहेका या भनौ निर्धक्कसँग आफ्नो अभिव्यक्ति दिन नपाएका नेपाली स्रष्टाहरूमा २००७ सालको सफलताबाट थप हौसला प्राप्त भयो । जसपश्चात् लामो समय देखि लगातार पृष्ठभूमि निर्माण हुँदै आएको प्रगतिवादी नेपाली साहित्यले विसं २००८ सालमा कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानको 'भञ्ज्याङ्गनरै' कविता संग्रहको प्रकाशनसँगै आधिकारिकरूपमा प्रवेश पाएको थियो (आचार्य, २०१० ई.) ।

यसरी झण्डै सवा दुई शताब्दीभन्दा लामो समय गुजारेको नेपाली साहित्यको सिर्जना यात्राले भने विसं २००८ सालमा प्रगतिवादी धारामा प्रवेश पाएपश्चात् हालसम्मको समयावधिको काल विभाजन गरेर चरणगतरूपमा अध्ययन गर्न सकिन्छ । जसअनुसार स्थापना कालदेखि २०१६ सम्मको समयावधिलाई प्रथम चरण, २०१७ साल देखि २०४५ सालसम्मको समयावधिलाई दोस्रो चरण, ०४६ सालदेखि हालसम्मको समयावधिलाई प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको तेस्रो चरणका रूपमा चर्चा गर्न सकिन्छ ।

४.१ प्रथम चरण (स्थापनादेखि २०१६ सम्म)

प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको इतिहासलाई केलाउँदा विसं २००८ सालमा कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानको 'भञ्ज्याङ्गनरै' कविता संग्रहको प्रकाशनदेखि २०१६ सालसम्मको समयावधिलाई प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको प्रथम चरण मान्न सकिन्छ । यो चरणको प्रगतिवादी धारालाई विकशित तुल्याउन विभिन्न राजनीतिक घटनाक्रमहरूले अत्यन्तै ठूलो भूमिका खेलेका थिए । १०४ वर्षसम्म नेपाली जनताहरूका आश्रयमाथि कुल्चदै एकतन्त्रीय निरङ्कुश शासन सञ्चालन गर्दै आएको राणा शासनको अन्त्यसँगै अस्थिर नेपाली राजनीतिसँगै उब्जीएका विविध समस्याहरूलाई समाधान गर्न दवाव सिर्जना गर्ने काम नेपाली स्रष्टाहरूले गरेका थिए । जसका लागि स्रष्टाहरूको एकता आवश्यक भएको ठहर गरी मुलुकभित्र र मुलुकबाहिर विभिन्न संघसंस्थाहरू खोल्ने काम भएको थियो । जसले प्रगतिवादी साहित्य धारालाई मलजल गर्ने वातावरणको सिर्जना गरिदिएका थिए ।

क्रान्तिपूर्व कालदेखि नै नेपालमा थालिएको साहित्यिक संगठन खोल्ने अभियान क्रान्तिपश्चात् झन् व्यापक बनाउँदै गएको थियो । जसअन्तर्गत विसं २००७ साल भाद्र ९ गते नख्खु कारागारमा रहेका ५ जना स्रष्टाहरूले संयुक्तरूपमा 'जनसाहित्य मण्डल' को गठन गरेका थिए, जसलाई क्रान्तिपश्चात्को प्रथम साहित्यिक संगठन मानिन्छ । जेलभित्र गठन गरिएको 'जनसाहित्य मण्डल' ले हरेक हप्ताको एकपटक जनसाहित्यको रचना गर्ने र रचना गर्न सिकाउने गर्दथ्यो । यसरी स्रष्टाहरूले जेलभित्रै रहेर यही मञ्चबाट जेलभित्र रहेका विभिन्न किसिमका अत्याचारहरूलाई आफ्ना रचनामा उन्ने गरेको तथ्य भेटिन्छ । जसले 'जनसाहित्य' नामक मुखपत्र प्रकाशित गर्ने काम गरेको थियो । जुन मुखपत्र नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादी धारालाई विकशित तुल्याउने कार्यमा कोशेदुङ्गा सावित भएको थियो । त्यस्तै भण्डाराखालमा जम्मा भएका स्रष्टाहरूले विसं २००७ साल फागुण २० गते 'नेपाल नाटक संघ' को स्थापना गरेका थिए । जसले नेपाली समाजभित्र हुने गरेका विभिन्न असमानताका घटनाहरूलाई अभिनयका माध्यमबाट प्रकाशमा ल्याउने काम गरेको थियो । जसले नेपाली नाट्य परम्परालाई परम्परागत धारबाट नयाँ रूप दिने काम गरेको समालोचकहरू बताउँछन् । त्यस्तै विसं २००८ सालमा नेपाली साहित्यका तत्कालिन हस्तीहरूमध्ये लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले', भवानी भिक्षु, सुब्बा ऋद्धिबहादुर मल्ल दौलतविक्रम विष्ट जम्मा भएर 'नेपाल लेखक संघ' स्थापना गर्ने काम गरेका थिए । जसमा जम्मा भएर उनीहरूले हरेक साता नयाँ रचना सुनाउने परिपाटीको विकास

गरेका थिए । जसबाट नेपाली साहित्य त्यसमा पनि प्रगतिवादी नेपाली साहित्यले विकशित हुने अवसर प्रदान गरेको थियो । ‘स्रष्टाहरुले जे देख्छन्, सोही लेख्छन्’ यस भनाइबाट पनि सहजै भन्न सकिन्छ, यो संघले नेपाली साहित्यको विकास सँगसँगै प्रगतिवादी धाराको विकाशमा पनि उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेको थियो । किनभने ‘नेपाल लेखक संघ’ मा आवद्ध अधिकांश स्रष्टाहरु यथार्थवादभित्र रहेर रचना कोर्ने स्रष्टाहरु भएको हुँदा उनीहरुले तत्कालिन अस्तव्यस्त समाजका प्रतिबिम्बहरु आफ्ना रचनामार्फत् प्रकाशमा पार्ने काम गरेका थिए (पौडेल, २०६७ : १६) ।

त्यस्तै समयक्रमसँगै वि.सं. २००९ सालमा प्रगतिशील लेखक संघको स्थापना भएपछि प्रगतिवादी साहित्य धाराले विकशित हुने अवसर प्राप्त गरेको थियो । श्यामप्रसाद शर्माको अध्यक्षतामा गठीत प्रगतिशील लेखक संघले मार्क्सवादी रचना दृष्टिमा साहित्य सिर्जना गर्नका लागि स्रष्टाहरुलाई प्रशिक्षण दिने काम गरेको थियो । त्यतिमात्र होइन संघले ‘प्रगति’ नामक मुखपत्र प्रकाशित गर्ने काम गरेको थियो (आचार्य, २०१० ई.) । जसले प्रकाशनका दृष्टिले पछाडि परेको प्रगतिवादी धारालाई प्रकाशन गर्ने सु-अवसर प्रदान गरिदिएको तथ्य भेटिन्छ । त्यस्तै प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको विकासमा विसं २०१० सालमा धर्मराज थापाले गठन गरेको ‘लोकसंग्रहालय’ ले ‘डाँफेचरी’ द्वैमासिक पत्रिकाले पनि अत्यन्तै महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको विभिन्न समालोचकहरुले जनाएका छन् । त्यस्तै विसं २०१२ सालमा संखुवासभाको चैनपुरमा ‘सांस्कृतिक सभा’ को गठन गरिएको थियो । जसले पनि विभिन्न कार्यहरुमार्फत् नेपाली साहित्यको विकास गर्नुका साथै प्रगतिवादी धारालाई विकशित बनाउने कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको थियो । नेपालमा प्रगतिशील साहित्यिक आन्दोलनलाई संस्थागत गर्ने उद्देश्यले विरगञ्जमा गठित प्रगतिशील लेखक संघले अपेक्षितरूपमा सफलता हासिल गर्न नसकेपछि यसलाई गतिशील बनाउन विसं २०१६ सालमा नेपालभरि छरिएर रहेका प्रगतिशील लेखकहरुको भेलाले धर्मराज थापाको अध्यक्षतामा प्रगतिशील लेखक संघको पुनः स्थापना गर्ने काम गरेको थियो (आचार्य, २०१० ई.) । यसरी प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको विकासका लागि प्रगतिशील लेखक संघले अत्यन्तै महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको कसैले नकार्न सक्दैन (पौडेल, २०६७ : १७) ।

प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको प्रथम चरणमा रचिएका रचनाहरु स्तरीय नभए तापनि यिनैको जगमा टेकेर पछिल्ला समयमा प्रगतिवादी साहित्यले फस्टाउने अवसर प्राप्त गरेको थियो । यस अवधिका केन्द्रीय प्रतिभाकारूपमा कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान र श्यामप्रसाद शर्मा मानिन्छन् । यो समयावधिमा विभिन्न स्रष्टाहरुका कृतिहरु पनि प्रकाशित भएका देखिन्छन् । जसमध्ये २००८ सालमा रचित बाशु पाशाको ‘किसान’, २०१५ सालमा रचित लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको ‘कृषिबाला’, २०१५ सालमै रचना गरिएको गोपालप्रसाद रिमालको ‘यो प्रेम’ प्रथमचरणमा रचित प्रगतिवादी नाटक मानिन्छन् । जुन नाटकहरुमा प्रगतिवादी विचारधारा प्रवलरूपमा भेट्न पाइन्छ । क्रान्ति पूर्वदेखिनै रचना परम्परामा अत्यन्तै तीव्रता पाउँदै आइरहेको नेपाली नाटक क्रान्तिपश्चात् या भनौं विसं २००८ सालपछिको समयमा आएर प्रगतिवादी धारामा प्रवेश पाएको समालोचक रविलाल अधिकारी बताउनुहुन्छ । त्यस्तै प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको प्रथमचरणमा प्रकाशित एकाइकी र कथा संग्रहमा पनि प्रगतिवाद भेट्न सकिन्छ ।

यस अवधिमा विसं २००९ सालमा प्रकाशित हृदयचन्द्र सिंह प्रधानको ‘गंगालालको चिता’ एकाइकी

संग्रहभित्रका नाटकहरुमा प्रगतिवादी दृष्टिकोण छुत्ताछुल्ल भएको पाइन्छ । तत्कालिन समाजमा हुने गरेका विकृतिजन्य घटनाका साथै क्रान्तिपश्चात्को समयमा नेपाली राजनीतिभित्र भित्रिएको अधिनायकवादका विरुद्धमा एकाइकीहरु उभिएका पाइन्छन् (भट्टराई, २०७४) । यसका साथै यस अवधिमा प्रकाशित कथा संग्रहहरुमा चरमरूपमा प्रगतिवाद भेट्न सकिन्छ ।

नेपाली साहित्यभित्र प्रगतिवादको खोजी गर्दा प्रथमचरण या भनौं २००८ सालदेखि २०१६ सालसम्मको समयावधीमा रचिएका अधिकांश कथाहरुमा पनि प्रगतिवाद भेट्न सकिन्छ । यस अवधिको विसं २००९ सालमा कथाकार गोविन्दप्रसाद लोहनीको 'कमरेड जाने होइन' र श्री शर्माको 'आत्मज्वाला' संयुक्त कथासंग्रहमा प्रगतिवादी विचारधारा प्रवलरूपमा पाइन्छ । त्यस्तै गोविन्दप्रसाद लोहनीकै विसं २०११ सालमा प्रकाशित 'नेतृत्वको भोक', 'नभाग', 'गाउँको सन्देश' कथा संग्रहमा संग्रहित कथाहरु प्रगतिवादी धाराभित्र कैद भएको पाइन्छन् (पौडेल, २०६७ : १६) । प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको विकासक्रमको प्रथम चरणलाई फलदायी बनाउने कार्यमा प्रगतिशील लेखक संघको स्थापनाले अत्यन्तै महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । यस अवधिमा सबैभन्दा बढी कविताहरुमा त्यसपछि कथाहरुमा अनि उपन्यासका साथै निबन्धहरुमा पनि प्रगतिवाद भेट्न सकिन्छ ।

यस अवधिमा भूपि शेरचन, केवलपुरे किसान, आनन्ददेव भट्ट, गोकुल जोशी, हृदयचन्द्र सिंह प्रधान, टिआर विश्वकर्मा लगायतका कविहरुले अत्यधिक मात्रामा मार्क्सवादी सिद्धान्तभित्र रहेर कविता लेखेको पाइन्छ (उपाध्याय, २०७२) । यस अवधिमा केवलपुरे किसानले २००९ सालमा 'बाघ आयो', २०१२ सालमा 'समातेर पछार', २०१६ सालमा 'संघर्षको ठीक गर' कविता संग्रह प्रकाशित भएका छन् । जसभित्र रहेका कविताहरु अध्ययन गर्ने हो, भने ती कविताहरु पूर्णरूपमा प्रगतिवादी भन्न मिल्ने खालका विचारगत रूपले कविताहरु सशक्त देखिन्छन् । त्यस्तै यस अवधिमा प्रगतिवादी कवि गोकुल जोशीका कविताहरु पनि प्रकाशित भएका पाइन्छन् । जसमध्ये २०११ सालमा प्रकाशित 'नेपालको भविष्य', २०१४ सालमा प्रकाशित 'बाँच र बाँच्न देऊ' र २०१५ सालमा प्रकाशित 'सीमानाको दीप' कविता संग्रह पूर्णरूपमा प्रगतिवादी भन्न मिल्ने खालका छन् (उपाध्याय, २०७२) । यतिमात्र होइन प्रथम चरणमा नेपाली प्रगतिवादी साहित्यका सशक्त प्रतिभा भूपि शेरचनले पनि यस अवधिमा कविता संग्रहहरु प्रकाशित गरेको पाइन्छ । यस अवधिमा शेरचनका २०१२ सालमा प्रकाशित 'नयाँ भू याउरे' र २०१५ सालमा प्रकाशित 'निर्भर' विचारका दृष्टिले अत्यन्तै सशक्त मानिन्छन् (उपाध्याय, २०७२) । शेरचनका यी दुई संग्रहभित्र समेटिएका कविताहरु प्रथम चरणकै उत्कृष्ट मानिन्छन् । शेरचनले क्रान्तिपूर्व देखि लिएर क्रान्तिपश्चात्को नेपाली समाजभित्र घट्ने गरेका तमाम घटनाक्रमहरुलाई आफ्ना कवितामा समेटेका कारणले पनि उनका कविताहरु युग सुहाउँदा भएको समालोचकहरुले बताउँदै आएको पाइन्छ । त्यस्तै यस अवधिका अर्का प्रतिनिधि कवि आनन्ददेव भट्टले पनि कविता संग्रहहरु प्रकाशित गरेको पाइन्छ । भट्टका 'अब हिमाल बोल्छ २०१५', '१९९७ साल २०१५', 'ओमर खैयानलाई जवाफ २०१६' लगायतका ६ वटा कविता संग्रह प्रकाशित भएका पाइन्छन् (उपाध्याय, २०७२) ।

यस अवधिमा कविहरु शेरचन, किसान, जोशी, भट्टमात्र होइन हृदयचन्द्र सिंह प्रधान, टि.आर. विश्वकर्मा र जनकप्रसाद हुमागाईका कविताहरु पनि विचारका दृष्टिले अत्यन्तै सशक्त मानिन्छन् । उनीहरुका कविताहरुमा

परिवर्तनको चाहना तीब्ररूपमा पाइन्छ । नेपाली वर्गीय समाजभित्र रहेको वर्गीय विभेदलाई चिर्न कविताहरु सफल भएको मानिन्छ । जसमध्ये हुमागाईंका 'किसानको गीत २०१६' उत्कृष्ट मानिन्छ । यस अवधिका कथा, कविता, नाटकजस्तै उपन्यासहरुमा पनि प्रगतिवाद भेट्न सकिन्छ । क्रान्तिपूर्व नै 'भूस्वर्ग २००३', 'तीस रुपैयाको नोट २००४' लगायतका उपन्यासहरु प्रकाशित गरिसकेका हृदयसिंह प्रधानका २०११ सालमा प्रकाशित 'स्वास्ती मान्छे' वैचारिक या भनौं प्रगतिवादी उपन्यास मानिन्छ (अधिकारी, २०५६ : ८९) । त्यस्तै यस अवधिमा श्यामप्रसाद शर्मा, ताना शर्मा, गोविन्द भट्ट, बालकृष्ण पोखरेललगायतका स्रष्टाहरुका निबन्धात्मक लेखहरु प्रकाशित पाइन्छन् । जसले नेपाली साहित्यभित्र रहेको वैचारिक विधा निबन्धलाई पनि प्रगतिवाद मुखरित बनाउने कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । विशेषतः यस अवधिका प्रकाशित कृतिहरुमा क्रान्तिपूर्व कालको नेपाली राजनीति र नेपाली समाजको स्मरण गर्दै पुनः त्यस्तो अवस्थाको सामना गर्नु नपरोस् भन्ने र सचेतता अपनाउन अनुरोध गर्नुका गर्नुका साथै हरेक तह र तप्काबाट खबरदारीको अभियान चलाइरहन आम जनताहरुलाई आग्रह गरिएको भाव पाइन्छ । त्यस्तै नेपाली जनताहरुले लामो संघर्ष, त्याग र बलिदानीबाट प्राप्त गरेका उपलब्धीहरु त्यत्तिकै खेर जान नदिन सचेतकारी भूमिका निर्वाह गर्ने काम पनि यस अवधिमा प्रकाशित कृतिहरुले गरेका छन् (अधिकारी, २०५६ : ९०) ।

जसरी नेपाली प्रगतिवादी साहित्यको विकास गर्न संघसंस्थाका साथै स्रष्टाहरुले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरे, त्यसरी नै पत्रपत्रिकाहरुले पनि त्यत्तिकै मात्रामा आफ्नो भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । विशेषतः परम्परागत शैली र ढाँचामा लेखिदै आएको नेपाली साहित्यमा मार्क्सवादी विचारधारालाई समेटेर रचना गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने कार्यमा पत्रपत्रिकाहरु पनि सक्रियपूर्वक लागेको तथ्य भेटिन्छ । प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको प्रथम चरणमा प्रकाशित पत्रपत्रिकाहरुले प्रकाशनसम्म आउन नसकेको प्रगतिवादी रचनाहरुलाई प्रकाशन गरी प्रगतिवादी स्रष्टाहरुलाई हौसला प्रदान गर्ने कार्य गरेको कसैले पनि नकार्न सक्दैन । विशेषगरी लामो समयसम्म नेपालमा निरङ्कुश शासनसत्ता सञ्चालन गर्दै आइरहेका राणाहरुले जनताका वाक स्वतन्त्रता हरण गर्दै लगेको सन्दर्भमा तात्कालीन समयमा राणाविरोधी रचनाहरु प्रकाशनमा आउन सकि रहेका थिएनन् । क्रान्तिपश्चात् या भनौं नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना भएपछि पनि कम्युनिष्टहरुलाई आँखाको कसिङ्गर ठान्ने तात्कालीन सामन्तवादी समाजमा कम्युनिष्ट या भनौं मार्क्सवादी विचारधाराले ओतप्रोत भएका रचनाहरुलाई प्रकाशन गर्न नदिने सोंचका कारण जनपक्षिय रचनाहरुले प्रकाशन हुन पाउँदैनथे, त्यस्तो समयमा प्रगतिवादी साहित्यको संरक्षण एवं विकास गर्ने उद्देश्यले प्रकाशित विभिन्न पत्रपत्रिकाहरुले यस अवधिको प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको विकासमा अत्यन्तै महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको तथ्य कसैले नकार्न सक्दैन ।

विशेषगरी विश्व परिवेशमा एकपछि अर्को गर्दै लोकप्रियता हासिल गर्दै गइरहेको प्रगतिवादी साहित्यलाई नेपाली साहित्यिक धरातलमा फस्टाउन नदिनका लागि भरमग्दूर प्रयास गरिएको कसैले नकार्न सक्दैन । त्यसमा पनि तत्कालिन सरकार पनि घुमाउरो पाराले नेपाली प्रगतिवादी साहित्यिक आन्दोलनको स्फिटरलाई अल्मल्याउने काम केही हदसम्म गरिएको भेटिन्छ । वि.सं. २००७ सालमा नेपालमा प्रजातन्त्रको आगमणपश्चात् नेपाली राजनीतिबाट विरासत हुन पुगेका राणाहरु विभिन्न वाहनमा सक्रिय राजनीतिमा पुनः प्रवेश गरेका थिए । तिनै

राणाहरु तत्कालिन नेपाली राजनीतिको मुख्य जिम्मेवारीमा आइपुगेको हुँदा उनीहरुले कम्युनिष्टहरुलाई समुल अन्त्य गर्न चाहन्थे । यसो किन भयो त भन्दा राणाहरुको पतनको कारण नै कम्युनिष्ट साहित्यिक आन्दोलन थियो । विसं १९८७ सालको मकै काण्डदेखि देवकोटाको पहाडी पुकार हुँदै २००७ सालसम्म आइपुग्दासम्म जति पनि राणा सरकार विरोधी गतिविधिहरु भए ती जम्मे गतिविधि गर्न जनतालाई उक्साउने सशक्त माध्यम भने को साहित्य नै थियो । त्यसमा पनि त्यतिबेलाको प्रगतिशील साहित्यीक आन्दोलन नै थियो ।

नेपाली साहित्यको इतिहासलाई सर्सरती केलाउने हो भने क्रान्तिपूर्वका अधिकांश रचनाहरु प्रगतिशील धारमै लेखिएका भेटिन्छन् । हुन त तात्कालिन रचनाको समालोचना हेर्ने हो भने नेपाली प्रगतिशील साहित्यको विकास विरोधी तरीकाले या भनौं परिवर्तीत नेपाली राजनीतिक परिवेशमा प्रगतिशील साहित्यीक आन्दोलनले खेलेको भूमिकाको अन्त्य गर्ने तरीकाले समालोचना गरिएको पाइन्छ । जसको उदाहरणसहित समालोचक मोहनराज शर्मा, बाशुदेव त्रिपाठीले नेपाली साहित्यको आधुनिक कालका बारेमा गरिएको समालोचनामा प्रगतिवादी धारालाई कतै पनि छोडिएको पाइदैन, त्यसमा पनि बीसको दशकपछिका रचनाहरुलाई सामाजीक यथार्थवादी त कतै अतियथार्थवादी भनेर चित्रण गरिनुले पनि प्रगतिवादी साहित्यप्रतिको उहाँको धारणा स्पष्टरूपमा बुझ्न सकिन्छ । यसका साथै ग्रैर प्रगतिशीलहरुले प्रगतिशील साहित्यलाई हेर्ने दृष्टिकोणका बारेमा बुझ्न कठिन हुँदैन । यसरी नेपाली साहित्यको विकासमा अत्यन्तै ठूलो योगदान पुर्‍याएको प्रगतिशील साहित्यीक आन्दोलनलाई धरासायी बनाउने काममा सक्रियतापूर्वक ग्रैर प्रगतिवादीहरु लागिपर्दापदै पनि प्रगतिशील खेमाका समालोचकहरु नेपाली साहित्यभित्र फैलाइएको भ्रमलाई चिर्न लागि नपरेको देखिन्छ ।

४.२ दोस्रो चरण (२०१७-२०४६ सम्म)

वि.सं. २०१७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि प्रगतिवादी साहित्यले लेखनीले फरक मोड लिन पुगेको पाइन्छ । वि.सं. २०१७ साल पुस १ गते शाही घोषणामार्फत् राजा महेन्द्रले पञ्चयाती शासन व्यवस्थाको सुरुवात गरेसँगै राजनीतिक स्वतन्त्रतासँगै वाक् स्वतन्त्रतासमेत हनन् भएपछि प्रगतिवादी साहित्य प्रजातन्त्र प्राप्तिपश्चात् मौलाउँदै आएको प्रगतिवादी साहित्य लेखनीमा अवरोध खडा भएको पाइन्छ । यस समयमा केही स्रष्टाहरु पलायन भए ने केही स्रष्टाहरुले प्रयोगवादको फेरो समातेर सिर्जना कर्ममा लागेको पाइन्छ । सबैभन्दा दुःखद् पक्ष भनेको केही प्रगतिवादी स्रष्टाहरु पञ्चायतको स्तुतीगानतर्फ लागे । तर, पनि प्रगतिवादी लेखनी अगाडि बढिरह्यो । २०१७ सालको परिवर्तन पश्चात् नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीको ठूलो शक्ति केशरजंग रायमाझीसँगै दरबार छिरेको घटनाको मारमा प्रगतिवादी लेखनी समेत परेको पाइन्छ । २०१७ सालपश्चात् विकसित भएका घटनाक्रमका बीचमा केवलपुर किसान, आनन्द देव भट्ट, जनकप्रसाद हुमागाईं, गोविन्द देव भट्टलगायतका प्रगतिवादी स्रष्टाहरुको वैचारिक अडानले प्रगतिवादी लेखनी अगाडि बढेको पाइन्छ (पौडेल, २०६७ : १८) । समसामयिक राजनीतिक घटना क्रम छाप लेखनी पर्नु स्वभाविकै हो । प्रगतिवादी स्रष्टाहरुको लेखनीलाई मलजल गर्ने कार्यमा २०२२ सालको विद्यार्थी जागरण, २०२५ सालको भापामा भएको साहित्य सम्मेलन, २०२८ सालको भापा बिद्रोह, २०३१ सालको नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीको चौथो महाधिवेशन, २०३६ सालको सडक कविता क्रान्ति, ३६ सालकै प्रगतिशील लेखक कलाकार संघको स्थापनालगायतका घटनाले मुर्झाएको प्रगतिवादी लेखनीलाई अगाडि बढाउन प्रसस्त मात्रामा मार्ग प्रसस्त गरेको पाइन्छ (पौडेल, २०६७ : १९) ।

वि.सं. २०१७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि सुस्ताएको प्रगतिवादी साहित्य लेखनीले २०३६ सालको जनमत संग्रहपछि अलि बढी फस्टाउने अवसर पाएको भेटिन्छ (अधिकारी, २०५६ : १०७) । २०३६ सालमा जनताको अदालतमा उभिदा कमजोर बनेको पञ्चयाती शासनको फाइदा उठाउँदै यस समयमा पूर्ववर्ती लेखकसँगै युद्धप्रसाद मिश्र, पारिजात, मोदनाथ प्रश्रित, नेत्रलाल अभागीलगायतका प्रगतिवादी स्रष्टाहरूले प्रगतिवादी साहित्य लेखनीलाई मजबुत बनाउँदै लगेको कुरालाई नकार्न सकिदैन । यसबीचमा विमल निभा, रविलाल अधिकारी, पूर्णविराम, रामचन्द्र भट्टराई, मञ्जुल, अग्नीशिखा, श्यामल, घनश्याम ढकाल, गोविन्द विकल, जगदिशचन्द्र भण्डारी, विक्रम सुब्बालगायतका स्रष्टाहरू पनि प्रगतिवादी साहित्य लेखनीको यात्रामा जोडिएको पाइन्छ (उपाध्याय, २०७२) । पञ्चयाती शासन व्यवस्थाबाट राष्ट्रलाई मुक्त बनाउनुका साथै वर्गीय पक्षधरतालाई यस कालका साहित्यकारहरूले प्रमुख विषय बनाएको पाइन्छ । यस अवधिमा पारिजातको अनिदो पहाडसँगै, रमेश विकलको अवरल बग्दछ इन्द्रावति, मोदनाथ प्रश्रितको देशभक्त लक्ष्मी बाई उपन्यासका साथै रायनको सिम्मा, मोदनाथ प्रश्रितको आमाको काख, प्रश्रित र रामप्रसाद प्रदिपको पचास रुपैयाँको तमसुक लगायतका प्रसिद्ध नाटकहरू समेत प्रकाशित भएका पाइन्छन् । प्रथम चरणमा भन्दा यस चरणमा आख्यानहरू बढि लेखिएका पाइन्छन् । रमेश विकल, पारिजात, भागीरथी श्रेष्ठ, खगेन्द्र संग्रौला, ऋषिराज बराल, हरिगोविन्द लुइटेल, नारायण ढकाललगायतका स्रष्टाहरूले प्रगतिवादी कथा लेखनीलाई अगाडि बढाएका थिए (अधिकारी, २०५६ : १०८) । २०४६ सालको परिवर्तनका लागि यस कालका स्रष्टाहरूले खेलेको भूमिकाको चर्चा जति गरे पनि कम नै हुन्छ । समाजभित्र भएका शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचारलगायतका घटनालाई विषयबस्तु बनाएर यस चरणका प्रगतिवादी स्रष्टाहरूले समुन्नत एवं समतामुलक समाज निर्माणका लागि क्रान्तिकारी विद्रोही चेतना, अग्रगामी परिवर्तनको स्वर, व्यङ्ग्यात्मकता, सामाजिक रुपान्तरणको तीव्र चाहना व्यक्त गरेको पाइन्छ (पौडेल, २०६७ : १७) । यस चरणको प्रगतिवादी साहित्य यात्रालाई अगाडि बढाउनका लागि पञ्चामृत, संकल्प, सन्देश, नौलो बिहानी, भिसमिसे, वेदना, श्रृङ्खला, लहरलगायतका पत्रिकाले खेलेको भूमिकाको चर्चा जति गरे नि कम नै हुन्छ ।

तेस्रो चरण (२०४६ देखि हालसम्म)

तीसवर्षे पञ्चयाती शासन व्यवस्थाको कालो समयबाट मुलुकलाई मुक्त बनाउँदै आएको २०४६ को परिवर्तनदेखि हालसम्मको समयावधीलाई प्रगतिवादी साहित्य लेखनको तेस्रो चरणका रुपमा राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ । मुलुकमा परिवर्तन आए पनि समाजभित्र रहेको वर्गीय समस्या ज्यू का त्यू रहेपछि यस चरणका प्रगतिवादी स्रष्टाहरूले खुलेयाम आफ्नो लेखनीको मोर्चालाई अगाडि बढाएको पाइन्छ । दोस्रो चरणसम्म एकै साथ अगाडि बढेको प्रगतिवादी साहित्य यस चरणका आएर दुई धारमा विकसित भएको पाइन्छ । यस चरणको प्रगतिवादीमा सशस्त्र वर्गसंघर्ष र शान्तिपूर्ण वर्गसंघर्ष गरी दुई वटा धार विकसित भएको पाइन्छ । २०४६ सालको राजनीति परिवर्तनपछि २०४७ सालमा बनेको संविधानले आन्दोलनका उपलब्धीको रक्षा गर्न नसकेको, जनताको प्रमुख दुश्मन सामन्तवादी राज्यसत्ता र संस्कृतिमा कुनै परिवर्तन नआएको निश्कर्ष निकाल्दै प्रगतिवादी साहित्य लेखनीले गणतन्त्रका लागि मार्ग निर्माण गर्ने कार्यभार सुरु गरेको पाइन्छ । बाम आन्दोलनमा देखिएको फुटको प्रभावबाट यस चरणको प्रगतिवादी साहित्य अछुतो रहन सकेको पाइदैन । २०५२ सालमा नेकपा

माओवादीले सशस्त्र क्रान्तिको बाटो समाएपछि एकथरि प्रगतिवादी स्रष्टाहरूले सशस्त्र क्रान्तिको धारलाई अंगाल्दा अर्कोथरि साहित्यकारहरूले शान्तिपूर्ण वर्गसंघर्षको धारलाई पछ्याउँदै लेखनीलाई अगाडि बढाएको पाइन्छ (अधिकारी, २०५६ : १०९) । यस चरणमा भएका माओवादी जनयुद्धको सुरुवात, दासढुंगा हत्याकाण्ड, टनकपुर सन्धी, महाकाली सन्धी, नेकपा एमालेभित्रको फुट र एकता, दरबार हत्या काण्ड, बाह्रबुँदे समझदारी, माघ १९, दोस्रो जनआन्दोलन, संविधान सभाको निर्वाचन, गणतन्त्र घोषणा, नयाँ संविधान निर्माणलगायतका घटनाको साक्षी रहेको प्रगतिवादी साहित्यले अबै पनि आफ्नो यात्रालाई निरन्तरता दिई नै रहेको छ ।

यस चरणको प्रगतिवादी साहित्य लेखनीमा पूर्ववर्ती स्रष्टाहरूसँगै नयाँ स्रष्टाहरू पनि मिसिएको पाइन्छ । वर्गीय पक्षधरताको विषय र गणतन्त्र स्थापनाका लागि यस चरणका स्रष्टाहरू लागिपरेको पाइन्छ । यस चरणमा रामचन्द्र भट्टराई, महेश मास्के, वाशुदेव अधिकारी, आर.आर. चौलागाई, राम विनय, प्रदिप ज्ञवाली, मोहन दुलाल, जगदिश चन्द्र भण्डारी, आहुति, सुकुम शर्मा, पूर्णविराम, पारिजात, अनिल श्रेष्ठ, मित्रलाल पंगेनी, अमर गिरी, कुन्ता शर्मा, गिरिराज शर्मा, भिष्म उप्रेती, आर.एम. डंगोल, विजय सुब्बा, मातृका पोखरेल, हिरामणि दुःखी, कृष्ण सेन इच्छुकलगायतका प्रतिवादी कविहरूले आफ्ना कवितामार्फत् गणतन्त्र स्थापनाका लागि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । यस चरणमा कथा लेखनीलाई अगाडि बढाउने कथाहरूमा रमेश विकल, खगेन्द्र संग्रौला, इशमाली, मात्रिका पोखरेल, घनश्याम ढकाल, हरि गोविन्द लुइटेल, नविन विभाष, विजय चालिसे, विवश बस्ती, प्रदिप नेपाल, पुण्य कार्की, रोहित दाहाल, राजबलगायतका कथाकारको भूमिका उल्लेखनीय छ । यसका साथै यस चरणमा मोदनाथ प्रश्रित, सुधा त्रिपाठी, प्रदिप ज्ञवाली, आहुति, शार्दूल भट्टराईलगायतका प्रगतिवादी स्रष्टाहरूले नाटक लेखनीलाई अगाडि बढाइरहँदा श्यामप्रसाद शर्मा, रमेश विकल, आनन्ददेव भट्ट, मोदनाथ प्रश्रित, रुद्र खरेल, सञ्जय थापालगायतका प्रगतिवादी स्रष्टाहरूले निबन्ध लेखनीलाई अगाडि बढाएको पाइन्छ (अधिकारी, २०५६ : १०९) । यस चरणमा प्रदिप नेपाल, आहुति, कमला पराजुली, कविता पौडेल, नारायण ढकाल, भवानी पाण्डे, घनश्याम ढकाललगायतका स्रष्टाका प्रगतिवादी उपन्यास प्रकाशित भएको पाइन्छ ।

यस चरणमा प्रगतिशील साहित्यले अत्यन्तै फस्टाउने मौका पाएको छ । पहिलो चरण देखिएको उत्साह यस चरणका स्रष्टाहरूमा पाइन्छ । यस चरणका स्रष्टाहरूले विश्वमा देखिएका विभिन्न मान्यताहरूसँग लड्दै आफ्नो लेखनीलाई अगाडि बढाएको पाइन्छ । यस चरणको प्रगतिवादी साहित्यले संसदिय विकृतिको आलोचना, गणतान्त्रिक चेत, क्रान्ति विद्रोह र बलिदानी भावनालाई बढि आत्मसात गरेको पाइन्छ । समाज रुपान्तरणका लागि यस चरणले खेलेको भूमिका जति चर्चा गरे पनि कम नै हुन्छ । यस चरणको सबै भन्दा ठूलो उपलब्धी नेपाली जनताले देखेको गणतन्त्रको सपनालाई सार्थक तुल्याउनु नै रहेको छ ।

५. निश्कर्ष

मार्क्सवादी विचार धारालाई आत्मसाथ गरी लेखिने प्रगतिवादी साहित्य जनताको साहित्य हो । यो भ्रुपडीको सहित्य हो (अधिकारी, २०५६ : २) । यसको लेखनीको मुख्य विषयवस्तु भनेकै वर्गीय पक्षधरता हो । गरिखाने वर्गको पक्षपोषण गर्दै यही वर्गको अधिकार स्थापनाका लागि आवाज उठाउनु, समतामुलक समाजको निर्माण गर्नु, समाजभित्र रहेका अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन, दुर्दिग्रस्त पक्षको विरोध गर्नु प्रगतिवादी

साहित्यको विशेषता हो । प्रगतिवादी साहित्य मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रको आलोकमा लेखिने हुँदा यसको मुख्य पृष्ठभूमि भनेकै राजनीतिक र सामाजिक विषय वा घटनाक्रम नै हुन् । मुलुकमा भएका विभिन्न राजनीतिक, सामाजिक परिवर्तनको प्रभाव प्रगतिवादी साहित्यमा पनि पर्ने हुँदा नेपाली प्रगतिवादी साहित्य लेखनी सधैं एउटै गतिबाट अगाडि नबढेर अलग-अलग गतिबाट अगाडि बढेको पाइन्छ । वि.सं. २००८ सालबाट सुरु भएको प्रगतिवादी साहित्य आजको अवस्थासम्म आई पुग्दा यसले विभिन्न आरोह अवरोह पार गरेको छ । गणतन्त्र स्थापनाका लागि आरम्भ कालखिचि नै लागिपरेको प्रगतिवादी साहित्यको अबको दिशा फरक हुनु आवश्यक छ । गणतन्त्रतात्मक संविधान जारी भइसकेपछि अबको प्रगतिवादी साहित्यको काँधमा समाजवादसम्म मुलुकलाई पुऱ्याउने जिम्मेवारी आइपरेको छ । यसलाई मूर्तता दिन प्रगतिवादी साहित्य एकताबद्ध भएर लागिपर्नु नै आजको मुख्य आवश्यकता बनेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री :

- अधिकारी, रविलाल (२०५६). *प्रगतिवादी नेपाली समालोचना* : लेकाली प्रकाशन ।
- पौडेल, हेमनाथ, 'प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको थालनी र विकास' : *नवयुग* मासिक वर्ष २०, ११-१२ ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद, 'प्रगतिवादी नेपाली नाटकको विकास' : *हाँक*, विक्ली डटकम ।
- उपाध्याय, यदुनन्दन, 'प्रगतिवादी कविताको स्वरूप', *समकालीन साहित्य* ।
- उपाध्याय, यदुनन्दन, 'प्रगतिवादी साहित्यमा विचारधारको पक्ष', *समकालिन साहित्य* ।
- आचार्य, नन्दलाल, 'प्रगतिवादको इतिहास र नेपाली धर्तीमा प्रगतिवाद' : *मझेरी डटकम*
- नेपाली साहित्यको इतिहास* : गुगल विकिपिडिया ।
- पौडेल, गोपिन्द्र, 'नेपाली कथामा समाजवादी यथार्थवाद प्रभाव र विकास', कार्यपत्र *साहित्य सङ्ग्रह* डटकम
- राई, इन्द्रबहादुर 'साहित्यको अपहरण: मार्क्सवादिक प्रतिबद्धता' : *नेपाली साहित्य-सञ्चयिका*, १९८३, पृ ३-४ ।
- प्रधान कृष्णचन्द्र (२००८). *भञ्ज्याङ्गिनैरे* : स्वयं, भूमिका

वक्रोक्ति सिद्धान्तको अध्ययन

टीकाराम गौतम

सहप्राध्यापक

(सारसंक्षेप : पूर्वीय काव्य परम्परामा वक्रोक्ति सिद्धान्तका संस्थापक आचार्य कुन्तक मानिन्छन् । इसाको छैठौँ शताब्दीका आचार्य भामहको वक्रोक्ति सम्बन्धी विचारबाट प्रभावित भएर कुन्तकले इसाको एघारौँ शताब्दीमा आएर वक्रोक्ति सिद्धान्तको स्थापना गरेका हुन् । वक्रोक्तिको शाब्दिक अर्थ घुमाउरो किसिमको भनाइ भन्ने हुन्छ भने काव्यका सन्दर्भमा वक्रोक्तिको अर्थ चमत्कारिक भनाइ वा सामान्य किसिमको भनाइ भन्दा भिन्न विचित्र किसिमको भनाइ भन्ने हुन्छ । आचार्य कुन्तकले यही विचित्र किसिमको भनाइलाई वक्रोक्ति मान्दै वक्रोक्तिलाई काव्यको आत्मा स्वीकार्दै वक्रोक्ति सिद्धान्तको स्थापना गरेका हुन् । प्रस्तुत लेखमा वक्रोक्ति सम्बन्धी अन्य पूर्वीय आचार्यहरूका अवधारणा सहित आचार्य कुन्तकको अवधारणा एवं वक्रोक्तिका भेदहरूको विश्लेषण गरी त्यसको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।)

प्रमुख शब्दावली : वक्रोक्ति, वैचित्र्य, चमत्कारिक, सौन्दर्य, उक्तिचातुर्य ।

१. विषय परिचय :

संस्कृत साहित्य परम्परामा वक्रोक्ति सिद्धान्तको महत्त्वपूर्ण स्थान छ । वक्र शब्दको शाब्दिक अर्थ टेढो हो भने उक्तिको अर्थ भनाइ हो । यसरी वक्र र उक्ति दुई शब्दहरू बीच सन्धि भएर बनेको वक्रोक्ति शब्दले टेढो भनाइ, घुमाउरो भनाइ वा चमत्कारिक किसिमको भनाइ भन्ने अर्थ दिन्छ । साहित्यमा भने यस शब्दले सुन्दर भनाइ, चमत्कारिक भनाइ, परिहासपूर्ण भनाइ वा उक्तिचातुर्यपूर्ण भनाइ भन्ने अर्थ दिन्छ । पूर्वीय साहित्यमा यस शब्दले अलौकिक चमत्कारजनक अर्थ भन्ने अर्थ प्रदान गर्दै एउटा सैद्धान्तिक मान्यता प्राप्त गरेको छ । अतः उपर्युक्त अर्थ बोकेको वक्रोक्तिको सैद्धान्तिक मान्यता के हो, यस सिद्धान्तका प्रवर्तक को हुन्, यसको विकास के कसरी भएको छ, भन्ने कुराको गहन अध्ययन गर्नु यस लेखको विषय रहेको छ ।

२. अध्ययन विधि :

यो गुणात्मक ढाँचाको अध्ययन हो । यसमा तथ्यमा निहित गुणको चर्चा गरिएको छ । कतिपय तथ्यगत विशेषताहरूलाई वर्णनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । पुस्तकालयसँग सम्बद्ध रहेर विभिन्न पुस्तकहरूबाट तथ्यगत विषयलाई लिएर तिनको विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

३. विषयक्षेत्र र सीमाङ्कन :

पूर्वीय साहित्यमा रस, ध्वनि, अलंकार, रीति, वक्रोक्ति एवं औचित्य आदि विभिन्न सिद्धान्तहरू रहेका छन् तर यस लेखमा कुन्तकद्वारा प्रतिपादित वक्रोक्ति सिद्धान्तका बारेमा भामह, वामन, रुद्रट, आनन्दवर्धन, मम्मट एवं विश्वनाथ आदिका मतहरूलाई समेत प्रस्तुत गर्दै मूलतः कुन्तककै मतलाई सभेदोदाहरण विश्लेषण गरिएको छ ।

४. वक्रोक्तिको सैद्धान्तिक अवधारणा :

विश्व साहित्यमा विभिन्न साहित्य सिद्धान्तहरूको विकास भएको पाइन्छ। पूर्वीय साहित्यमा रस, अलङ्कार, रीति, ध्वनि, वक्रोक्ति एवं औचित्य गरी ६ वटा साहित्य सिद्धान्तहरू रहेका छन् भने पाश्चात्य साहित्यमा नीतिपरक, समाजपरक, मनोविज्ञानपरक आदि समालोचना प्रणाली एवं परिष्कावाद, स्वच्छन्दतावाद, यथार्थवाद आदि वादहरू गरी थुप्रै साहित्य सिद्धान्तहरू विकसित भएका छन्। वक्रोक्ति सिद्धान्त यिनै साहित्य सिद्धान्तहरू मध्येको एउटा पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त हो। यसको स्थापना इसाको दसौं शताब्दीको उत्तरार्धतिर भएको हो। यसका प्रवर्तक आचार्य कुन्तक हुन्। उनले आफ्नो *वक्रोक्तिजीवितम्* नामक लक्षण ग्रन्थमा 'सामान्य भनाइ भन्दा भिन्न विचित्र किसिमको भनाइलाई वक्रोक्ति भनिन्छ र त्यही वक्रोक्ति नै काव्यको अत्मा हो' (कुन्तक, २०५५ : ४८) भन्दै वक्रोक्ति सिद्धान्तको स्थापना गरेका हुन्। उनले आफ्नो कृतिको नाम नै *वक्रोक्तिजीवितम्* राखेका छन्। यस नामकरणबाट पनि उनी वक्रोक्तिलाई काव्यको आत्मा मान्ने वक्रोक्तिवादी आचार्य हुन् भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ। पूर्वीय साहित्यमा वक्रोक्ति सिद्धान्तको स्थापना गर्ने आचार्य कुन्तक भए पनि वक्रोक्ति शब्दको प्रवेश गराउने पहिलो आचार्य भने भामह हुन्। उनले 'वक्र शब्द र अर्थ वाणीका अलङ्कार हुन्' (भामह, २०१९ : १९) भन्दै वक्रोक्तिलाई शब्द र अर्थको चमत्कार, अलङ्कार सौन्दर्य वा काव्यको अनिवार्य तत्त्वका रूपमा मानेका छन्। त्यसैगरी अतिशयोक्ति अलङ्कारको प्रसंगमा पुनः 'अतिशयोक्ति नै समग्र वक्रोक्ति हो। यसैबाट काव्य रमणीय हुन्छ। योविना काव्यमा कुनै अलङ्कार सम्भव हुँदैन' (भामह, २०१९ : ६२) भन्दै अतिशयोक्तिगर्भ वक्रोक्ति वा वक्रोक्तिगर्भ अतिशयोक्तिलाई समग्र अलङ्कारको बीज एवं काव्यसौन्दर्यको प्रमुख कारण मानेका छन्। अलङ्कार सिद्धान्तका संस्थापक आचार्य भामहको अतिशयोक्ति अलङ्कारको सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएको वक्रोक्ति सम्बन्धी उक्त धारणालाई प्रमुख आधार मानेर आचार्य कुन्तकले 'वक्रोक्ति नै काव्यको आत्मा हो' भन्ने मान्यतालाई आत्मसात् गरी वक्रोक्ति सिद्धान्तको स्थापना गरेका हुन्। यद्यपि कुन्तकले आफ्नो कृतिमा 'वक्रोक्ति काव्यको आत्मा हो' भनेर स्पष्टसँग कतै पनि उल्लेख गरेको पाइँदैन तर उनले प्रस्तुत गरेका वक्रोक्ति सम्बन्धी धारणा एवं कृतिको नामकरण आदिको अध्ययनबाट उनी वक्रोक्तिलाई काव्यको आत्मा मान्ने वक्रोक्तिवादी आचार्य हुन् भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ। उनले आफ्नो कृति *वक्रोक्तिजीवितम्*-मा वक्रोक्तिको परिभाषा सहित वक्रोक्तिका भेदोपभेदहरूको सविस्तर विश्लेषण गरेका छन्।

सर्वप्रथम उनले काव्यको प्रयोजन बताउने सन्दर्भमा काव्यमा अलौकिक चमत्कार उत्पन्न गर्ने वैचित्र्यको सिद्धि गर्नु आफ्नो कृतिको मुख्य प्रयोजन रहेको र त्यस्तो वैचित्र्यको सिद्धि वक्रोक्तिबाट मात्र सम्भव हुने (कुन्तक, २०५५ : ७) कुरा उल्लेख गर्दै काव्यमा वक्रोक्तिको अनिवार्यता रहेको कुरा स्वीकारेका छन्। त्यसै गरी काव्यको परिभाषा गर्ने सन्दर्भमा उनले 'कुशल कविको उक्तिचातुर्य (वक्रोक्ति) द्वारा सुशोभित, सहृदयीका लागि आनन्ददायक एवं सुन्दर वाक्यविन्यासले युक्त शब्द र अर्थको सहभावलाई काव्य भनिन्छ' (कुन्तक, २०५५ : १७) भन्दै काव्यको परिभाषा गरी शब्द र अर्थको सहभावले युक्त काव्यमा अलौकिक चमत्कार उत्पन्न गर्नका लागि

वक्रोक्तिको अवश्यकता रहेको कुरा पुष्टि गरेका छन् ।

त्यसपछि उनले 'विदग्ध कविको उक्तिचातुर्यलाई वक्रोक्ति भनिन्छ ।' (कुन्तक, २०५५ : ४७) भन्दै वक्रोक्तिको परिभाषा गरी कुशल कविको चमत्कारजनक बनाइ वा काव्यको चमत्कारजनक तत्त्व विशेषलाई वक्रोक्ति मानेको देखिन्छ । त्यसैगरी उनले वक्रोक्तिको परिभाषालाई थप परिमार्जन गर्दै 'सामान्य कथनभन्दा भिन्न विचित्र किसिमको कथनलाई वक्रोक्ति भनिन्छ र त्यही वक्रोक्ति नै काव्यको आत्मा हो' (कुन्तक, २०५५ : ४८) भन्दै परिमार्जित परिभाषा प्रस्तुत गरी वक्रोक्तिलाई काव्यको आत्मतत्त्व स्वीकारेको देखिन्छ ।

पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त परम्परामा रस, अलङ्कार र ध्वनि सिद्धान्तको बोलबाला भएको अवस्थामा त्यसमा पनि विशेष गरेर ध्वनिलाई काव्यको आत्मा मान्ने ध्वनि सिद्धान्तको बिगबिगी भएको अवस्थामा आचार्य कुन्तकले वक्रोक्ति सिद्धान्तको स्थापना गरेर एउटा साहसपूर्ण काम गरेको देखिन्छ । आनन्दवर्धनले 'काव्यको आत्मा ध्वनि हो' भने जस्तै कुन्तकले पनि 'काव्यको आत्मा वक्रोक्ति हो' भन्दै वक्रोक्ति सिद्धान्तको स्थापना गरे को देखिन्छ । यद्यपि वक्रोक्ति सिद्धान्त स्थापना गर्नुका पछाडि ध्वनि सिद्धान्त वा व्यङ्ग्यार्थमूलक ध्वनिको विरोध गर्नु उनको उद्देश्य देखिन्छ तापनि उनले वक्रोक्ति सिद्धान्तको स्थापना गरेर एउटा महत्त्वपूर्ण काम भने गरेका छन् । उनले वक्रोक्तिका अनेकौँ भेदोपभेद गरी रस, ध्वनि र अलङ्कारलाई तिनै भेदोपभेदभित्र अन्तर्भाव गर्ने प्रयास गरेका छन् (कुन्तक, २०५५ : ८६) । उक्तिचातुर्यलाई वक्रोक्ति मानी त्यसलाई काव्यको आत्मा मान्नुसम्म त ठिकै छ तर जस्तोसुकै अभिव्यक्तिलाई पनि काव्य मान्नुलाई भने उनको कमजोरी पक्ष मान्न सकिन्छ ।

उनले वर्णविन्यास वक्रता, पदपूर्वार्द्ध वक्रता, पदपरार्द्ध वक्रता, वाक्य वक्रता, प्रकरण वक्रता र प्रबन्ध वक्रता गरी वक्रोक्तिका मुख्य ६ वटा भेदहरू गरी तिनका पुनः अनेकौँ उपभेदहरू रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् (कुन्तक, २०५५ : ६२) ।

५. वक्रोक्ति सिद्धान्तको इतिहास :

पूर्वीय साहित्यमा रस, ध्वनि, अलङ्कार आदि सिद्धान्तहरूको विकास भए जस्तै वक्रोक्ति सिद्धान्तको पनि विकास भएको पाइन्छ । यस सिद्धान्तका संस्थापक आचार्य कुन्तक हुन् । उनले दसौँ शताब्दीको उत्तरार्धतिर यस सिद्धान्तको स्थापना गरेका हुन् । छैठौँ शताब्दीका आचार्य भामहको वक्रोक्ति सम्बन्धी विचारबाट प्रभावित भएर उनले यस सिद्धान्तको स्थापना गरेको देखिन्छ । पूर्वीय साहित्यमा वक्रोक्ति शब्दको पहिलो पटक प्रयोग छैठौँ शताब्दीका आचार्य भामहले गरेका हुन् । उनले सर्वप्रथम "वक्र शब्द र अर्थ वाणीका अलङ्कार हुन्" (भामह, २०१९ : १९) भन्दै वक्र शब्द र अर्थलाई वाणीका अलङ्कारका रूपमा अर्थात् काव्यका आभूषण वा अनिवार्य तत्त्वका रूपमा स्वीकारेका छन् । त्यसैगरी उनले अतिशयोक्ति अलङ्कारको चर्चा गर्ने क्रममा पनि वक्रोक्ति शब्दको प्रयोग गर्दै "अतिशयोक्ति नै समग्र वक्रोक्ति (अलङ्कार प्रपञ्च) हो र यसैबाट अर्थमा रमणीयता आउँछ । यसविना काव्यमा कुनै पनि अलङ्कार संभव हुँदैन । अतः सबै कविहरूले यसमा प्रयास गर्नु पर्छ । (भामह, २०१९ : ६२) भन्दै चमत्कारजनक शब्द र अर्थलाई वक्रोक्ति मानेका छन् । उनले वक्रोक्तिगर्भ

अतिशयोक्तिलाई अलङ्कारको बीज मानेका छन् । अर्थात् उनले काव्यमा वक्रोक्तिको अनिवार्यता स्वीकारेका छन् ।

त्यसैगरी सातौँ शताब्दीका आचार्य बाणभट्टले *कादम्बरी* कथाग्रन्थमा *वक्रोक्तिनिपुणेन आख्यायिकाख्यान परिचयचतुरेण.....* (बाणभट्ट, २०४७ : १५८) भन्दै विदग्ध जनको चातुर्यपूर्ण कथनको अर्थमा वक्रोक्ति शब्दको प्रयोग गरेका छन् ।

त्यसपछि सातौँ शताब्दीकै आचार्य दण्डीले वक्रोक्तिलाई एउटा अलङ्कार विशेषका रूपमा स्वीकार्दै समस्त काव्यलाई स्वभावोक्ति र वक्रोक्ति गरी दुई भागमा विभाजन गरी वक्रोक्तिलाई अर्थालङ्कारहरूको सामूहिक रूपका रूपमा स्वीकारेका छन् (उपाध्याय, २०४९ : २१७) ।

त्यसपछि आठौँ शताब्दीका आचार्य वामनले वक्रोक्तिलाई सादृश्यमा निर्भर रहने लक्षणाका रूपमा मानेका छन् (उपाध्याय, २०४९ : २८९) । उनले वक्रोक्तिलाई चमत्कारजनक अर्थ दिने एउटा विशिष्ट प्रकार को अलङ्कार मानेका छन् ।

त्यसपछि आठौँ शताब्दीकै आचार्य रुद्रट्टले वक्रोक्तिलाई शब्दसौन्दर्यको कारक मान्दै एउटा शब्दालङ्कार विशेषका रूपमा मात्र संकुचित गरिदिएका छन् । (पूर्ववत्)

त्यसपछि नवौँ शताब्दीका आचार्य आनन्दवर्धनले वक्रोक्तिको अर्थलाई अलि विस्तार गर्दै वक्रोक्ति सबै अलङ्कारको मूल हो र यो प्रत्येक अलङ्कारमा हुन्छ (आनन्दवर्धन, १९९२ : ४९९-५००) भन्दै भामहको मतको अनुसरण गरेका छन् ।

त्यसपछि दसौँ शताब्दीको उत्तरार्द्धमा आएर आचार्य कुन्तकले पूर्वाचार्यहरूका मतहरूलाई समन्वय गरी मूलतः भामहको “वक्रोक्ति नै सम्पूर्ण अलङ्कारको बीज हो” (भामह, २०१९ : ६२) भन्ने मान्यतालाई मुख्य आधार मानी “सामान्य बनाइभन्दा भिन्न विचित्र किसिमको बनाइलाई वक्रोक्ति भनिन्छ र त्यही वक्रोक्ति नै काव्यको आत्मा हो” (कुन्तक, २०५५ : ४८) भन्दै वक्रोक्ति सिद्धान्तको स्थापना गर्न पुग्दछन् ।

त्यसपछि एघारौँ शताब्दीका आचार्य मम्मटले “वक्ताले एउटा अभिप्रायले भनेको कुरालाई श्रोता वा बोद्धाले श्लेष वा काकुद्वारा अर्को अभिप्रायमा लिई असङ्गत उत्तर दिएमा वक्रोक्ति हुन्छ,” (मम्मट, २०४२ : ४०१) भन्दै वक्रोक्तिलाई एउटा शब्दालङ्कारका रूपमा मात्र स्वीकारेका छन् । उनले वक्रोक्तिलाई श्लेषवक्रोक्ति र काकुवक्रोक्ति गरी दुई भेदमा विभाजन गरेका छन् ।

त्यसपछि चौधौँ शताब्दीका आचार्य विश्वनाथले “वक्रोक्ति एउटा शब्दचातुर्यपूर्ण शब्दालङ्कार हो, यसका श्लेषवक्रोक्ति र काकुवक्रोक्ति गरी दुई भेद हुन्छन्” (विश्वनाथ, २०६४ : ७७९) भन्दै वक्रोक्तिलाई एउटा शब्दालङ्कारका रूपमा मात्र सीमित गरेका छन् ।

यसरी वक्रोक्ति परम्परा भामहदेखि बीजारोपण भई कुन्तकबाट सिद्धान्तको रूप ग्रहण गरी विश्वनाथपर्यन्त मुख्य वा अमुख्य पक्ष हुँदै विकसित हुँदै आएको देखिन्छ ।

६. वक्रोक्तिका प्रकारहरू :

आचार्य कुन्तकले आफ्नो वक्रोक्तिजीवितम् नामक लक्षण ग्रन्थमा वक्रोक्तिका ६ वटा मुख्य भेद र तिनका अनेकौं उपभेदहरूको वर्णन गरेका छन् । यहाँ ६ वटा मुख्य भेदहरूको उदाहरणसहित विश्लेषण गरिन्छ, भने तिनका उपभेदहरूको नामोल्लेख मात्र गरिन्छ –

६.१. वर्णविन्यास वक्रता :

काव्य रचनाका क्रममा जहाँ एक, दुई वा धेरै वर्णहरूको एक, दुई वा अनेक पटक केही अन्तरका साथ आवृत्ति वा पुनरावृत्ति भई वर्णविन्यासगत चमत्कार उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ वर्णविन्यास वक्रता हुन्छ (कुन्तक, २०५५ : १७१) ।

उदाहरण :

गम्भीर भक्त कुशल स्थिर शूर वीर,
मन्त्री थिए प्रिय सुमन्त्र कुलीन धीर ।
मार्गप्रदर्शक थिए गुरु धर्मनिष्ठ

खम्बासमान निगमागमका बलिष्ठ । (पौडेल र धामी, २०७५ : ८७)

यस कवितामा ग, म, भ, क, श, स, ल, र, ज, व, ष्ट आदि वर्णहरूको एक वा सोभन्दा धेरै पटक केही अन्तरका साथ आवृत्ति भएको छ । अतः यहाँ वर्णविन्यास वक्रता छ ।

आचार्य कुन्तकले एउटा वर्णको आवृत्ति, दुई वटा वर्णको आवृत्ति, तिन वटा वर्णको आवृत्ति, पञ्चम वर्णले युक्त स्पर्श वर्णको आवृत्ति, त, ल, न वर्णहरूको आवृत्ति, र, वा रेफले युक्त अन्य संयुक्त वर्णको आवृत्ति एवं यमक गरी वर्णविन्यास वक्रताका अन्य सात वटा उपभेदहरूको वर्णन (कुन्तक, २०५५ : १७१ – १९०) गरेका छन् । मम्मट आदि अन्य आचार्यहरूले वक्रोक्तिको यस भेद (यमक बाहेक अन्य सबै उपभेदसहित) लाई अनुप्रास अलङ्कार मानेका छन् ।

६.२. पदपूर्वाद्ध वक्रता :

पद वा शब्दको पूर्व भागमा रहेको प्रातिपदिक वा धातुरूपबाट उत्पन्न हुने काव्य सौन्दर्यलाई पदपूर्वाद्ध वक्रता भनिन्छ (कुन्तक, २०५५ : ६४) । यसलाई प्रकृति वक्रता, प्रातिपदिक वक्रता एवं धातु वक्रता पनि भनिन्छ ।

उदाहरण :

टलक-टलक टल्की शोभिँदा स्वर्णरङ्ग,
भलक-भलक भल्की दौडिने त्यो कुरङ्ग

भुलुक-भुलुक निस्की अल्पिदै आतुरीमा

पुलुक-पुलुक गर्दै हेर्न लाग्यो कुटीमा । (पौडेल र धामी, २०७५ : ८८)

यस कवितामा स्पर्णरङ्ग एवं कुरङ्ग शब्दको पूर्वार्द्ध भाग प्रातिपदिकबाट एवं टलकटलक, भलकभलक, भुलुक-भुलुक, पुलुक-पुलुक शब्दको पूर्वार्द्ध भाग धातुबाट काव्यगत चमत्कार उत्पन्न भएको छ । अतः यहाँ पदपूर्वार्द्ध वक्रता छ । आचार्य कुन्तकले रुढिवैचित्र्य वक्रता, पर्याय वक्रता, उपचार वक्रता, विशेषण वक्रता, संवृति वक्रता, पदमध्यान्तर्भूत प्रत्ययवक्रता, वृत्तिवैचित्र्य वक्रता, भाववैचित्र्य वक्रता, लिङ्गवैचित्र्य वक्रता एवं क्रियावैचित्र्य वक्रता गरी पदपूर्वार्द्ध वक्रताका १० वटा भेदहरूको (कुन्तक, २०५५ : १९२-२४६) विश्लेषण गरेका छन् ।

६.३. पदपरार्ध वक्रता :

पदको उत्तरार्ध भागमा रहेको सुप् र तिङ् प्रत्ययबाट उत्पन्न हुने काव्य सौन्दर्यलाई पदपरार्ध वक्रता भनिन्छ (कुन्तक, २०५५ : ८०) यसलाई प्रत्ययाश्रय वक्रता पनि भनिन्छ ।

उदाहरण

हरिण अति अनौठो जाल पो हो कि हेर,

हरदम रहनू है चनाखो भाइलाई भनेर ।

शरधनु लिई भट्टै राम लाग्दा पछ्याडि,

मृग टप-टप टप्दै उड्न लाग्यो अगाडि ॥ (पौडेल र धामी, २०७५ : ८८)

यस कवितामा हरिण, शरधनु एवं मृग आदि शब्दका उत्तरार्द्धमा लागेका सुबन्त प्रत्यय, टप्दै, उड्न, भनेर आदि शब्दका उत्तरार्द्धमा लागेका तिङन्त प्रत्यय एवं पो, कि, है आदि निपातहरूबाट अलौकिक काव्यचमत्कार उत्पन्न भएको छ । अतः यहाँ पदपरार्द्ध वक्रता छ ।

आचार्य कुन्तकले कालवैचित्र्य वक्रता, कारक वक्रता, सङ्ख्या वक्रता, पुरुष वक्रता, उपग्रह वक्रता एवं प्रत्ययविहित प्रत्यय वक्रता गरी पदपरार्द्ध वक्रताका ६ वटा उपभेदहरूको विश्लेषण (कुन्तक, २०५५ : २५४-२६५) गरेका छन् ।

६.४. वाक्य वक्रता :

योग्यता, आकाङ्क्षा र आसत्तिले युक्त पदसमूहलाई वाक्य भनिन्छ भने वाक्यबाट उत्पन्न हुने चमत्कार विशेषलाई वाक्य वक्रता भनिन्छ । (कुन्तक, २०५५ : ८६) ।

उदाहरण :

छाती उल्यो, खुलदुल चल्यो, धीरता दूर भाग्यो,

चिन्ता उल्यो, तुलुबुल, बढ्यो पीर चौपट भाग्यो

ज्वाला दन्क्यो, हृदय भुटियो, आँसुसम्मन् सुकायो,

होसै भस्क्यो, छटपट भयो, कष्ट उद्गार आयो ॥ (पौडेल र धामी, २०७५ : ८९)

यस कवितामा सीताको वियोगबाट तड्पिएका रामको व्याकुल मनस्थितिलाई सहज र स्वाभाविक रूपमा वर्णन गरिएको छ । यहाँ उएँटै वाक्यमा गरिएको स्वाभाविक वर्णनबाट काव्यगत अलौकिक चमत्कार उत्पन्न भएको छ । अतः यहाँ वाक्य वक्रता छ ।

आचार्य कुन्तकले वाक्य वक्रताका उपभेदहरूको नामतः उल्लेख गरेका छैनन् तर उनले वाक्य वक्रताका हजारौँ भेदहरू हुन्छन् र ती सबै भेदहरूमा उपमा आदि सम्पूर्ण अलङ्कारहरू अन्तर्भाव हुन्छन् भनेका छन् (कुन्तक, २०५५ : ८६) । उनले आफ्नो *वक्रोक्तिजीवितम्* नामक कृतिको तृतीय उन्मेषमा २० वटा अलङ्कारको चर्चा गरेका छन् (कुन्तक, २०५५ : २७५-४१०) ।

६.५. प्रकरण वक्रता :

कुनै प्रसिद्ध ऐतिहासिक, पौराणिक वा सामाजिक इतिवृत्तमा आधारित प्रबन्ध-काव्य (महाकाव्य, नाटक आदि) को कुनै एकदेश वा प्रकरणमा कविकल्पनाद्वारा समाविष्ट मौलिक तथा मार्मिक प्रसंगबाट उत्पन्न चमत्कार विशेषलाई प्रकरण वक्रता भनिन्छ (कुन्तक, २०५५ : ८९) ।

उदाहरण :

- कालिदासद्वारा रचित *अभिज्ञानशाकुन्तल* नाटकमा दुर्वासा शाप प्रसङ्ग ।
- बालकृष्ण समद्वारा रचित *प्रह्लाद* नाटकमा रोध जलेको प्रसङ्ग ।
- *उदात्तराघव* नामक नाटकमा मारीच वध प्रसङ्ग ।

आचार्य कुन्तकले प्रकरण वक्रताका उपभेदहरूको नामतः उल्लेख नगरे पनि *वक्रोक्तिजीवितम्*को चतुर्थ उन्मेषमा प्रसङ्ग अनुसार ९ वटा उपभेदहरू रहेको बताएका छन् (कुन्तक, २०५५ : ४११-४३७) ।

६.६ प्रबन्ध वक्रता :

कुनै प्रसिद्ध ऐतिहासिक, पौराणिक तथा सामाजिक काव्य वा नाटक आदिमा अर्थात् समग्र प्रबन्ध काव्यमा भल्किने चमत्कार विशेषलाई प्रबन्ध वक्रता भनिन्छ (कुन्तक, २०५५ : ८९) ।

यस्ता काव्यको आस्वादनबाट पाठक वा दर्शकलाई राम्रले जस्तै आचरण गर्नु, रावणले जस्तै आचरण नगर्नु भन्ने धर्मगत उपदेश प्राप्त हुनुका साथै प्रसस्त मात्रामा व्यावहारिक एवं अन्य ज्ञान प्राप्त हुन्छ ।

उदाहरण :

- वाल्मीकिको *रामायण*
- कालिदासको *अभिज्ञानशाकुन्तल* नाटक
- समका *प्रह्लाद* र *अमरसिंह* नाटक

आचार्य कुन्तकले प्रबन्ध वक्रताका उपभेदहरूको नामतः उल्लेख नगरे पनि आफ्नो *वक्रोक्तिजीवितम्*को चतुर्थ उन्मेषमा विषयवस्तु र वर्णनका आधारमा ७ वटा उपभेदहरूको चर्चा गरेका छन् (कुन्तक, २०५५ : ४४०-४५०) ।

७. काव्यमा वक्रोक्तिको महत्त्व :

पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त परम्परामा देखिएका विभिन्न साहित्य सिद्धान्तहरू मध्ये वक्रोक्ति सिद्धान्तको स्थापना रस, अलङ्कार, रीति र ध्वनि सिद्धान्तभन्दा पछि र औचित्य सिद्धान्तभन्दा अगाडि भएको देखिन्छ । यसको स्थापना आचार्य कुन्तकले इसाको दसौँ शताब्दीमा गरेका हुन् । उनले पूर्ववर्ती सिद्धान्तहरूको समन्वय गर्दै आफ्ना केही नयाँ र मौलिक मान्यताहरूलाई समावेश गरी यो सिद्धान्त स्थापना गरेका हुन् । उनले काव्यमा अलौकिक चमत्कार उत्पन्न गर्ने तत्त्वलाई वक्रोक्ति मान्दै त्यही वक्रोक्तिलाई काव्यको आत्मा मानेका छन् । उनले वक्रोक्तिलाई काव्यको साध्य र साधन दुवै मानेका छन् । काव्यमा चमत्कार उत्पन्न गर्ने भएकाले साधन र काव्यको आत्मा भएकाले साध्य हो । एउटै तत्त्व साधन र साध्य हुनु वक्रोक्तिको विशेषता हो । पूर्वाचार्यहरूले रस, ध्वनि, अलङ्कार, रीति आदिलाई अलग अलग तत्त्व मानी वर्णन गरेका छन् भने कुन्तकले यी सबै तत्त्वलाई अलग अलग तत्त्व नमानी एउटै वक्रोक्ति तत्त्वभित्र समाविष्ट गरी वक्रोक्तिलाई काव्य चमत्कारको कारण एवं काव्यात्मा मानेका छन् । यसबाट वक्रोक्तिको क्षेत्र रस, ध्वनि एवं अलङ्कारको क्षेत्रभन्दा पनि व्यापक भएको देखिन्छ । त्यसैले वक्रोक्ति काव्यको सौन्दर्यवर्धक एवं चमत्कारजनक तत्त्व हो । सहृदयीहरूको हृदयलाई आनन्दित बनाउने तत्त्व हो । यसैबाट काव्य आस्वाद्य बन्दछ । अतः काव्यमा वक्रोक्तिको आफ्नै किसिमको विशेषता र महत्त्व रहेको छ । काव्यमा आलङ्कारिक सौन्दर्यको सृष्टि गर्न, चमत्कारपूर्ण अर्थ प्रदान गर्न, भाषिक क्षमता अभिवृद्धि गर्न, काव्यात्मकता प्रदान गर्न, काव्यलाई प्रभावकारी बनाउन, थोरै शब्दमा अधिक अर्थ प्रदान गर्न, शैलीगत चमत्कार प्रस्तुत गर्न, बौद्धिक क्षमता बढाउन, कवि र काव्यलाई लोकप्रिय बनाउन आदि विभिन्न कार्यका लागि काव्यमा वक्रोक्तिको आवश्यकता एवं महत्त्व रहेको छ ।

८. निष्कर्ष :

आचार्य कुन्तकद्वारा प्रतिपादित वक्रोक्ति सिद्धान्त रस, ध्वनि, अलङ्कार र रीति सिद्धान्तपछि स्थापना भएको पाँचौँ साहित्य सिद्धान्त हो । यसभन्दा अघि कसैले रसलाई, कसैले ध्वनिलाई, कसैले अलङ्कारलाई त कसैले रीतिलाई काव्यको आत्मा मान्दै आएका थिए । आचार्य कुन्तकले “कुशल कविको उक्तिचातुर्यलाई वक्रोक्ति भनिन्छ र वक्रोक्तिलाई काव्यको आत्मा भनिन्छ” भन्दै यस सिद्धान्तको स्थापना गरेका हुन् । वक्रोक्तिका सम्बन्धमा कुन्तक लगायत अन्य पूर्वीय आचार्यहरूका धारणाहरूको अध्ययन गरिसकेपछि यो भन्न सकिन्छ कि वक्रोक्ति भनेको एउटा विशिष्ट किसिमको भनाइ हो, विदग्ध कविको उक्तिचातुर्य हो, काव्यको शोभा बढाउने तत्त्व हो, जसले काव्य वा नाटकलाई सुन्दर र आस्वाद्य बनाई पाठक वा दर्शकलाई आफुतिर आकर्षित गर्दछ । यो कुन्तकले भनेजस्तो काव्यको आत्मा नभई एउटा अलङ्कार मात्र हो । काव्यको शोभा बढाउने एउटा साधन मात्र हो, साध्य होइन । अतः आफ्नो काव्यलाई सुन्दर, आकर्षक एवं आस्वाद्य बनाउन चाहने चतुर कविले काव्यमा यसको प्रयोग गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची :

१. आनन्दवर्धन, (१९९२ ई.). *ध्वन्यालोक*, पञ्चम संस्करण, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
२. उपाध्याय, डा.केशवप्रसाद, (२०५५, वि.सं.). *पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त*, तेस्रो संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
३. कुन्तक, (२०५५ वि.सं.). *वक्रोक्तिजीवितम्*, चतुर्थ संस्करण, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
४. पौडेल, डा.माधवप्रसाद र खगेन्द्र सिंह धामी, (२०७५ वि.सं.), *पूर्वीय र पाश्चात्य समालोचना*, प्रथम संस्करण, काठमाडौं : इन्टेलिक्चुअल्ज बुक प्यालेस ।
५. बाणभट्ट, (२०४७). *कादम्बरी*, सप्तम संस्करण, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
६. भामह, (२०१९ वि.सं.). *काव्यालङ्कार*, पटना : विहार राष्ट्रभाषा परिषद्, पटना ।
७. मम्मट, (२०४२ वि.सं.). *काव्यप्रकाश*, षष्ठ संस्करण, वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
८. विश्वनाथ, (२०६४ वि.सं.). *साहित्यदर्पण*, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी ।

शारीरिक शिक्षामा कला र विज्ञान

यमनाथ उपाध्याय

शिक्षाशास्त्र विभाग

राप्ती बबई क्याम्पस, तुलसीपुर, दाङ

Email:yamnathp5@gmail.com

प्रस्तुत लेख शारीरिक शिक्षामा कला र विज्ञानसँग सम्बन्धित छ । यस लेखको मुख्य उद्देश्य शारीरिक शिक्षालाई कला र विज्ञानको रूपमा विश्लेषण गर्नु रहेको छ । यस लेखमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधि अपनाई प्राप्त सामग्रीहरूको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । प्राचीन कालमा शारीरिक शिक्षालाई मानिस बाँच्नका लागि तन्दुरुस्त गराउने सीमित साधन वा माध्यमको रूपमा लिइन्थ्यो । मध्य कालीन समयमा शारीरिक शिक्षालाई युद्धको लागि सैनिक शक्ति वृद्धि गर्ने साधनको रूपमा लिइयो । आजको वैज्ञानिक युगमा शारीरिक शिक्षालाई बालबालिको सर्वाङ्गीण विकास गर्ने साधनको रूपमा लिइएको छ । विज्ञान भनेको व्यवस्थित ज्ञान हो, जुन सत्य, तथ्यपूर्ण खोज, प्रमाण र वैज्ञानिक अनुशासनमा आधारित हुन्छ । विज्ञानका विभिन्न सिद्धान्त तथा तथ्यहरू शारीरिक क्रियाकलापमा उपयोग गरी अध्ययन अध्यापन तथा अभ्यास हुने र त्यसको परिणाम खेलकुद तथा शारीरिक क्रियाकलापमा अन्तराष्ट्रिय रेकर्ड स्थापित गर्न हुने हुनाले पनि शारीरिक शिक्षा विज्ञान हो । कला एक प्रकारको सीप वा व्यावहारिक कुशलता हो । शारीरिक शिक्षा तथा खेलकुदका गतिविधिमा प्रदर्शन गर्ने कलाले मानिसमा सौन्दर्य र आनन्दको अनुभूति गराउनुका साथै मानवीय मनोभाव प्रस्फुटन गराउने हुनाले शारीरिक शिक्षा कला हो । कुनै पनि खेलकुद तथा शारीरिक क्रियाकलापमा खेलाडीले प्रदर्शन गर्ने उत्कृष्ट कौशल, सीप, तरिका, शैली तथा सुन्दर मनमोहक दृश्य कला हो, भने त्यस्ता कला सुन्दर बनाउने प्रयोग गरिने वैज्ञानिक सिद्धान्त, विधि, साधन, यन्त्र, उपकरण र यान्त्रिक प्रणाली विज्ञान हो । अतः शारीरिक शिक्षा कला र विज्ञान दुवै हो ।

कौशल, कलात्मक, जिम्नास्टिक, शारीरिक अक्ष, प्रयोगात्मक, जलखेल

१. अध्ययनको उद्देश्य (Objective of the study)

प्रस्तुत लेखको उद्देश्य शारीरिक शिक्षालाई कला र विज्ञानको रूपमा विश्लेषण गर्नु रहेको छ ।

२. अध्ययनको विधि (Methodology of the study)

यो गुणात्मक ढाँचाको अध्ययन हो । यस अध्ययनमा तथ्याङ्क सङ्कलन तथा विश्लेषणका लागि मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययन विधिलाई अवलम्बन गरिएको छ । यस अध्ययनसँग सम्बन्धित सामग्रीहरू द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । यस क्रममा सम्बन्धित विषयका प्रकाशित पुस्तकहरू, सोध ग्रन्थ, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख तथा रचनाहरू, इन्टरनेटबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई द्वितीय स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

पुस्तकालयीय विधिमा आधारित प्रस्तुत लेख वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधि अपनाई प्राप्त सामग्रीहरूको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

३. परिचय (Introduction)

मानव अस्तित्वको विकाससँगै सुरु भएको शारीरिक शिक्षाको आफ्नै गौरवमय इतिहास छ । शारीरिक शिक्षाको प्राचीन इतिहासको प्रारम्भबारे कुनै आधिकारिक लिखित दस्तावेज नभए तापनि मानव जातिको उत्पत्तिसँगै शारीरिक शिक्षा तथा खेलकुदको उत्पत्ति र विकास भएको हो भन्ने विश्वास गरिन्छ (भा, २०६७ : १५६) । मानव इतिहासको विभिन्न काल खण्डमा जीवनयापन गर्ने महत्त्वपूर्ण साधनको रूपमा शारीरिक शिक्षालाई लिने गरियो । शारीरिक शिक्षाको ऐतिहासिक विकासक्रमलाई शारीरिक शिक्षाविद्हरूले सामान्यतया तीन काल खण्डमा विभाजन गरी व्याख्या गरेको पाइन्छ -

क) प्राचीन काल (Ancient Period -3000BC - 500 A.D.)

प्राचीन कालमा शारीरिक शिक्षालाई मानिस बाँच्नका लागि तन्दुरुस्त गराउने सीमित साधन वा माध्यमको रूपमा लिइन्थ्यो । त्यो समयमा मानिस जानेर वा नजानेर शारीरिक क्रियाकलापमा संलग्न हुने गर्दथे । शारीरिक रूपमा जो बलियो र तन्दुस्ती थियो, त्यो मात्र बाँच्दथ्यो (Survival of the fittest) कमजोर र दुर्बल मानिसहरू चाँडै मर्दथे (शेरचन, २०६७ : २) । हाइजम्प, लङ्गजम्प, दौड, सटफुट, ज्याबलिन, बक्सिङ्ग, कुस्ती, डिस्कस थ्रो, रथदौड, फेन्सिङ्ग, धनुर्विद्या, भाला फ्याक्ने, रूख चढ्ने, नदी तर्ने, लहरामा भुल्ने, खानाको खोजीमा एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा भौतारिने, सिकार गर्ने आदि जस्ता क्रियाकलाप गर्दथे (गौतम र अन्य, २०६७ : ११०) । आफ्नो अस्तित्व यस धर्तीमा बचाई राख्नका लागि अनिवार्य रूपमा शारीरिक क्रियाकलाप तथा खेलकुदका गतिविधिमा संलग्न हुने गर्दथे ।

ख) मध्यकाल (Medieval Period - 5th to 14th century)

युरोपको जङ्गलमा घुमन्ते फिरन्ते जीवनयापन गर्ने गाँवार जङ्गली तर शारीरिकक रूपमा बलिया टियुटनिक (Teutonic) जातिहरूले रोमन साम्राज्य एवं युरोपका अन्य राज्यमाथि आक्रमण गरी पराजित गरेसँगै समाजमा पूर्व स्थापित मूल्य मान्यता साहित्य, कला र संस्कृतिका साथै आर्थिक र राजनैतिक व्यवस्था विखण्डित हुँदै गयो । मध्य कालीन समयमा शारीरिक शिक्षालाई युद्धको लागि सैनिक शक्ति वृद्धि गर्ने साधनको रूपमा लिइयो । देशव्यापी रूपमा सबै युवा युवतीलाई विभिन्न शारीरिक कसरत र व्यायामहरूमा अनिवार्य सरिक गराई शारीरिक तन्दुरुस्तीको लागि उत्साहित गरिन्थ्यो । घोडसवार, सिकार खेल्नु, पर्खाल नाघ्नु, धनुषवाण चलाउनु, मुक्केबाजी, पौडी, लामो दुरीको दौड, कुस्ती खेल्ने तथा निरन्तर शारीरिक अभ्यास गर्ने र नाइटको पदवी प्राप्ति गर्ने गरिन्थ्यो । राज्य सरकारले शारीरिक कसरत, अभ्यास तथा खेलकुद क्रियाकलापलाई उच्च प्राथमिकता दिँदै खेल विद्यालय, जिम्नासियम हल र व्यायामशाला खोलेको इतिहासमा भेटिन्छ (शेरचन, २०६७ : २) ।

ग) आधुनिक काल (Modern Period-15th to 21th Century)

आजको वैज्ञानिक युगमा शारीरिक शिक्षालाई बालबालिको सर्वाङ्गीण विकास गर्ने साधनको रूपमा लिइएको छ । स्वस्थ, तन्दुरुस्त, दिर्घजीवी, उत्पादनशील र समाजमा समायोजित जीवनयापन गर्न सहयोग गर्ने नवीन विषय नै आजको शारीरिक शिक्षा हो । शारीरिक क्रियाकलाप, खेलकुद, योग, तालिम, अभ्यास, आदिको माध्यमबाट प्रदान गरिने ज्ञान, धारणा, सीप र व्यवहार सम्बन्धित अनुभवलाई शारीरिक शिक्षाविद्हरूले तीन अर्थमा व्याख्या गरेका छन् -

१) शरीरको माध्यमबाट प्रदान गरिने शिक्षा शारीरिक शिक्षा हो ।

२) शरीरलाई प्रदान गरिने शिक्षा शारीरिक शिक्षा हो ।

३) मानव चालका लागि मानव चालकै माध्यमबाट प्रदान गरिने शिक्षा शारीरिक शिक्षा हो (महर्जन, २०६२ : ५) ।

शारीरिक शिक्षासम्बन्धी यी तीनवटा धारणा अलग अलग भए तापनि एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित छन् । शारीरिक शिक्षाले व्यवस्थित तथा वैज्ञानिक शारीरिक क्रियाकलाप तथा खेलकुदका माध्यमबाट बालबालिकाहरूमा स्वस्थपूर्ण जीवन यापन गर्न, सामाजिक क्षमताको विकास गर्न, असल स्वास्थ्य प्राप्त गर्न तथा खाली समयलाई रचनात्मक, सिर्जनात्मक तथा मनोरञ्जनात्मक तवरले उपयोग गर्न मद्दत गर्दछ । शारीरिक क्रियाकलाप तथा खेलकुदका माध्यमबाट बालबालिकाहरूमा शारीरिक रूपले तन्दुरुस्त मानसिक रूपले सजग, सामाजिक रूपले सक्रिय र संवेगात्मक रूपले सन्तुलित जीवनयापन गर्न मद्दत गर्नुका साथै बालबालिकाहरूको सर्वाङ्गीण विकास गर्नु शारीरिक शिक्षाको लक्ष्य हो (शेरचन, २०६७ : ३) । यसरी आजको समकालीन शिक्षा प्रणाली तथा दैनिक जीवनयापनमा शारीरिक शिक्षालाई महत्त्वपूर्ण स्थान दिएको पाइन्छ ।

४. शारीरिक शिक्षाका क्षेत्रहरू (Scope of Physical Education)

शारीरिक शिक्षाको क्षेत्र अत्यन्तै व्यापक र विस्तृत छ । मानव चाल र यससँग सम्बन्धित सम्पूर्ण पक्षहरू यसका क्षेत्रान्तर्गत पर्दछन् । शारीरिक शिक्षाका कार्यक्रमहरू मुख्य तथा चार भाग रहेका छन् -

क) सेवामूलक कार्यक्रम (Service Programme) : This Programme lays emphasis on instruction on aspect. Beside Providing knowledge about physical education it also provides knowledge about health and hygiene, nature and environment, and sociological, biological and psychological principles of physical education.

ख) इन्ट्रामूलर कार्यक्रम (Intramural Programme) : This Programme provides opportunity to develop skills through physical activities within the group, the club, the society, the community the village or the institution.

ग) एक्सट्रामूलर कार्यक्रम (Extramural Programme): It affords opportunity of interaction as well as rich experiences through competition in between groups, clubs, societies, communities,

village or the institution .

घ) शारीरिक तन्दुरुस्ती तथा मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम (Fitness and Recreational Programme) :

To fulfill the need of the hour i.e. 'health and fitness for all ' different and various programme provide fun, thrill, action, activity and skill to the individuals enabling them to meet their individuals needs, desires and provide an emotional outlet, (Sedai : 10) .

विभिन्न विद्वान् शारीरिक शिक्षा तथा खेलकुदविद्, व्यक्ति तथा समूहको दृष्टिकोणलाई समेटी शारीरिक शिक्षाका कार्यक्रमहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिन्छ -

क) एथलेटिक्स:- ट्रयाक एण्ड फिल्ड इमेन्ट जस्तै हिड्ने, दौड, उफ्रने, फ्याक्ने, आदि

ख) व्यक्तिगत तथा सामूहिक खेल:- इन्डोर खेल, टेनिस, ब्याडमिन्टन, आउटडोर खेल, फुटबल, ब्याडमिन्टन, खो-खो, क्रिकेट आदि

ग) आक्रामक तथा रक्षात्मक खेल :- जुडो, रेसलिङ्ग, फेन्सिङ्ग, घोडा सवार बक्सिङ्ग, कॅराते ।

घ) एक्वाइटिक (जलखेल) :- पौडी, डाइभिङ्ग, बाटरपोलो आदि ।

ङ) साधारण /स्वतन्त्र खेल:- क्यारम, चेस, चाइनिज चेकर, कुकुर र हड्डी, चिल र चल्ला, मेवा काट्ने , चोर र सिकारी, रुमाल लुकाउने आदि ।

च) जिम्नास्टिक :- रोमन रिङ्ग, भल्टिङ्ग, हर्स, समानान्तर बार आदि ।

छ) लोक नृत्य:- भाङ्ग्रा, लाखेनाच, मारुनीनाच, माघीनाच, देउडानाच, आदि

ज) परम्परागत कसरत :- डण्ड बैठक, योग आदि

झ) मनोरञ्जनात्मक क्रियाकलाप :- सबै किसिका आनन्दात्मक क्रियाकलापहरू ।

ञ) एडभेन्चरस क्रियाकलाप :- छोटो आनन्दायी यात्रा जस्तै हिमाल चढ्ने

ट) प्रदर्शनीय खेल :- कबाज, पिटी, मार्चपास, स्थान परिवर्तित गतिविधिहरू

५. शारीरिक शिक्षाको महत्त्व (Importances of Physical Education)

शारीरिक शिक्षाको महत्त्वलाई बुँदागत रूपमा यसरी उल्लेख गरिन्छ -

☞ बालबालिकाहरूको विविध पक्षको उच्चतम विकास गर्दछ ।

☞ बालबालिकाहरूको वृद्धि र विकास गर्दछ ।

☞ बालबालिकाहरूको बौद्धिक विकास गर्दछ ।

☞ बालबालिकाहरूको संवेगात्मक विकास गर्दछ ।

☞ बालबालिकाहरूमा सामाजिक गुणको विकास गर्दछ ।

☞ बालबालिकाहरूमा समायोजित गुणको विकास गर्दछ ।

☞ बालबालिकाहरूमा चारित्रिक गुणको विकास गर्दछ ।

- ☞ बालबालिकाहरूको मानसिक विकास गर्दछ ।
- ☞ बालबालिकाहरूमा नेतृत्व क्षमताको विकास गर्दछ ।
- ☞ बालबालिकाहरूमा स्नायु तथा मांसपेशीको विकास गर्दछ ।
- ☞ बालबालिकाहरूमा शारीरिक तन्दुरुस्तीको विकास गर्दछ ।
- ☞ राष्ट्रिय एकताको विकास गर्दछ ।
- ☞ अन्तर्राष्ट्रिय समझदारीको विकास गर्दछ ।
- ☞ खेल संस्कृतिको विकास गर्दछ ।
- ☞ स्वस्थपूर्ण जीवनयापन गर्न मद्दत गर्दछ ।
- ☞ प्रजातान्त्रिक मूल्य मान्यताको विकास गर्दछ ।
- ☞ खाली समयलाई रचनात्मक तरिकाले सदुपयोग गर्न मद्दत गर्दछ ।
- ☞ असल मानवीय गुणको विकास गर्दछ (सेडाई : १२-१३) ।

शारीरिक शिक्षाले ज्ञान सीप र अभिवृद्धिको प्रादुर्भाव मात्र गर्दैन बरु व्यावहारिक पक्षको गहनतम खोजी गर्दछ । शारीरिक शिक्षाले प्रत्यक्ष र प्रयोगात्मक रूपमा मानव क्रियाविज्ञानसँग अनोन्याश्रित सम्बन्ध राख्दछ । एक्काइसौं शताब्दीको मानव र मानव जीवनसँग जोडिएर रहेका हरेक पक्षमा यसको महत्त्व अतुलनीय छ । यस्तो संवेदनशील विषयलाई जनमुखी, सर्वसुलभ र सर्वव्यापी बनाउनु पर्दछ । जुनसुकै स्तर र तहका बालबालिका वा व्यक्तिलाई शारीरिक शिक्षा दिनु वर्तमान परिप्रेक्ष्यको आवश्यकता देखिन्छ ।

शारीरिक शिक्षामा विभिन्न विषयका जीवन उपयोगी विषयवस्तुलाई समेटेी एउटा छुट्टै विषय वा क्षेत्र बनाइएकाले पनि शारीरिक शिक्षा विज्ञान वा कला के हो ? भन्ने विषयमा शारीरिक शिक्षाविद्हरू बीच मत भिन्नता पाइन्छ । कसैले यसलाई विज्ञानका आधारभूत सिद्धान्तहरू मूलतः चाल, चालको सिद्धान्त गति, गतिको सिद्धान्त, सन्तुलन, सन्तुलनको सिद्धान्त, बल, तागत, वेग घर्षण आदि विज्ञानबाट शारीरिक शिक्षामा आएकाले शारीरिक शिक्षा विज्ञान हो भन्ने मत राख्दछन्, भने कसैले शारीरिक क्रियाकलाप खेलकुद दक्षता, सीप, कौशल, विधि र रणनीति आदि मानवशास्त्र तथा कला क्षेत्रबाट आएकाले शारीरिक शिक्षा कला हो भन्ने धारणा रहेको छ । वास्तवमा शारीरिक शिक्षा विज्ञान तथा कला दुवै हो । (Physical Education is both Science and Art) त्यसैले दुवैलाई छुट्टा छुट्टै रूपमा हेरौं ।

६. शारीरिक शिक्षा विज्ञानको रूपमा (Physical Education as a science)

विज्ञान भनेको व्यवस्थित ज्ञान हो, जुन सत्य, तथ्यपूर्ण खोज, प्रमाण र वैज्ञानिक अनुशासनमा आधारित हुन्छ । यो काल्पनिक नभई प्रमाणित सिद्धान्तहरूमा आधारित हुन्छ । विज्ञानले कुनै घटना क्रमको कारण तथा त्यसको परिणामको आपसी सम्बन्धको व्याख्या र विश्लेषण गर्दछ (अर्याल र अन्य, २०६६ : ६८) । शारीरिक शिक्षा पनि निश्चित दर्शनमा आधारित हुन्छ भने दर्शनलाई विज्ञानको विज्ञान मानिन्छ । विज्ञानको निश्चित

नियम र प्रक्रियाविना शारीरिक शिक्षाका सबै पक्षहरू निर्धारण गर्न जटिल हुन्छ। खासगरी शारीरिक शिक्षामा निम्न कुरा निर्धारण गर्न विज्ञानको सहारा लिनु पर्दछ -

- ❖ उद्देश्यको निर्धारण
- ❖ पाठ्यक्रम निर्माण
- ❖ पाठ्यपुस्तकको निर्माण
- ❖ शिक्षण विधिको निर्माण
- ❖ शिक्षण क्रियाकलापको निर्धारण
- ❖ अनुशासन र व्यवस्थापन आदि (अर्याल र अन्य, २०६६ : ६८)।

यिनै पक्षहरूको सहाराबाट मात्र शारीरिक शिक्षा शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ, त्यसैले शारीरिक शिक्षा शिक्षण विज्ञान हो। स्विडेनका शारीरिक शिक्षाका शिक्षाविद् पर हेनरिक लिङ (Per Henrik Ling, 1776 – 1839 A.D.) ले शारीरिक शिक्षालाई विश्वमै सर्वप्रथम विज्ञानको रूप दिए। शारीरिक क्रियाकलापले मानव शरीरलाई कसरी अधिकतम कार्य गर्न सक्षम बनाउँछ भन्ने विषयमा विस्तृत अध्ययन तथा अनुसन्धान गरे। शरीरका मांसपेशी, मुटु, फोक्सो तथा सम्पूर्ण अङ्गहरूमा शारीरिक कसरतको वास्तविक असर पत्ता लगाउन धेरै अध्ययन अनुसन्धान गर्नुपर्दछ (शेरचन, २०५३ : ९७)। यस्तो अध्ययनबाट मात्र मानव शरीरको शारीरिक स्थिति आवश्यकता र क्षमता पत्ता लगाउन सकिन्छ। यसरी सोही अनुसारका सुहाउँदा तथा उपयुक्त शारीरिक क्रियाकलापहरू छनौट र सञ्चालन गर्न वैज्ञानिक सिद्धान्तको आवश्यकता पर्दछ।

शारीरिक क्रिया विज्ञान अन्तर्गत मांसपेशीय बनावट, खुम्चने प्रक्रिया, रासायनिक परिवर्तन, ग्लाइको जिन चक्र, क्रेबचक्र, शक्ति निष्कासन र उपयोग, दुधीय अम्लको निर्माण आदिको अध्ययन केवल विज्ञानबाट मात्र सम्भव छ। शारीरिक शिक्षामा मानव शरीर रचना तथा क्रिया विज्ञान, मानसिक स्वास्थ्य, मनोविज्ञान, मानवशास्त्र, जीव तथा रसायन विज्ञान जीवयान्त्रिक विज्ञान आदि विज्ञानका विविध पक्षहरूको अध्ययन हुने गर्दछ। (सेडाई : ११) विज्ञानका यी विविध पक्षहरू मानव तथा तिनीहरूको चालसँग सम्बन्धित हुन्छन्। विज्ञानका विभिन्न सिद्धान्त तथा तथ्यहरू शारीरिक क्रियाकलापमा उपयोग गरी अध्ययन अध्यापन तथा अभ्यास हुने र त्यसको परिणाम खेलकुद तथा शारीरिक क्रियाकलापमा अन्तराष्ट्रिय रेकर्ड स्थापित गर्न हुने हुनाले पनि शारीरिक शिक्षा विज्ञान हो। शारीरिक शिक्षा एउटा विज्ञान हो। जसले बिना औषधी प्राकृतिक चिकित्सा प्रणाली, योगाभ्यास, कसरत, चिकित्सा जिम्नास्टिकको माध्यमबाट मानव समुदायलाई स्वस्थ र निरोगी बनाउन सकिन्छ भन्ने कुरा प्रमाणित गरी सकेको छ। शरीरका सम्पूर्ण प्रणालीहरू जस्तै रक्तसञ्चार, श्वासप्रश्वास, मांसपेशी, स्नायू, उत्सर्जन आदिमा शारीरिक क्रियाकलाप तथा कसरतको प्रभावको अध्ययन केवल शारीरिक शिक्षा विज्ञानबाट मात्र गर्न सकिन्छ। विज्ञानका विभिन्न सिद्धान्त तथा नियम जस्तै चालसम्बन्धी सिद्धान्त, शारीरिक स्थिति, शरीरको अक्ष, गुरुत्वाकर्षण केन्द्र मानव शरीरको यान्त्रिक प्रणाली, बल, घर्षण, सन्तुलन,

चाल विज्ञान र तिनीहरूको मानव शरीर तथा खेलकुदमा प्रयोग केवल शरीर विज्ञानबाट मात्र सम्भव हुन्छ । शारीरिक शिक्षा तथा खेलकुदमा प्रयोग हुने विभिन्न प्रकारका वैज्ञानिक यन्त्र, उपकरण र सामग्रीको आविष्कार विकास र प्रयोगले खेलकुद सीप र मानवीय दक्षतामा जुन विकास र परिवर्तन भएको छ, त्यसमा शारीरिक शिक्षा विज्ञानको देन रहेको छ । (बरुवाल र अन्य २०६७ : ६८) ।

शारीरिक शिक्षा तथा खेलकुदका क्षेत्रमा प्रयोग हुने वैज्ञानिक विधि तथा सामग्रीको विकासले खेल कर्तृत्वलाई रोचक तथा प्रभावकारी तुल्याएको छ । शारीरिक तथा खेलकुद प्रशिक्षण, तालिम कोचिङ अफिसियटिङ तथा अन्य खेलकुदको क्षेत्रमा भएको विकास र परिवर्तनको श्रेय पनि शारीर विज्ञानलाई जान्छ, जसको प्रयोगले खेलकुदमा अप्रत्यासित नतिजा ल्याएको छ । जस्तै सन् १९९६ एट्लान्टामा भएको ओलम्पिक खेलमा क्यानाडाका डोनोवान वेलेले १०० मी. दौड ९.४८ सेकेन्डमा पूरा गरी सन्सनीपूर्ण विश्व कीर्तिमान कायम गरे । यो अद्भूत चमत्कार पनि शारीरिक विज्ञानको देन हो । विकसित देशहरूमा वैज्ञानिक प्रयोगशाला जस्तै खेलकुद प्रयोगशाला पनि हुन्छन् । यस्ता प्रयोगशालामा हजारौं वैज्ञानिकहरू शारीरिक शिक्षा तथा खेलकुदका क्षेत्रमा नयाँ सिद्धान्त प्रतिपादन गर्न खेलकुदका आधुनिक सामग्री निर्माण तथा प्रयोग गर्न तथा खेल जगत्को विकास र परिवर्तन गर्न दत्तचित्त भएर लागिपरेका छन् । यस्ता अनुसन्धानात्मक गतिविधिले पनि शारीरिक शिक्षालाई विज्ञानका कसिमा बाँध्ने गर्दछ । शारीरिक शिक्षा तथा खेलकुदका गतिविधि तथा त्यसबाट आउने परिणाम, विश्वसनीय, वस्तुनिष्ठ, वैध, स्पष्ट र निश्चित सिद्धान्तमा आधारित हुने हुनाले शारीरिक शिक्षालाई व्यावहारिक तथा सामाजिक विज्ञानको रूपमा लिन सकिन्छ ।

७. शारीरिक शिक्षा कलाको रूपमा (Physical Education as an Art)

कला एक प्रकारको सीप वा व्यावहारिक कुशलता हो । कुनै पनि कार्यलाई सुन्दर तवरले प्रस्तुत गर्ने सीप वा तरिका नै कला हो । कला विशेष प्रकारको खुबी पनि हो, जसद्वारा कुनै पनि कार्यलाई सरल र सौन्दर्यपूर्ण तरिकाले प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । सौन्दर्य र आनन्दको अनुभूति गराउने विद्या कला हो । मानवीय मनोभाव प्रस्फुटन गर्ने खेलाडीहरूले सिर्जनात्मक कौशल व्यक्त गर्ने कुशलतापूर्वक गरिने प्रदर्शन, जीवन जीउने, समाजमा रमाउने र जीवन सार्थक गराउने माध्यम कला हो । कलाको प्रयोग गरेर व्यक्तिले आफ्नो रुचिपूर्ण कार्यको परिणाम सजिलै प्राप्त गर्न सक्छ । कलालाई मानव मनोविज्ञान, सामाजिक दर्पण, सौन्दर्य र आनन्दको अनुभूति गराउने विद्या, सिर्जनात्मक र रचनात्मक साथै बालबालिकामा रहेको अन्तरनिहित क्षमता प्रस्फुटन गराउने साधनको रूपमा पनि लिने गरिन्छ । (अर्याल र अन्य, २०६६ : ६८) ।

शारीरिक शिक्षा सैद्धान्तिक कुराले मात्र पूरा नहुने हुनाले यसमा व्यवहारिक पक्ष पनि जोड दिइन्छ । कुनै पनि खेलकुदका नीति नियम, तौर तरिका, रणनीति सैद्धान्तिक रूपमा व्यक्त गरेर मात्र हुँदैन, प्रदर्शन गरेर देखाउनु पर्दछ । तसर्थ शारीरिक शिक्षा एक कला हो । शारीरिक शिक्षामा जतिसुकै उच्च सैद्धान्तिक ज्ञान भए पनि त्यसलाई विद्यार्थीसम्म पुऱ्याउने कला छैन भने शिक्षण तथा प्रशिक्षण राम्रो मानिदैन । शिक्षक तथा

प्रशिक्षकले कक्षाकोठाको वातावरण, विद्यालयको परिवेश, विद्यार्थीको रुचि, क्षमता र स्तरलाई ख्याल गर्दै, सहज रूपमा विद्यार्थी समक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । साथै शिक्षकले उत्प्रेरणा, सम्बलन, दण्ड र पुरस्कारलाई सही रूपमा प्रयोग गर्न सक्नुपर्छ, जसका लागि एक विशेष प्रकारको खुबी वा कला चाहिन्छ । शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्य, तहगत उद्देश्य, कक्षागत उद्देश्य र विषयगत उद्देश्य, उपयुक्त शिक्षण विधिको प्रयोग शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग तथा मूल्याङ्कन प्रविधिको प्रयोगमा समेत ख्याल गर्नुपर्छ । विद्यार्थी तथा खेलाडीका व्यक्तिगत भिन्नता, मनोविज्ञान, सामाजिक माग तथा चाहना अनुरूप उपयुक्त मनोवैज्ञानिक पद्धति अनुसार शारीरिक क्रियाकलाप तथा खेलकुदका गतिविधि सञ्चालन गर्नु पर्दछ । यसका लागि शिक्षकमा विशेष क्षमता, सीप, खुबी चाहिन्छ । त्यसैले शारीरिक शिक्षा तथा खेलकुद एक कला हो भने शिक्षक तथा प्रशिक्षक एक कलाकार हुन् । कुनै पनि शारीरिक क्रियाकलाप तथा खेलकुदका गतिविधिहरूलाई सुन्दर तरिकाले प्रदर्शन गर्नु कलात्मक तरिकाले जिम्नास्टिक गर्नु, मनमोहक नृत्य, स्प्रिङ्गबोर्ड, पोलभल्टिङ्ग बाटरडान्स आदि सबै कलाका उदाहरण हुन् । फुटबलखेलमा उत्कृष्ट पासिङ, हेडिङ, ट्रयापिङ, किकिङ, सुटिङ आदि फुटबल खेलका कलात्मक प्रस्तुति हुन् । उत्कृष्ट ड्रिब्लिङ, पासिङ र सुटिङ, भलिङ, डिगिङ, सेटिङ, स्पाइकिङ, सर्भिसिङ आदि बास्केटबल तथा भलिबल खेलका सौन्दर्यात्मक कला हुन् । रङ्गशालामा कलाकारले देखाउने सुन्दर नृत्य, पि.टी, ड्रिलमा समूहको संयोजनात्मक क्रियाकलाप तथा हाइजम्पमा स्ट्राइल र फस्वरी आदि सौन्दर्यात्मक प्राकृतिक कला हुन् । यस्ता कलाले दर्शकलाई सौन्दर्यात्मक चिन्तनका साथै मानसिक आनन्द र अधिकतम सन्तुष्टि प्रदान गर्दछन् । शारीरिक शिक्षा तथा खेलकुदका गतिविधिमा प्रदर्शन गर्ने कलाले मानिसमा सौन्दर्य र आनन्दको अनुभूति गराउने साथै मानवीय मनोभाव प्रस्फुटन गराउने हुनाले शारीरिक शिक्षा कला हो ।

शारीरिक शिक्षा तथा खेलकुदमा कलाका दुईवटा सिद्धान्तहरू रहेका छन् ।

क) ढाँचा (Form)

शारीरिक शिक्षा तथा खेलकुदमा उत्कृष्ट क्रियाकलाप गर्न निश्चित ढाँचाको आवश्यकता पर्दछ । विद्यार्थी तथा खेलाडीहरूमा उपयुक्त ढाँचाको विकास गर्न सकेमा मात्र उत्कृष्ट नतिजा अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

ख) सङ्गठन (Organisation)

शारीरिक शिक्षा तथा खेलकुदमा सङ्गठनले काल्पनिक क्रियाकलाप तथा खेलकुदका गतिविधिलाई प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्न मद्दत गर्दछ -

Physical Education satisfied both these principles. Form is essential qualities of good activities in physical education. The teacher will be able evaluate the strong, supple, physical form as well as the skilled activities- as to its good form. Physical education also satisfies second principles of 'organisation' which is the function of imagination and creativity. Physical education contributes to creativity and appreciation of the same by providing different modes

of expression through movements and also by allowing for individual differences modes of expression through movements and also by allowing for individual differences of the participants at the same time. These two principles are generally responsible for beautifying the programme of physical education extrinsically and intrinsically. It can thus, beside that physical education is an art'. (Sedai: 11)

कलाका यी दुबै सिद्धान्तबाट नै खेलाडी तथा विद्यार्थीले सुन्दर तरिकाले आफ्नो कला प्रस्तुत गर्न सक्दछन् ।

८. शारीरिक शिक्षा विज्ञान र कला दुबै हो (Physical Education is both a Science and an Art)

शारीरिक शिक्षा तथा खेलकुदलाई विज्ञान र कला दुवै रूपमा लिन सकिन्छ । शारीरिक शिक्षामा सैद्धान्तिक पक्ष अर्थात् व्यवस्थित ज्ञानका सिद्धान्तको व्याख्या भएकाले शारीरिक शिक्षालाई विज्ञानको रूपमा लिइन्छ भने शिक्षक तथा प्रशिक्षकले शारीरिक क्रियाकलाप तथा खेलकुदका गतिविधिहरू कुशलतापूर्वक कलात्मक तरिकाले प्रस्तुत गर्ने हुनाले शारीरिक शिक्षालाई कलाको रूपमा लिइन्छ । विज्ञान र कला दुवै एक अर्कासँग अन्तर्सम्बन्धित छन् । यी दुवैको सम्बन्ध शिक्षण सिद्धान्त (Theory) / व्यवहार (Practical) का रूपमा गाँसिएको छ । विज्ञान कुनै पनि विषय जान्नु (Knowing) सँग सम्बन्धित छ भने कला गराइ (Doing) सँग सम्बन्धित छ । शारीरिक शिक्षा विज्ञानले ज्ञान तथा सिद्धान्तको खोजी तथा व्याख्या गर्दछ, भने शारीरिक शिक्षाको कलाले त्यस्ता सैद्धान्तिक ज्ञानलाई खेलकुदको क्षेत्रमा कार्यान्वयन गराउँदछ । जसरी शारीरिक शिक्षा शिक्षण कार्यका लागि विषयवस्तु, सैद्धान्तिक पक्ष त्यसको यथार्थको गहिरो जानकारी हुनुपर्दछ, जो विज्ञानसँग सम्बन्धित छ भने केवल सिद्धान्तको विषयवस्तुको जानकारीले मात्र शारीरिक शिक्षा शिक्षण कार्य सम्भव हुँदैन, प्राप्त सैद्धान्तिक ज्ञानलाई प्रस्तुत गर्ने तरिका, शैली वा प्रस्तुति, प्रक्रिया आदि प्रस्तुत गर्न विशेष खूबीको आवश्यकता पर्दछ, जुन कलसँग सम्बन्धित छ । कुनै पनि खेलकुद तथा शारीरिक क्रियाकलापमा खेलाडीले प्रदर्शन गर्ने उत्कृष्ट कौशल, सीप, तरिका शैली तथा सुन्दर मनमोहक दृश्य कला हो, भने त्यस्ता कला सुन्दर बनाउने प्रयोग गरिने वैज्ञानिक सिद्धान्त विधि साधन यन्त्र उपकरण र यान्त्रिक प्रणाली विज्ञान हो । अतः शारीरिक शिक्षा विज्ञान र कला दुवै हो ।

९. निष्कर्ष (Conclusion)

- शारीरिक शिक्षा विज्ञान एक व्यवस्थित ज्ञान हो भने शारीरिक शिक्षा कला एक विशेष प्रकारको सीप तथा कौशल हो ।
- शारीरिक शिक्षा तथा खेलकुदसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण सैद्धान्तिक पक्ष शारीरिक शिक्षा विज्ञान हो भने शारीरिक शिक्षा तथा खेलकुद सम्बन्धी कला प्रयोगात्मक पक्ष हो ।
- शारीरिक शिक्षा विज्ञान प्रमाणित सत्य तथा तथ्यमा आधारित हुन्छ भने शारीरिक शिक्षा कला निरन्तर अभ्यास र कुशलताबाट आर्जित हुन्छ ।

- शारीरिक शिक्षा विज्ञानले सत्य र वास्तविकता देखाउँदछ भने शारीरिक शिक्षा कलाले वास्तविकता प्रतिबिम्बित गर्छ ।
- शारीरिक शिक्षा विज्ञानमा कपोलकल्पित कुरा हुँदैन भने शारीरिक शिक्षा कलाले काल्पनिक र कलात्मक दुवै पक्षको व्याख्या गर्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- Goel, R.G. (1990). *Encyclopedia of Sports and Games*, New Delhi: Vikash Publishing House. Pvt. Ltd.
- Barrow, H.M. (1997). *Man and Movement: Principle of Physical Education*, (2nd Ed.), Philadelphia: Lea and Febiger
- Maharjan, Ram Krishna (2062). *Foundations of Physical Education*, Kathmandu: Sunlight Publising.
- Sherchan, Lokendra (2053). *Foundation of Physical education*, Kathmandu: Bidyarthi Pustak Bhandar.
- Sherchan, Lokendra (2067). *Foundation of Physical education*, Kathmandu: Quest Publication.
- Jha, Ashok Kumar (2067). *Foundation of Physical Education*, Kathmandu : Ratna pustak Bhandar.
- Baruwal, Hum Bahadur and Friends (2067). *Sports Science and Games*, Kathmandu : Pinacal Publication.
- Shedai, Shyam. *Advanced Physical Education*, Kathmandu : Ozone Publication.
- Aryal, Prem Narayan and Friends (2066). *Philosophical and Sociological Foundation*, Kathmandu : Quest Publication.

नारीवादी समालोचनाको विकास

यशोदा पाण्डेय भण्डारी: मानविकी तथा समाजशास्त्र विभाग

Email: pandey.yashoda2071@gmail.com

राप्ती बबई क्याम्पस तुलसीपुर, दाङ

(सारसंक्षेप- नारीवादी समालोचना साहित्य अध्ययनका क्षेत्रमा पछिल्ला चरणमा देखा परेका अध्ययन पद्धति मध्येको एक पद्धति हो । पाश्चात्य दर्शन तथा समालोचना पद्धतिमा विकसित नारीवादी समालोचनाका आधारमा साहित्य तथा समाजको अध्ययन गर्ने क्रम अहिले विश्वभर फैलिएको छ । सन् १९५० पछिका साहित्यमा नारीवादी अध्ययन गर्ने क्रममा नारीवादी समालोचनाले विभिन्न देश र समूह अनुरूप विभिन्न मान्यता पनि स्थितापित गरेको छ । प्रस्तुत लेखमा नारीवादी समालोचनाको स्वरूप पहिचान गर्ने क्रममा नारीवादको उदय, नारीवादका अध्ययन क्षेत्र, नारीवाद र साहित्य, नारीवादी साहित्य र समालोचनाको विकास, पाश्चात्य जगतमा विकसित राजनैतिक नारीवादी समालोचना, गाइनो समालोचना र फ्रान्सेली नारीवादी समालोचनाको स्वरूप केकस्तो रहेको छ भन्ने समस्याको समाधान खोजिएको छ भने पछिल्लो चरणमा मार्क्सवादी र गैह्रमार्क्सवादी मान्यतामा नारीवादी साहित्यलाई कसरी विश्लेषण गरिन्छ भन्ने पनि समस्याको पनि समाधान खोजिएको छ साथै ती नारीवादी समालोचनाका प्रभावबाट नेपाली नारीवादी लेखनमा परेको प्रभावको पनि उल्लेख गरिएको छ ।)

शब्दकुञ्जी: नारीवाद, नारीवादी, नारीवादी समालोचना, राजनैतिक नारीवाद, गाइनो समालोचना, फ्रान्सेली नारवाद, मार्क्सवाद र गैह्रमार्क्सवाद ।

विषय परिचय

नारीका विषयमा नारी वा पुरुषद्वारा लेखिएका साहित्यका बारेमा अध्ययन गर्ने समालोचना नारीवादी समालोचना हो । यो समालोचना पाश्चात्य समीक्ष शास्त्रबाट नेपालीमा भित्रिएको समालोचना हो । यसले नारीको इतिहास तथा वर्तमान अवस्थाको अध्ययन गर्छ र नारीको पक्षमा वकालत गर्छ । नारी र पुरुषबिच हाल निकै गहिरो भेदभावको खाडल रहेको छ । केही नारीवादीहरूका अनुसार नारीको प्रचीन समाजको आदिकालमा नारी पुरुषका दासी थिए तर यस्तो धारणा व्यर्थको हो । यसका लागि प्राचीन कालदेखि हालसम्मको अवस्थालाई बुझ्नु पर्ने हुन्छ । सबै जङ्गली युगका मानिसहरूमा एवम् निम्न तथा मध्यम अवस्थाका बर्बर मानिसहरूमा पनि नारीलाई स्वतन्त्र मात्र होइन, सम्मानजनक स्थान प्राप्त थियो (जेटफिन २०६०, ४) । समाज मातृसत्तात्मक संरचनाको थियो र मानिसको उत्पादन क्षमता न्यून अवस्थामा थियो । सृष्टिको आदिकालदेखि नारी जातिको स्थान नियाल्दा विभिन्न उत्पादन प्रणालीयुक्त समाजमा ऊ एक अधिकारसम्पन्न व्यक्तिदेखि लिएर दासी, स्वतन्त्र मजदुर हुँदै समाजवादी उत्पादन प्रणालीमा एक पुरुष सरह मानवका रूपमा रहन सफल देखिन्छे ।

यद्यपि पुँजीवादी शोषणयुक्त उत्पादन प्रणाली जसले आम मजदुर वर्गका महिलाहरूलाई समेट्न सकेन । उक्त प्रणालीका अवशेषात्मक तत्त्वहरूको वज्रपात नारी वर्गलाई सहनु परिरहेको स्थिति देखिन्छ ।

सामग्री सङ्कलन र अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा मुख्य समस्याको समाधान खोज्नका लागि पुस्तकालयीय स्रोतबाट सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । ती स्रोतबाट सङ्कलित तथ्यहरूको सम्भावनारहित नमूना छनोट पद्धतिका आधारमा नारीवादी समालोचनाको विकास सम्बन्धी विभिन्न किसिमका पुस्तकाकार सामग्री लेखहरूको छनोट गरिएको छ भने त्यसबाट नारीवादी धारणाको विकासको अध्ययन गरिएको छ ।

नारीवादी अवधारणा

नारीवादी समालोचनामा नारी र पुरुषका विचमा विभेदको कारण विचार हो । यस्तो विचार आदिमताबाट जन्मन्छ । नारीका विषयमा विभिन्न समयमा विभिन्न धारणा विकास भएका छन् तर ती सार मात्रमा होइनन् ती त रूप मात्रमा रहेका छन् । मनुस्मृतिमा 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता' (मनुस्मृति, १३/२७) अर्थात् जहाँ नारीको पूजा हुन्छ त्यहाँ देवता रमाउँछन् भनिएको छ तर व्यावहारिक रूपमा यो उक्ति आजको समाजमा मिल्दो देखिँदैन । मनुस्मृतिको धारणा पनि रूप मात्राकै हो । जसमा सैद्धान्तिक कथन पाइन्छ । समाजमा नारीलाई प्रगतिमूलक अवसरहरूबाट बञ्चित गराउने परिपाटी मिलाइएको छ । हुन त लैङ्गिक समानताका लागि मानव इतिहासमा प्रभावकारी सोचाइ र कार्यक्रमको थालनी सन् १९५० पछि भएर महिला आन्दोलनको विकास र विस्तार हुँदै आएको छ । विश्वको साझा सङ्गठन संयुक्त राष्ट्र सङ्घमार्फत महिला मुक्ति र विकासका लागि विश्वव्यापी रूपमा विभिन्न कार्यक्रमहरूको तर्जुमा गरिँदै आएको छ । यस्ता प्रयासहरू भए तापनि समाजमा आज पुरुष र नारी बीच लैङ्गिक असमानताको खाडल गहिरो बनेको छ । नारी र पुरुष आज एक-अर्काका सहयोगी नभएर प्रतिद्वन्द्वी जस्ता पनि देखिन्छन् । यही लैङ्गिक असमानताको मुद्दाले नारी वर्गलाई समाजमा गरिने असमान व्यवहारको फलस्वरूप द्वन्द्वको स्थिति बढ्दै छ ।

धारणाको परिवर्तनसँगै समाज परिवर्तन हुने हो । यही कुरालाई नारीवादी दृष्टिले हेर्ने हो भने लैङ्गिकता नै समस्याको जरो रहेको र धारणाले त्यसमा कार्य गरेको पाइन्छ । जहाँ लिङ्गीय शोषण हुँदैन त्यहाँ नारी वर्गको उत्थान हुन्छ किनभने त्यस्तो समाजकानारीमा आत्मविश्वासको विकास भएको हुन्छ । यसबाट हेर्दा नारी वा महिला सम्बन्धी धारणाको परिवर्तन नै समस्याको निकासीकरण हो । व्यक्तिमा सिर्जित आत्मविश्वास नै उत्थान परिवर्तनको वाहक हो । त्यसैले महिला मुक्तिका निम्ति सबभन्दा पहिला महिलाहरू नै चेतनशील हुनुपर्छ । समाजले एक किसिमको धारणा बनाउँछ । त्यो पुरुष प्रधान समाजले आफ्नै किसिमको र आफूलाई अनुकूल हुने प्रकारको धारणा बाउँछ र त्यो विस्तारै समाजमा विकसित हुन्छ । त्यही धारणा मध्येको एक हो महिलाहरू कमजोर हुन्छन् र ती पुरुष जस्ता बहादुर हुँदैनन् । सामान्यतया महिलालाई महिलाहरू कमजोर जन्मेका होइनन् समाजले कमजोर बनाएको हो भन्ने कुरा बुझ्नु र बुझाउनु पर्दछ (यमि र भट्टराई, २०६३:९५) । यस धारणातर्फ महिलाहरूको ज्ञान क्रमशः बढ्न थाल्यो । समयको परिवर्तनसँगै महिलाहरूमा

पुरुषको एकतन्त्रीय शासनका कारण आफूहरू शोषित-पीडित हुनुपरेको तथ्य ज्ञात भयो । फलस्वरूप उक्त अन्याय र अत्याचारका विरुद्ध उनीहरूमा विद्रोही भावना जाग्न थाल्यो । नारी हक, अधिकार, स्वतन्त्रता र समानताका बारेमा आवाज बुलन्द गर्दै लिङ्गका आधारमा नारी र पुरुष बीच भेदभाव गर्ने सामाजिक कुसंस्कार को विरोधमा आत्मविश्वासी पाइला चाल्ने क्रम बढ्दै गयो । यसै सिलसिलामा विभिन्न तह र तप्काबाट नारी चेतनाको विस्तार गर्ने अभियानमा साहित्य जगत पनि यसबाट अत्यधिक प्रभावित रहेको छ । एउटा कुरा के बुझ्नु पर्छ भने नारी र पुरुषविचको धारणा देश, समाज, विश्वको वैज्ञानिक र शैक्षिक विकाससँगै परिवर्तन हुन्छ तर त्यस्तो परिवर्तन हाम्रो जस्तो समाजमा निकै गाढो छ किनकि हाम्रो समाज निकै परम्परित, धार्मिक रुढियुक्त, अविकसित, अर्धशिक्षित र हैकमवादी नै रहेको छ । त्यसैले नारी सम्बन्धी धारणाको विकास हुन अबै ५० वर्ष जति पर्खनु पर्छ ।

नारीवादी साहित्य र समालोचना

नारीका बारेमा लेखिएका साहित्य र समालोचना नारीवादका दृष्टिले अध्ययनीय हुन्छन् । साहित्य समाजको दर्पण हो र नारीवर्ग समाजकै एक प्रमुख अङ्ग हो । समाजमा नारीको स्थान कस्तो रहेको छ भन्ने कुरा साहित्यले मर्मस्पर्शी तथा प्रभावकारी ढङ्गले छर्लङ्ग पार्ने काम गरेको हुन्छ । साहित्य हरेक वर्ग र विचार का मानिसको मन छुन सक्ने क्षेत्र भएको हुँदा समाजमा पिछडिएका नारी वर्गको पीडा, वेदना तथा साहस र उन्मुक्तिको स्वर यसैको माध्यमबाट प्रकट गरिनु युक्तिसङ्गत मानिएको छ । यसै विचारबाट राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका लेखक, साहित्यकारहरूले नारी चेतनाको आवाजलाई साहित्यको एक विषय बनाएको पाइन्छ । लैङ्गिक समानताको आवाज लिएर राजनीतिक पृष्ठभूमिबाट उठेको नारीवाद विस्तारै एउटा चिन्तन वा वादका रूपमा विकसित भई साहित्यमा प्रवेश भएको पाइन्छ (अधिकारी, २०६७: ६८)। अमेरिकाली राज्यक्रान्ति र फ्रान्सेली राज्यक्रान्तिबाट निष्पन्न नारी हक, हित र स्वतन्त्रता विषयक चिन्तन अन्ततः नारीवादी साहित्यको रूपमा विकसित हुन पुगेको देखिन्छ । पाश्चात्य साहित्य समालोचना र सिद्धान्तका क्षेत्रमा सन् १९६० को दशकपछि आरम्भ भएको नारीवादी समालोचनाले पुरुषप्रधान समाजका विरुद्ध नारीहरूले गरेको विद्रोहलाई आफ्नो आधारभूमि बनाएको छ । नारी जातिको हक, अधिकार र स्वतन्त्रताका निम्ति यस समालोचना पद्धतिको विशेष भूमिका रहेको छ । स्त्रीवाद नारीसम्बन्धी त्यस्तो सिद्धान्त हो जसले नारीलाई मुक्ति दिन, उठाउन, आत्मनिर्भर बन्न बल दिन्छ (गौतम, २०५९:३४)। नारीलाई समाजमा आफ्नो इज्जत, पहिचान तथा अस्तित्वको खोजी गर्ने हौसला नारीवादी समालोचना पद्धतिबाट प्राप्त हुन्छ । नारीवादी समालोचना एकातिर विगतका नारी लेखकहरूका कृतिहरूको व्यापक खोजी तथा पुनर्मुद्रण गरेर अनि अर्कातिर विद्रुतापूर्ण तथा सिर्जनात्मक नारीलेखनलाई प्रोत्साहित गरेर हुर्केको छ (शर्मा र लुईटेल, २०६३: ३७३) ।

नारीवादी साहित्य र समालोचनाको विकास

नारीवादी सहित्य र समालोचनाको विकास अठारऔं शताब्दीको उत्तरार्द्धबाट भएको हो । नारीहरूको हक, हित, समानता र स्वतन्त्रताको अधिकार सुनिश्चित हुनुपर्ने जोडदार मागका साथ सुरु भएका नारीमुक्ति

अभियानहरू नै अन्ततः नारीवादी साहित्य र समालोचनाका रूपमा प्रकट भएका छन् । विश्वसाहित्यमा उत्तर आधुनिकतावादको छायाभित्र आवद्ध यस समालोचना प्रणालीको सचेत रूपमा थालनी सन् १९७० को दशक देखि भएको हो । इतिहासको प्रारम्भदेखि रचिएका साहित्यको अब पुनर्मूल्याङ्कन हुनुपर्छ, पुरुष लेखकहरूद्वारा बनाइएका सारा नारी पात्रहरू केवल खेलौनाका रूपमा मात्र देखिने हुनाले तिनलाई भत्काई सिङ्गो र वास्तविक रूपलाई उजागर पार्नुपर्छ तथा नारीलाई सही रूपमा नारीले मात्र चिन्न सक्छन्, नारीले मात्र न्याय गर्न सक्छन् र नारी पात्रहरूको विश्लेषण पनि नारीबाट मात्र सही अर्थमा हुन सक्दछ भन्ने किसिमका नवीनतम चिन्तनहरूको पृष्ठभूमिमा नै नारीवादी समालोचना विकसित भएको पाइन्छ (अधिकारी, २०६७: ७०) । यस क्रममा नारीवादी साहित्य र समालोचनाको विकासमा मेरी उलस्टोनग्राफ्ट (ए भिन्डिक्सन अफ द राइट्स अफ ओमेन, १७७२), जोन स्टुअर्ट मिल (द सब्जेक्सन अफ ओमेन), मार्गरेट फुलर (आमेन इन द नाइन्टिन्थ सेन्चुरी), भर्जिनिया उल्फ (आमेन इन राइटिङ, १९७९), साइमन ड बुभा (द सेकेन्ड सेक्स), म्यारी एल्मन (थिङ्किङ एवाउट ओमेन), केट मिलेट (सेक्सुअल पोलिटिक्स, १९७०) आदिको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ । खासगरी अमेरिकी, बेलायती र फ्रान्सेली साहित्यकारहरूले नारीवादी साहित्य तथा समालोचनालाई फलाउने फुलाउने कार्य गरेका छन् । नारीवादी समालोचनाको विकासयात्राका चरणहरू विभाजन गर्ने कार्यमा समालोचकहरूबीच मत भिन्नता पाइन्छ । प्रा. मोहनराज शर्मा र डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले नारीवादी समालोचनाको विकास निम्नलिखित चरणहरूमा (शर्मा र लुइटेले, २०६३: ३७३-३७६) भएको छ भनी यसरी वर्गीकरण गरेका छन् :

१. राजनैतिक नारीवादी समालोचना २. गाइनो समालोचना ३. फ्रान्सेली नारीवादी समालोचना ।

राजनैतिक नारीवादी समालोचना

नारीहरूको अधिकार तथा समानको राजनीतिक सुरक्षणको विषयमा उठेको समालोचना राजनैतिक नारीवादी समालोचना हो । समालोचनामा राजनीतिक रङ्ग दिने समालोचना राजनीतिक नारीवादी समालोचना हो । केट मिलेटको 'सेक्सुअल पोलिटिक्स' (१९६९) कृतिबाट राजनैतिक नारीवादी समालोचना अघि बढेको देखिन्छ । यो समालोचना मार्क्सवादतिर ढल्किएको छ । मार्क्सवादी दर्शनको प्रशस्त प्रभाव परेको यस नारीवादी समालोचना धारामा समाजमा नारीहरूले भोग्नुपरेको असमानताका पीडाहरूको बारेमा विश्लेषण गर्दै यसको अन्त्यका लागि नवीनतम मान्यताहरूलाई पनि उठाएका छन् (अधिकारी, २०६७/७१) । यस धारका समालोचकहरूले पुरुषप्रधान समाजको विरोध गर्नुका साथै पुरुषले नारीमाथि गर्ने थिचोमिचो, अन्याय र अत्याचारका बारेमा सजग हुन सचेतना फैलाएका छन् । नारीहरू साहित्यमा पनि उपेक्षित छन् । उनीहरू राजनैतिक दृष्टिका साथै मनोवैज्ञानिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, शारीरिक, शैक्षिक सम्बन्ध आदिका सन्दर्भबाट हेपिएका छन् । यस धारका समालोचकले नारीको पतनोत्मुख स्थिति सिर्जनाको कारक तत्व पितृसत्तात्मकतालाई मानेर यसको विरोध गरेका छन् । राजनैतिक नारीवादी समालोचनाको विकासमा केट मिलेट, मार्गरेट मिड, मिसेल बारेट आदिको विशिष्ट भूमिका रहेको छ । यस प्रकारको समालोचनाले नारीको हक अधिकारका लागि राजनीतिक क्षेत्रमा सुधार हुनुपर्छ अनि मात्र नारीका अन्य कुराको बारेमा विचार गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा राखेको पाइन्छ ।

गाइनो समालोचना

नारीले लेखिका र नारीको भाषामा लेखिएका कृतिको अध्ययन गर्ने समालोचना गाइनो समालोचना हो । एलिन सोवाल्टरद्वारा गाइनो समालोचना शब्दको नामकरण गरिएको हो । सोवाल्टरको *A Literature of their own: British Women Novelists From Bronte to Lessing* (1977) कृतिले यस समालोचना पद्धतिको विकास र विस्तारमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । यस कृतिमा उनले ... नारीलेखनको आफ्नै इतिहास र परम्परा छ भन्ने देखाएकी छन् । पुरुष समालोचकहरूले नारी लेखनको अवमूल्यन गर्दै तिनको कुनै लेखन परम्परा छैन भनेकोमा सोवाल्टरले त्यसको खण्डन गरेकी छन् (शर्मा र लुईटेल, २०६३:३७५) । गाइनो समालोचकहरूले नारीहरूको आफ्नै भाषा छ भन्ने धारणा राख्दछन् । गाइनो समालोचनाको तात्पर्य नै लेखिका कृतिको परीक्षण र मूल्याङ्कन गर्नु हो । यसको उद्देश्य नारीद्वारा लेखिएका कृतिको खोजी गरी नारी साहित्यको स्थापना गर्नु हो । गाइनो समालोचना अन्तर्गत नारीको भाषा, शैली, विषय, विधा, संरचना, रूप, पद्धति, उत्प्रेरणा, उत्पादन, व्याख्या, विश्लेषण आदि सबै आफ्नै हुन्छ भन्ने धारणा रहेको छ (शर्मा र लुईटेल, २०६३:३७५) । सोवाल्टरले गाइनो समालोचना धाराका नारीजातीय चरण, नारीवादी चरण र नारी चरण गरी तीनवटा चरणहरू भएको तथ्य प्रस्तुत गरेकी छन् । यस समालोचनामा विशिष्ट भूमिका खेल्ने अन्य समालोचकहरू म्यारी एलम्यान, प्याट्रिसिया मेयर स्याक्स, ऐलेन मुर्स, सान्द्रा गिल्बर्ट र सुसन गुबार, टोरिल मोइ आदि हुन् ।

फ्रान्सेली नारीवादी समालोचना

नारीवादी समालोचनाको तेस्रो चरणका रूपमा परिचित फ्रान्सेली नारीवादी समालोचनाको प्रवर्तक जुलिया क्रिस्टिभा देखिएकी छन् । यस धाराका समालोचकहरूले लैङ्गिक भूमिकालाई लेखनको विषय बनाएका छन् । नारीवादी समालोचनालाई मनोवैज्ञानिक, जीववैज्ञानिक, ऐतिहासिक, राजनैतिक र भाषावैज्ञानिकका कोणबाट परीक्षण गर्ने कार्य समेत यतिबेला सक्रिय हुन थालेको छ । फ्रान्सेली नारीवादी समालोचकहरू उत्तरसंरचनावाद तथा नवमनोविश्लेषणवाद, प्रतीकविज्ञान, विनिर्माणवाद आदिबाट बढी प्रभावित देखिन्छन् । मनोविश्लेषणका क्षेत्रमा यिनीहरूको ढल्काइ फ्रायडतिर नभएर लकँतिर छ (शर्मा र लुईटेल, २०६३:३७६) ।

यिनीहरूले भाषा पक्षमा बढी जोड दिएका छन् । उत्तरआधुनिक प्रवृत्तिका रूपमा नारीवादको व्याख्या गरिएको यस चरणमा जीवन, साहित्य र समालोचनाका बीचको सहसम्बन्धको स्थापनाद्वारा नारी सांस्कृतिक समालोचनाको समेत स्थापना गरेको पाइन्छ (अधिकारी, २०६७:७२) । फ्रान्सेली नारीवादी समालोचनामा उल्लेख्य यो गदान दिने चिन्तक तथा समालोचकहरूमा जुलिया क्रिस्टिभाका साथै एल् इरिग्यारी, हेलेन सिकस आदि प्रमुख छन् । यसरी साहित्य र समालोचनाका क्षेत्रमा नारी चेतनाको लहर नारीवादका रूपमा विकसित भएको छ ।

मार्क्सवाद र गैह्रमार्क्सवादीबीच नारी चेतना

साहित्य विशाल आयाममा फैलिएको हुन्छ । यो विविध विचार, सिद्धान्त र अभिप्रायमा आवद्ध हुन्छ । साहित्यमा प्रकटित विषयहरू विविध वाद अन्तर्गत छुट्टाछुट्टै निष्कर्षमा टुङ्गिएका हुन्छन् । त्यस्तै साहित्यमा अन्तर्निहित नारी चेतना सम्बन्धी मार्क्सवादी र गैह्रमार्क्सवादीहरूबीच बेग्लाबेग्लै मत रहेको देखिन्छ ।

दार्शनिक कार्ल मार्क्सले प्रारम्भ गरेको मार्क्सवाद आधुनिक युगका जटिलताका परिवेशमा समाधानका उपायको विश्लेषण गर्न समेत सक्षम हुनाको कारण आधुनिक मानवका जीवनसँग बढी मात्रामा सरोकारको विषय बन्न पुगेको छ । यसैले मार्क्सवाद आधुनिक साहित्यमा बढी महत्वको सिद्धान्त ठहरिन्छ (अधिकारी, २०५६:१)। मार्क्सवाद अनुसार, समाजमा जो सत्ताधारीका रूपमा परिचित छ त्यो वर्ग नै बढी शक्तिशाली हुन्छ अर्थात् उसले नै आफ्नो सोच अनुसार समाजमा प्रभुत्व जमाएको हुन्छ । सत्ताविहीन वर्गको दृष्टिकोण सत्ताधारीहरूको सामु तल दबेको हुन्छ । यसकारण साँचो साहित्य त्यो हो, जसले सत्ताविहीनहरूको चेतनालाई उद्घाटित गर्छ र उनीहरूको कष्ट, पीडा, दृष्टिकोण र मुक्तिको चाहनालाई मुखरित गर्छ (मास्के र क्षेत्री, २०५१:५) । हाम्रो समाजमा पनि पुरुष वर्ग सत्तामा भएकोले नारी वर्ग सदैव पुरुषबाट हेपिएका छन् । पुरुषले आफ्नो पौरुष नारीको दमन गर्नमा दुरुपयोग गरेको छ । मानव इतिहासको अध्ययन गर्दै जाँदा पुरुषले बाबुको रूपमा छोरीलाई सम्पत्ति र प्रतिष्ठाको हिस्सा ठान्यो, पति भएर पत्नीलाई मालिकले भैं व्यवहार गर्‍यो, छोरा भएर आमालाई आफूमाथि निर्भर बनायो । नारीहरूसँग सत्ता र स्वाधीनता नहुनु यसको कारण हो । तसर्थ मार्क्सवादी साहित्यले सत्ताविहीन नारी वर्गको कष्ट, पीडा, दृष्टिकोण र मुक्तिको चाहनालाई मुखरित गरेको साहित्यलाई वास्तविक साहित्य मानेको छ । यस्तो साहित्य लेखनमा समाजको आर्थिक र राजनीतिक संरचनामा परिवर्तनको आवाज बुलन्द गरिएको हुन्छ । नारी र पुरुष समान हुन् भन्ने कुरा मनोवैज्ञानिक पक्षबाट सूक्ष्म अध्ययन गरिएको हुन्छ ।

मार्क्सवादी समालोचक जर्ज लुकाचका अनुसार सत्ताधारीहरूको एउटा चेतना हुन्छ भने सत्ताविहीनहरूको बेग्लै चेतना हुन्छ । आफ्नो वर्गचेतना स्पष्ट नभएका व्यक्तिहरूलाई सत्ताधारीहरूको बुद्धिमत्ता, ज्ञान र तर्कले ठूलो प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् (मास्के र क्षेत्री, २०५१:५) । वास्तवमा यस कारणले गर्दा विश्वसाहित्यमै कतिपय नारी हस्ताक्षरहरूले सत्ताधारी पुरुष वर्गको अधीनमा परी साहित्य सिर्जना गरेका छन् । उनीहरू आफ्नो पक्षमा आफ्नै दृष्टिकोण अनुसार अधि बढेको देखिँदैन । पुरुष वर्गले त भन् आफूले नारीलाई अधीनमा राखेको रचना सिर्जना गर्ने कुरा नै आउँदैन । उनीहरूले आफ्नो हितमा साहित्य सिर्जना गरेका छन् । तसर्थ मार्क्सवादी साहित्य चिन्तनले नारी चिन्तक तथा समालोचकहरूलाई आफ्नो हक, अधिकार र अस्तित्वप्रति सचेत रहन उत्प्रेरित गरेको छ ।

समसामयिक परिवेशमा यौनसम्बन्ध सम्बन्धी मार्क्सवादी मान्यता पनि चासोको विषय बनेको छ । यो विषय पनि नारी चेतनासँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छ । आदिम साम्यवादी युगमा यौन सम्बन्ध छाडा रूपको भए पनि मानिसले पारिवारिक जीवन व्यतीत गर्न थालेदेखि सोको नियन्त्रण भएको देखिन्छ । वैवाहिक सम्बन्धमा अनुबन्धित हुने चेतनाको विकास मानव जातिमा भएदेखि यौन सम्बन्धका विकृत प्रचलन पनि हटेका छन् । पुरानो परिवेशमा कम्युनिष्ट समाजमा नैतिकता हुँदैन भन्ने धारणाको विकास गराइएको थियो र कम्युनिष्टहरू आइमाईलाई साझा सम्पत्ति बनाउन चाहन्छन् भन्ने दोष पुँजीपतिहरूले लगाउँछन् भन्ने कुरो मार्क्स र एङ्गोल्सले व्यक्त गरेका थिए (अधिकारी, २०५६:२४) । पुँजीवादीहरू अर्थात् गैह्रमार्क्सवादीहरूले यस्तो नैतिक

आरोप लगाए तापनि यो सत्य सावित हुन सकेन अर्थात् मार्क्सवादीहरू यौन सम्बन्धमा छाडा र नैतिकताविहीन हुँदैनन् भन्ने तथ्य स्पष्ट भएको छ। लेनिनले क्लारा जेटकिनसँग गरेको यौन सम्बन्धका चर्चाका क्रममा फ्रान्सका समाजवादी राजनीतिज्ञ मैथियब्लमले यौन सम्बन्धलाई पानीको तिर्खासँग दाँजी तिर्खा लागेका ठाउँमा भेटेको पानी गिलास उठाएर पिएँ भेटेका परपुरुष वा परनारीसँग यौनसम्पर्क गर्न हुन्छ भनी राय व्यक्त गरे कोमा सो धारणाको विरोध गरी मार्क्सवादी नैतिकताको उल्लेख गर्ने काम गरेका छन् (अधिकारी, २०५६:२५)। यसरी मार्क्सवादी साहित्यले नारीको स्थान उच्च राख्दै समाजमा नारी वर्गको सशक्त भूमिकालाई जोड दिन्छ। गैह्रमार्क्सवादले पनि साहित्यमा नारीलाई स्थान नदिएको होइन तर यस वादले मार्क्सवादले भैं नारी वर्ग भनेर छुट्टै स्थान दिएको छैन। यस वाद अन्तर्गतका साहित्यिक कृतिहरूमा नारीका पीडा, वेदना, सौन्दर्य, यौनसम्बन्ध सम्बन्धी विषयवस्तु सम्पूर्ण कुराहरू समेटिएका हुन्छन् तर मार्क्सवादमा जस्तो समाजमा नारीलाई मूल धारमा ल्याउनुपर्ने सम्बन्धमा बेग्लै अर्थात् वर्गीय तरिकाले नारी वर्गको विषयमा बोलिएको हुँदैन। किनभने गैह्रमार्क्सवादीहरू मार्क्सवादीहरूको यही वर्गीय चिन्तन र सिर्जनालाई सङ्कीर्णताको नाम दिन्छन् र यसको विरोध गर्छन्। गैह्रमार्क्सवादीहरूका अनुसार साहित्य र कलाहरू मनुष्य मात्रका लागि हुन् र यी देश, काल र वर्गबाट पर हुन्छन्। तिनको सम्बन्ध मनुष्य मात्रको संवेदनासँग हुन्छ र तिनको सार्थकता मनुष्य मात्रको हृदय स्पन्दित र झङ्कृत गर्नमा हुन्छ (शर्मा र लुईटेल, २०६३:१५८)। तसर्थ कुनै वर्गलाई काखी च्याप्नु गैह्रमार्क्सवादीहरू उपयुक्त ठान्दैनन्। यसरी समाजको कुनै पनि वर्गप्रति प्रतिबद्ध हुनु भनेको रचनाको स्वतन्त्र प्रकृतिमा बाधा ल्याउनु हो साथै रचनाकारको चेतनामा अङ्कुश लगाउनु हो भन्ने दृष्टिकोण गैह्रमार्क्सवादीहरूको छ। यस कारण गैह्रमार्क्सवादीहरूले साहित्यमा नारीलाई कुनै छुट्टै वर्गको रूपमा नराखेर नारी उन्मुक्तितर्फ सचेतनाको स्वर दिने गर्दछन्। निष्कर्षमा भन्नुपर्दा, मार्क्सवाद र गैह्रमार्क्सवाद दुवै दृष्टिकोणले साहित्यमा नारी चेतनालाई उच्च स्थान दिएका छन्। मार्क्सवादले वर्गीय अध्ययनलाई महत्त्व दिएको छ भने गैह्रमार्क्सवाद यसको विपरीत छ।

नेपाली साहित्य र समालोचनामा नारी चेतना

नेपालजस्तो विकासोन्मुख देशमा नारीवादको विकास र विस्तार अलि ओझेलमा परेको देखिन्छ। दमन, थिचोमिचो र पराधीनताको विरोधमा उठेको नारीमुक्ति आन्दोलनकै अङ्ग स्त्रीवाद हो (गौतम, २०५९:३६७)। जुन समाजमा नारीहरू पुरुषहरूको दासी बने, पुरुषकै अधीनमा सती भएर रहे त्यस्तो समाजमा नारीवाद जन्मने कुरै आउँदैन। नेपाली समाज यसबाट अछुतो रहन नसकेकोले नेपाली साहित्य र समालोचनामा नारीवादको बारेमा लेखिएका रचना कम मात्रामा छन्। नेपाली साहित्यमा मार्क्सवादी लेखनको प्रभाव छाउन थालेदेखि साहित्यमा नारी चेतनाको स्वर मुखरित हुनुका साथै नारी साहित्यकारहरूको सङ्ख्यामा पनि वृद्धि हुन थालेको देखिन्छ। वि.सं. २०३५-०३६ यता मार्क्सवादी साहित्य लेखनको लहर चलेको छ, जसमा नारीको प्रस्तुतिको अलग ढाँचा पाइन्छ। यिनीहरू आफ्ना लेखनमा नारीवादी सोचाइ राख्दछन् र नारीको स्थिति परिवर्तनको कामना सहित नारीप्रतिको सम्मानको भाव पनि व्यक्त गर्दछन्। नारीहरूलाई अस्मिताप्रति सचेत गराउने ढङ्गले पनि यिनीहरू अग्रसर नै देखिन्छन् (त्रिपाठी, २०५९:११)। यसरी नेपाली साहित्य र समालोचनामा नारी चेतनाको

विषयवस्तुले आफ्नो स्थान सुरक्षित राख्दै आएको छ । वि.सं. २०४६ सालको जनआन्दोलनपछि त भन्ने नेपाली साहित्य र समालोचनाका क्षेत्रमा नारी सचेतता क्रमशः बढ्दै आएको छ । पत्रपत्रिकाहरूमा समलैङ्गिकहरूका कथाहरू छापिनुका साथै नारी जीवनको सुधारका निम्ति आवश्यक प्रयास गरिदै आएको छ ।

नेपाली साहित्य र समालोचनाका सन्दर्भमा नारी चेतनाको प्रभाव नियाल्दा पारिजातको “मैले नजन्माएको छोरो” कथादेखि नै नारीवादका विचारहरूको स्पष्ट उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसमा नारीवादका साथै मनोवैज्ञानिक अवधारणालाई पनि स्थान दिइएको छ । स्त्रीवाद नाटकका प्रथम प्रभावशाली पुरुष लेखक भने गोपालप्रसाद रिमाल नै हुन् । उनका ‘मसान’ (२००२) तथा ‘यो प्रेम’ (२०१५) जस्ता नाटक नारीलाई पुरुषबाट स्वतन्त्रता दिने क्रान्तिकारी उद्देश्य लिएर लेखिएका थिए (गौतम, २०५९:३६७) । नेपाली साहित्य र समालोचनाका क्षेत्रमा नारी चेतनालाई फुलाउन-फलाउनमा विशिष्ट योगदान पुर्‍याउने स्रष्टाहरूमा पारिजात, गोपालप्रसाद रिमाल, वानिरा गिरी, प्रेमा शाह, पद्मावती सिंह, भागीरथी श्रेष्ठ, घनश्याम ढकाल, दिनबन्धु शर्मा, इस्माली, हरिहर खनाल आदि उल्लेखनीय छन् ।

निष्कर्ष

सन् १९७० को दशकदेखि साहित्य र समालोचनाका क्षेत्रमा सचेत रूपमा विकसित भएको नारी चेतना आज एक वादका रूपमा नै भाँडिँन पुगेको छ । नारीहरूको हक, अधिकार, स्वतन्त्रता र समानताको पक्षमा जोडदार आवाज उठाउने, उनीहरूलाई आत्मनिर्भर बन्न बल प्रदान गर्ने कार्य यस मान्यताले गर्दछ । नारीहरूलाई राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, प्रशासनिक आदि विविध क्षेत्रको मूलधारमा अग्र रहन प्रोत्साहित गर्नमा उल्लेखनीय भूमिका अमेरिकी, बेलायती र फ्रान्सेली साहित्यकारहरूले निभाएका छन् । यस सन्दर्भमा राजनैतिक समालोचना, गाइनो समालोचना र फ्रान्सेली समालोचनाका माध्यमबाट नारीहरूलाई सचेत र आफ्नो अधिकार प्राप्तिका लागि जागरुक हुन आह्वान गरिएको पाइन्छ ।

नारी उत्थानका लागि विकसित साहित्य र समालोचना प्रणालीका पनि आ-आफ्नै मान्यता रहेका छन् । जुन पूर्णतः लैङ्गिक समानता स्थापनाका लागि समर्पित विचारले ओतप्रोत छन् । राजनैतिक नारीवादी समालोचना मार्क्सवादतिर ढल्किएको छ । पुरुषले नारीमाथि गर्ने थिचोमिचो, अन्याय र अत्याचारका कारण नारीहरू पतनोन्मुख स्थितिमा पुगेका छन् भन्दै यस स्थितिको प्रतिकारका लागि सचेत रहनमा यस समालोचनाले जोड दिएको छ । साहित्यमा उपेक्षित नारी वर्गको उत्थानमा पनि यसले भूमिका खेल्दछ । मार्क्सवादले नारी चेतनाका सन्दर्भमा सत्ताविहीन नारी वर्गको दुःख, पीडा, विचार र मुक्तिको चाहनालाई मुखरित गर्ने साहित्यलाई वास्तविक साहित्य मान्दछ । यसले लैङ्गिक विभेदलाई कुनै जैविकीय पक्ष नमानी सामाजिक र आर्थिक पक्षलाई मुख्य कारक तत्व ठान्दछ । महिलाहरूलाई पनि राजनैतिक, सामाजिक र आर्थिक क्षेत्रमा अग्रस्थान दिनुपर्ने मान्यता राख्दछ । गाइनो समालोचनाले नारीको आफ्नै संसार छ, उनीहरूको आफ्नै भाषा छ भन्ने मान्यता राख्दछ । पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषाको अनुकरणलाई यसले अस्वीकार गर्दछ । यसले पुरुष र नारी दुवैद्वारा लेखिएका कृतिमा वर्णित नारीका स्वरूप, अनुभूति र अभिव्यक्तिको विश्लेषण गर्दछ ।

फ्रान्सेली नारीवादी समालोचनाले लैङ्गिक भूमिकालाई लेखनको विषयवस्तु बनाएको छ । यसले नारी र पुरुषको ध्रुवीयतालाई मेटाएर लैङ्गिक समानताको वकालत गर्दछ । यसरी विश्वसाहित्यमा आफ्नो छुट्टै स्थान बनाएको उत्तर आधुनिकतावाद को छाताभित्र समाहित नारीवादी मान्यताले नेपाली साहित्य र समालोचनाको क्षेत्रमा पनि महत्वपूर्ण स्थान बनाएको छ । वि.सं. २०४६ सालको जनआन्दोलनपछि यस मान्यताले नेपाली साहित्य र समालोचनाको क्षेत्रमा नारी चेतनाको विस्तार गर्दै आएको छ । पुरुष र महिला दुवै पक्षको सहयोग र सद्भावबाट मात्र नारावादी आन्दोलन र समालोचना सबल ढङ्गले अगाडि बढाउन सकिन्छ । महिलाहरू आफै उत्पीडनको सिकार भएका हुन्छन् । त्यसको कारक भनेको हाम्रो सामाजिक संरचना हो जसका आधारमा मूल्य र मान्यताहरू निर्धारित भएका छन् । समाजले महिला र पुरुषलाई लैङ्गिक विभेदका नाममा उनीहरूमा जिम्मेवारी र दायित्व पनि फरक फरक बनाइदिएको छ तर नारीवादी लेखन भनेर आज पूर्वीय र पाश्चात्य जगतमा प्रशस्त भनाइहरू सुन्ने गरिन्छ र नारीवादीलाई भिन्न भिन्न रूपमा बुझ्दै र बुझाउँदै आएको पनि पाइन्छ । त्यसैले यी कुरामा आजै हामी लाग्नु पर्छ र नारी लेखन, नारी समालोचना, नारी आन्दोलनलाई सफल बनाउनु पर्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, ज्ञानु (२०६७). “नारीवादी समालोचनाको सैद्धान्तिक स्वरूप र विकास”, गरिमा २८(७), पृ. ६८-७५ ।
 अधिकारी, रविलाल (२०५६). *प्रगतिवादी नेपाली समालोचना*. पोखरा : लेकाली प्रकाशन ।
 गौतम, कृष्ण (२०५९). *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन* (दोस्रो संस्करण). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
 जेटकिन, क्लारा (२०६०). *महिलाहरूको मुक्तिको बारेमा*. काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन ।
 त्रिपाठी, सुधा (२०५१). “नेपाली साहित्यमा नारीको अधकल्चो छवि” अस्मिता ७ (२६) पृ. ११ ।
 मास्के, सुसन र क्षेत्री, अञ्जु (२०५०). *अस्मिता* ७ (२६). पृ. ५ ।
 यमि, हिसिला र भट्टराई, बाबुराम (२०६३). *मार्क्सवाद र महिलामुक्ति*. काठमाडौं : टु-लाईन पब्लिकेसन प्रा.लि. ।
 शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६३). *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त* (दोस्रो संस्करण). काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डारी

Dividend Policy Implementation in Nepal

Youbraj Rawat

Management Department

Email: rawatyoubraj@gmail.com

(Abstract : Dividend is an absolute outcome of investment which is commonly defined as the distribution of earning in real assets among the shareholders of the firm in proportion to their ownership. Dividend is that amount which is rewarded to the shareholders for their investment and risk bearing in various companies. This article explores the trends of dividend policy implementation in Nepal. Investigation of different dividend theories reveals that the bird-in-hand theory and the relevant value theory receive the highest support for the study of dividend implementation effectively. It is also evident from the analysis that external factors related to the current financial market crises together with the state of the capital market and restrictions imposed by debt providers are all important factors in formulating dividend policy. The current study extends limited previous research based on survey related dividend policy implementation in Nepal. This research was only concentrated with the secondary sources of data and it regards the implementing part of the dividend that is also the crucial value for the company management.)

Key Words: Dividend Policy, Cash dividend, Bonus, Regular Cash dividend, Scrip dividend, Liquidating dividend , Property dividend

Introduction

In Simple words, When a company makes a profit, it must decide on what to do with those profits. They could continue to retain the profits within the company, or they could pay out the profits to the owners of the firm in the form of dividends. Management has to satisfy various stakeholders from the profit. Out of the Stakeholders priority is to be given to equity share - holders as they are being at the highest risk. According to the Institute of Chartered Accountants of India, dividend is a distribution to shareholders out of profits or reserves available for this purpose. Dividend is a reward to equity shareholders for their investment in the company. Dividend policy means policy or guideline followed by the management in declaring of dividend that decides proportion of dividend and retains earnings. Retained earnings are an important source

of internal finance for long term growth of the company while dividend reduces the available cash funds of company. Dividend policy must be evaluated in light of the objective of the firm namely, to choose a policy that will maximize the value of the firm to its shareholders. The dividend policy of a company reflects how prudent its financial management is. The future prospects, expansion, diversification mergers are effected by dividing policies and for a healthy and buoyant capital market, both dividends and retained earnings are important factors. Uwuigbe Olubukunola Ranti (2013) in his article “Determinants of Dividend Policy: A study of selected listed Firms in Nigeria” states that there is a significant positive relationship between firms’ financial performance, size of firms and board independence on the dividend payouts decisions of listed firms in Nigeria. He further argues that dividend policy relates to firm’s dividend payout policy that managers follow in deciding the pattern and size of cash distribution to shareholders over time. The term dividend policy can be described as the policy a company uses to decide how much it will pay to shareholders in dividends. The dividend policy a firm adopts has implications for different stakeholders such as managers, lenders, and investors. It is one of the most debated topics and a core theory of corporate finance which still keeps its prominent place. Debate about what drive companies to pay dividends has continued over the years. Ranti in his article, concluded that there was a significant positive association between the financial performance of firms and dividend payout of firms listed in Nigeria.

In the context of classifications of dividends, there are many kinds of dividends in practice such as : cash dividend, bonus shares referred to as stock dividend, property dividend interim dividend, annual dividend. special- dividend, extra dividend etc. regular cash dividend, scrip dividend, liquidating dividend, and property dividend. Prof. Dr. Radhe S. Pradhan and Nabin Gautam (2015) in their article “Dividend Policy and Share Price Volatility: A Case of Nepalese Commercial Banks” define as dividend policy is the major decisions of a firm to determine the percentage of earnings a firm pays in cash to its stockholders. In today’s corporate finance, dividend policy addresses more issues such as how firms can attract investors in different tax brackets and how firms can increase the market value of firm and share repurchase instead of cash dividends (Hashemijoo et al., 2012). Therefore, this policy is related to dividing the firm’s earning between payment to shareholders and reinvestment in new opportunities.

Objectives

The general objective of this study was to analyze the implementing part of dividend policy in Nepal and the specific objectives of the study are to access the nature and trends of dividend policy in Nepal and to analyze the implementation

of dividend policy within the country including the strengths and weaknesses in stipulated timeline.

Significance of the Study

This study basically attempts to examine some of the features that determine the implementation part including dividend implementation trend in Nepal . To accomplish this objective, the practice of dividend policy implementation were analyzed.

Kinds of Dividend in Nepal

Following given below are the different types of dividends practice in Nepal :

a- Cash Dividend

Companies mostly pay dividends in cash. A Company should have enough cash in its bank account when cash dividends are declared. If it does not have enough bank balance, arrangement should be made to borrow funds. When the Company follows a stable dividend policy, it should prepare a cash budget for the coming period to indicate the necessary funds, which would be needed to meet the regular dividend payments of the company.

b- Bonus Shares ÷ Stock -Dividend

An issue of bonus share is the distribution of shares free of cost to the existing shareholders, In Nepal, bonus shares are issued in addition to the cash dividend and not in lieu of cash dividend. The declaration of the bonus shares will increase the paid-up Share Capital and reduce the reserves and surplus retained earnings of the company.

c- Special Dividend

In special circumstances Company declares Special dividends. Generally company declares special dividend in case of abnormal profits.

d- Extra- Dividend

An extra dividend is an additional non-recurring dividend paid over and above the regular dividends by the company. Companies with fluctuating earnings payout additional dividends when their earnings warrant it, rather than fighting to keep a higher quantity of regular dividends.

e-Annual Dividend

When company declares and pays dividend annually, it is defined as annual dividend.

f-Interim Dividend

During the year any time company declares a dividend, it is defined as Interim dividend.

g- Regular cash Dividends

Regular cash dividends are those the company exacts to maintain every year. They may be paid quarterly, monthly, semiannually or annually.

h- Scrip Dividends

These are promises to make the payment of dividend at a future date: Instead of paying the dividend now, the firm elects to pay it at some later date. The 'scrip' issued to stockholders is merely a special form of promissory note or notes payable

i- Liquidating Dividends

These dividends are those which reduce paid-in capital: It is a pro-rata distribution of cash or property to stockholders as part of the dissolution of a business

j- Property Dividends

These dividends are payable in assets of the corporation other than cash. For example, a firm may distribute samples of its own product or shares in another company it owns to its stockholders.

Dividend Payment Procedures

The firm's board of directors normally meets quarterly to evaluate financial performance and decide whether, and in what amount, dividends should be paid. If dividend is to be paid the declaration date, record date etc. have to be established.

Significant Dates :

This is the day on which the board of directors declares a payment of dividend. Date of Record: This is the day on which all persons whose names are recoded as stockholders will receive the dividend. Payment date: The dividend checks are mailed to shareholders of record.

Cum Dividend Date:

This is the last day on which the buyer who buys the stock is entitled to get the dividend. Ex-Dividend Date: Shares become ex dividend on the date seller is entitled to keep the dividend. This is the first date on which the buyer who buys the stock is not entitled to dividend.

Literature Review

Any research work requires literature review and conceptual map to complete it with valid information. Literature review provides basic ideas and information and bases for further study on related topics. However, no any research has been carried yet related to dividend policy implementation in Nepal.

The dividend policy of a company determines what proportion of earnings is distributed to the shareholders by way of dividends, and what proportion is ploughed back for reinvestment purposes. Dividend policy connotes pay-out policy, which managers pursue in deciding the size and pattern of cash distribution to shareholders over time (Waithaka, et al.; 2012). Since the main objective of financial management is to maximize the market value of equity shares, one key area of study is the relationship

between the dividend policy and market price of equity shares. However, dividend policy is considered as one of the most controversial issue in corporate finance over a long period of time. Different group of researchers view dividend policies differently. Miller and Modigliani (1961) argued that in a perfect market regardless of how the firm distributes its income, its value is determined by its basic earning power and its investment decisions and further state that given a firm's investment policy, the dividend pay-out policy firm choices will affect neither the current price of its shares nor the total returns to shareholders.

Similarly, Black and Scholes (1970) argue that dollar of dividends has the same value as a dollar of capital gains in the market and there are virtually no differential returns earned by investors who buy high dividend yielding securities or low dividend yielding securities once they control the crucial risk variable. They further emphasizes that dividend policy does not have significant relation with 83 common stock prices. There are other group of researchers like Bhole (1980), Ali and Chowdhury (2010), and Grullon, et al.; (2005), who are of the view that dividend policy is irrelevant in determining share prices and dividend changes contain no information about future earning changes. As such, any variation on share prices cannot be explained well by dividend policies.

To Baker, et al. (2006), the most important factors influencing the dividend policy is earnings, specifically the level of current and expected future earnings as well the stability of earnings. Accordingly managers aim at maintaining a specified level of target dividend and there won't be any changes in dividend policy until managers can see that the new earning level is sustainable. According to Eriotis (2005) firms set their dividend policy not only by the net distributed earnings, but also by the change from the last year's dividend, the change from the last year's distributed earnings and the size of the firm. Hunjra ,A. I. and et al (2014) in their article "Impact of Dividend Policy, Earning per Share, Return on Equity, Profit after Tax on Stock Prices" claim that this study an attempt has been made to see the affect of dividend yield, dividend payout ratio, return on equity, earning per share and profit after tax on stock prices in Pakistan. For this purpose four non financial sectors (Sugar, Chemical, Food and personal care, Energy) have been selected. A sample of 63 companies listed at Karachi stock exchange was analyzed for the period of 2006-2011. Ordinary least square regression model has been applied on panel data. The results indicate dividend yield and dividend payout ratio which are both measures of dividend policy have significant impact on stock price. Dividend yield is negatively related with stock price and dividend payout ratio is positively related with stock price which means that these

results are against dividend irrelevance theory. For other independent variables profit after tax and earnings per share have significant positive impact on stock price and return on equity which shows positive insignificant impact on stock price. Manos, Ronny (2001) in his ph. D research “ Capital Structure and Dividend Policy:

Evidence From Emerging Market” states that to add empirical evidence to the corporate finance literature by looking at two main financing issues, namely firms’ payout policies and capital structure decisions, in the context of emerging markets. In light of the freedom over dividend policy and the observed variations across firms, countries, time and type of dividends, the question of how dividend policy is determined has been the subject of many studies.

Al-Malkawi, Husan Aldin N., Rafferty Michael and Rekha Pillai (2010) in their research article “ Dividend Policy : A Review of Theoretical and Empirical Evidence” claim that this paper aims at providing the reader with a comprehensive understanding of dividends and dividend policy by reviewing the main theories and explanations of dividend policy including dividend irrelevance hypothesis of Miller and Modigliani, bird-in-the-hand, tax-preference, clientele effects, signaling, and agency costs hypotheses. The paper also attempts to present the main empirical studies on corporate dividend policy. Furthermore, their research paper began with an overview of the evolution of corporate dividend policy. It was noted that dividend policy has been bound up with the development and history of the corporation itself. The paper also presented the basic argument and M&M proof of dividend irrelevancy. The paper then explored the main theories that counter the irrelevancy proposition. In order to provide an understanding of dividend policy theories, this article attempted to explain the basic argument for each theory followed by the most important empirical evidence on testing of these theories although numerous studies have examined various issues of dividend policy, they have produced mixed and inconclusive results.

S.A.K.Soondur, Maunick. D, Sewak. S, (2016) conducted a research entitled “Determinants of the Dividend Policy of Companies Listed on the Stock Exchange of Mauritius” claims that dividend policy is an unsolved mystery in the field of finance. Even after decades of investigations, scholars still disagree on the factors that influence dividend decisions of companies. Hence, their paper explored the determinants of dividend policy of companies listed on the Stock Exchange of Mauritius. To attain the objectives of this study, a sample of 30 companies were selected and analyzed from the Stock Exchange of Mauritius using the regression analysis. The fixed and the random effect model were conducted to determine the

effects of earnings per share, net income, retained earnings, cash and debt to equity on the dividend policy of the listed companies operating in the Mauritian Stock Exchange and for this purpose; companies' annual reports for the period 2009-2013 were used. Moreover, two measures of the dividend policy were considered namely the dividend per share and the dividend payout ratio.

Baral, Raj Kumar and Ajaya Pradhan (2018) in their article "Impact of Dividend Policy and Share Price of Commercial Bank in Nepal" mentioned that their study is based on pooled cross sectional data of 10 commercial banks. Banks were selected on the basis of their performance on stock market of Nepal, i.e. top gainers and top losers and data are collected from Nepalese commercial banks listed in NEPSE from the F/Y 2012/13 to F/Y 2016/17. The paper investigates the relationship between dividend announcement, EPS, P/E ratio, DPR, on stock price by using Descriptive Statistics, Correlation and Regression, ANOVA and Wilcoxon Signed Rank Test. The articles conclude that except DPR, the other factors like EPS, P/E ratio have positive relationship with stock price among them P/E is the strongest factor that affects the share price in case of top gainer commercial banks whereas EPS, P/E ratio and DPR have positive influence on stock price among them DPR is the strongest factor that affects the share price in case of top loser bank.

Rahman Muhammad Mahbubur (2015) published an article entitled "Managers' Perception towards Dividends and Dividend Policy—Evidence from Bangladesh" and states that Dividend policy has been one of the most important research topics in modern corporate finance. From the practitioners' viewpoint, dividend policy of a firm has implications for investors, managers, lenders and other stakeholders. His study aims to examine critically the managers' perception towards dividends and Dividend Policy of companies listed on Dhaka Stock Exchange (DSE) of Bangladesh. The study employed a practical survey on the perception of managers' of twenty four companies to test the behavior of Bangladeshi listed firms towards dividend payout policy.

Dividend policy is one of the most controversial topics in corporate finance literature. The debate of dividend policy has attracted a great deal of attention from finance academics and has been the subject to intensive theoretical modelling and voluminous empirical research – for instance, some researchers have developed and empirically tested various models to explain why companies pay dividends (e.g., Lintner, 1956; Brennan, 1970; Elton and Gruber, 1970; Rozeff, 1982), whereas others have surveyed corporate managers to learn their thoughts in explaining dividend behaviour (e.g., Baker et al., 1985, 2002, 2008; Pruitt and Gitman, 1991; Brav et al.,

2005).

Grullon et al. (2002) purpose another explanation that attempts to link firm age with dividend policy, which is known as the “maturity hypothesis”. This explanation suggests that higher dividend increases are a sign of change in a firm’s life cycle. In particular, firms are likely to pay higher dividends as they transit from growth to a more mature phase. This change occurs because their investment opportunities and growth rates become slower or even decline, and they start generating larger amounts of free cash flows. Finally, the “residual dividend policy” recommends that firms should pay dividends only when their internally generated earnings are not fully exhausted for investment projects. Thus, dividend payments should ideally be the residuals of cash produced by the firms’ operations after undertaking all positive net present value (NPV) investments. Following a residual dividend policy, the amount of residual dividend tends to be highly volatile and often zero (Lease et al., 2000).

Reviewing the empirical research is really beneficial for me to update with research process and methodological tools and for choosing the new topic and catching the idea how to do research. This study has helped me to choose a new topic. As my study is based on the library research design, As above mentioned, researchers have used test items and their experiences as research tool of data collection, these researches have direct implication to my research study because I will also use test items for the data collection tool.

Methodology

Methodology has included the research design, research methods, population, sample and sampling strategy, research tools, sources of data, data collection procedures, data analysis and interpretation procedures, approaches, models, theories and ethical considerations. The Basic Theory All companies with share capital follow some sort of dividend policies. Shareholders being the owners of the company expect fair returns from the company for their investment. It is not only the profit that has attracted the buyers but also the capital gains that arise within a short period of time.

Dividend Models

The various models that support the above-mentioned theories of dividend relevance and irrelevance are as follows:

Modigliani Miller approach

According to them the price of a share of a firm is determined by its earning potentiality and investment policy and not by the pattern of income distribution.

Walter's Approach

According to Prof. James E. Walter, in the long run, share prices reflect the present value of future+ dividends. According to him investment policy and dividend policy are inter related and the choice of a appropriate dividend policy affects the value of an enterprise. His formula for determination of expected market price of a share is as follows:³¹ $P = D + r/k(E-D) K$ Where, P = Market price of equity share, D = Dividend per share, E = Earnings per share (E-D) = Retained earnings per share, R = Internal rate of return on investment, K= cost of capital

Gordon's Approach

Dividend Yield Basis The value of a share, like any other financial asset, is the present value of the future cash flows associated with ownership. On this view, the value of the share is calculated as the present value of an infinite stream of dividends. Myron Gordon's Dividend Growth Model explains how dividend policy of a firm is a basis of establishing share value.

The Conceptual Model

The study followed the proven models for the analysis. The study by Masum (2014) has been used as key paper to identify the impact of dividend on share prices of commercial banks in Nepal. The study variables of the models are most relevant in the area of dividend policy i.e. dividend yield, retention ratio, profit after tax, return on equity etc. Besides, the model is well tested in developing country (Bangladesh) which has similar financial market as in Nepal and lastly Masum (2014) has selected commercial banks as the study area like the researcher of this article has chosen.

Dividend Policy Theories

Over the time, various theories of dividend policy have emerged; some of the main theories are as follows:

The Residual Theory of Dividend Policy

The residual theory of dividend policy holds that the firm will only pay dividend from residual earnings, that is dividends should be paid only if funds remain after the optimum level of capital expenditures is incurred i.e. all suitable investment opportunities have been financed. With a residual dividend policy, the primary focus of the firm is on investments and hence dividend policy is a passive decision variable.

Dividend Irrelevancy Theory, (Miller & Modigliani, 1961).

The dividend irrelevancy theory asserts that dividend policy has no effect on either the price of the firm or its cost of capital. Dividend Irrelevance Arguments Dividend policy does not affect share price because the value of the firm is a function of its earning power and the risk of its assets.

The Bird in the Hand Theory, (John Lintner 1962 and Myron Gordon, 1963)

The essence of this theory is not stockholders are risk averse and prefer current dividends due to their lower level of risk as compared to future dividends. Dividend payments reduce investor uncertainty and thereby increase stock value. This theory is based on the logic that 'what is available at present is preferable to what may be available in the future'. Investors would prefer to have a sure dividend now rather than a promised dividend in the future (even if the promised dividend is larger). Hence dividend policy is relevant and does affect the share price of a firm.

The Tax Differential Theory, (B. Graham and D.L. Dodd)

This theory simply concludes that since dividends are taxed at higher rates than capital gains, investors require higher rates of return as dividend yields increase. This theory suggests that a low dividend payout ratio will maximize firm value.

Percent Payout Theory (Rubner 1966)

Rubner (1966) argued that shareholders prefer dividends and directors and managers requiring additional finance would have to convince the investors that proposed new investments would increase their wealth. However to increase their job security and status in the eyes of the shareholders companies can adopt 100 per cent payout.

However this policy is not followed in practice.

Per Cent Retention Theory (Clarkson and Eliot 1969)

Clarkson and Eliot (1969) argued that given taxation and transaction costs dividends are a luxury that is not afforded by shareholders as well as by companies and hence a firm can follow a policy of 100 per cent retention. Firms can thus avail of new investment opportunities that would be beneficial to shareholders too.

Agency Cost Theory (Jenson)

Since Jenson and Meckling (1976), many studies have provided arguments that link agency costs with the other financial activities of a firm. It has been argued that firms payout dividends in order to reduce agency costs. Dividend payout keeps firms in the capital market, where monitoring of managers is available at lower cost. If a firm has free cash flows (Jensen (1986), it is better off sharing them with stockholders as dividend payout in order to reduce the possibility of these funds being wasted on unprofitable (negative net present value) projects. This modern view of dividend policy emphasizes the valuable role of dividend policy in helping to resolve agency problem and thus in enhancing shareholder value.

Types of Dividend Policy

How do firms view their dividend policies? In a classic study, Lintner surveyed a number of managers in the 1950's and asked how they set their dividend policy. Most of the respondents said that there were a target proportion of earnings that determined their policy.

Firms may pursue any one of the following dividend policies:

Generous or liberal dividend policy

Firms that follow this policy reward shareholders generously by stepping up dividend over the time.

Stable dividend policy

Firms may follow the policy of: Stable dividend payout ratio: According to this policy, the percentage of earnings paid out of dividends remains constant. The dividends will fluctuate with the earnings of the company. Stable rupee (inflation adjusted) dividend policy: As per this policy the rupee level of dividends remains stable.

Low regular dividend plus extra dividend policy

As per this policy, a low, regular dividend is maintained and when times are good an extra dividend is paid. Extra dividend is the additional dividend optionally paid by the firm if earnings are higher than normal in a given period. Although the regular portion will be predictable, the total dividend will be unpredictable.

Residual dividend policy

Under this policy, dividends are paid out of earnings not needed to finance new acceptable capital projects. The dividends will fluctuate depending on investment opportunities available to the company.

Multiple dividend increase policy

Some firms follow the policy of very frequent and small dividend increases. The objective is to give shareholders an illusion of movement and growth.

Erratic dividend policy

Dividends are paid erratically when the management feels it will not strain the resources of the firm. Interests of the shareholders are not taken care of while making the dividend decisions. It has been observed by various researchers that firms generally prefer to follow a stable or a gradually rising dividend policy.

Uniform cash dividend plus bonus policy

Under this policy, the minimum rate of dividend per share is paid in cash plus bonus shares are issued out of accumulated reserves. However bonus shares are not given compulsorily on an annual basis. They may be given over a period of a certain number of years, for example 3-5 years depending on the accumulated reserves of the

company that can be utilized for the purpose of issuing bonus.

Dividend Payout

Measures the percentage of earnings that the company pays in dividends. The Dividend payout ratio of a firm indicates the percentage of earnings that is distributed to the owners in the form of cash; calculated by dividing the firm's cash dividend per share by its earnings per share. $\text{Dividend Payout} = \text{Dividends per share} / \text{Earnings per share}$ Dividend Yield: measures the return that an investor can make from dividends alone. $\text{Dividend Yield} = \text{Dividends} / \text{Stock Price}$ Dividend Cover : indicates the vulnerability or margin of safety, of dividend payments to a drop in earnings. The dividend cover ratio is used to assess a company's ability to pay dividends to its ordinary shareholders from its distributable earnings. $\text{Dividend Cover} = \text{Earnings per Share} / \text{Dividends per share}$

Discussion and Result

Numerous financial literatures, abundance of theories and findings are available relating to dividend and dividend policy. Dividend decision is pivotal as well as controversial area of financial management. However, there are ambiguities among the financial experts regarding the impact of dividends on the valuation of a firm. In fact, the financial community has not any conclusive and simple understanding. There is contradiction and confuse relationship between the market and share price and dividend per share. This due to the fact that the some financial experts hold the view that the dividends are irrelevant so that, the amount of dividends paid has to effect on the valuation of the firm. On the other hand other considers that dividend decision as relevant to the value of the firm. Thus, it is not easy to say whether the dividend decision effect positively or negatively. It remains a puzzle.

In Nepalese context, the health of the banking sector is very important because the financial market is not highly developed. It is found that stocks paying higher return have lower leverage and negative relationship between dividend yield and size. Further the study found that there is a positive relationship between dividend and stock prices. Further, the coefficient of dividends is higher as compared to the coefficient of retained earnings. It is showed that there is significant negative relationship between dividend yield and share price volatility. This is also explores that dividends and retained earnings significantly explain the variations in share price in both banking and nonbanking sectors. The impact of dividend, however, is much more than that of the retained earnings.

Results indicate that dividend policy positively affect the shareholders wealth.

Dividend share per share, retained earnings per share, lagged price and return on equity has a positive relationship with market price per share which is used as a proxy to measure the shareholders wealth. The relation of dividends and retained earnings on share price is positive in all cases. Commercial banks of Nepal do not show uniform trend of dividend policy. Dividend policy practiced by commercial banks of Nepal is neither fully explained by residual theory nor stable theory. With the development of financial institutions in Nepal, they need to follow a robust method of dividend policy so that investors can predict stock market and make a rationale investment decision. Dividend policy is a problems that is often encountered management and shareholders. In decision dividend policy, management have to make an optimal dividend policy decide the proportion earnings will be given to shareholders and the amount earnings that will be maintained to finance its new investment projects so that to increases future earnings. In addition, management also needs to objective in choosing investment that has good prospects, and not otherwise choose investment could even reduce earnings at the expense of earnings that should be distributed to shareholders. Dividend policy can help to reduce the agency cost.

From these results, we can also conclude that dividend policies are important and exert higher degree of influence on share prices; therefore, management need to be very careful while deciding about the dividend payout as it can improve the share prices and the associated image among the investors. On the other hand, significant reduction in the dividend payout can damage the reputation of a firm and can cause management problems because of reduced share prices in the stock exchange market. Dividend can be distributed to shareholders by a company in form of cash, shares or both. Some companies paid dividend whole amount of profit as dividend for good image, some retained all amount for reinvestment and same partially paid the amount as dividend.

Conclusion

Dividend policy is the determination of the proportion of profits paid out to shareholders and reinvestment in the enterprise usually periodically. Dividends are payments made by a company to a shareholder usually after a company earns a profit. For those who value profit certainty of a company, a sound dividend policy is important. The payment of large dividends reduces risk and influence on stock price and is a roadmap for the future earnings. Dividends are active decision variable for the firms. The payment of periodic dividends will have a positive impact on the stock price of a firm i.e. its market value and its weighted average cost of capital.

Dividend refers to distributed earnings to the shareholders of the company in

return to their investment. Dividend decision is a major financial management decision because the firm has to choose between distributing the profit to the shareholders or reinvesting it to finance the business. The dividend may be affected by different factors such as earning of the firm, liquidity position of the firm; net worth etc. these factors indicate the financial position of the company. If a firm has good performance in terms of these factors, it will be able to provide return in form of dividend. This study is mainly focused to access the dividend practices of different banks. It covers some specific objectives mainly to find out the relationship between other financial indicators and also to find out the appropriate dividend policies of different banks.

The growing financial markets of Nepal have created an environment for establishment of new commercial banks. This growth in the number of banks has increased the competitiveness in dividend policy also. Therefore, banks have to be competitive and systematic on dividend policy. Since the investors are also critical on the security of their investment, better financial indicators of commercial banks help investors to secure their investment. It is suggested to the company that it should modify the existing dividend policy and practices so that market value of share is maximized but it should not affect its growth prospects.

References

- Al-Malkawi, Husan Aldin N., Rafferty Michael and Rekha Pillai (2010) "Dividend Policy : A Review of Theoretical and Empirical Evidence". *International Bulletin of Business Administration Issue 9*.
- American Psychological Associations (2010) *Concise Rules of APA Styles*, 6th Edition, Official APA Style.
- Baral, Raj Kumar and Ajaya Pradhan (2018) " Impact of Dividend Policy and Share Price of Commercial Bank in Nepal" *The International Research Journal of management Science* Vol.3, No.1
- Hunjra ,A. I. and et al (2014) "Impact of Dividend Policy, Earning per Share, Return on Equity, Profit after Tax on Stock Prices" *International Journal of Economics and Empirical Research* pp 109-114.
- Ranti Uwuigbe Olubukunola (2013) "Determinants of Dividend Policy : A study of Selected Listed firms in Nigeria". No 17. 2013.